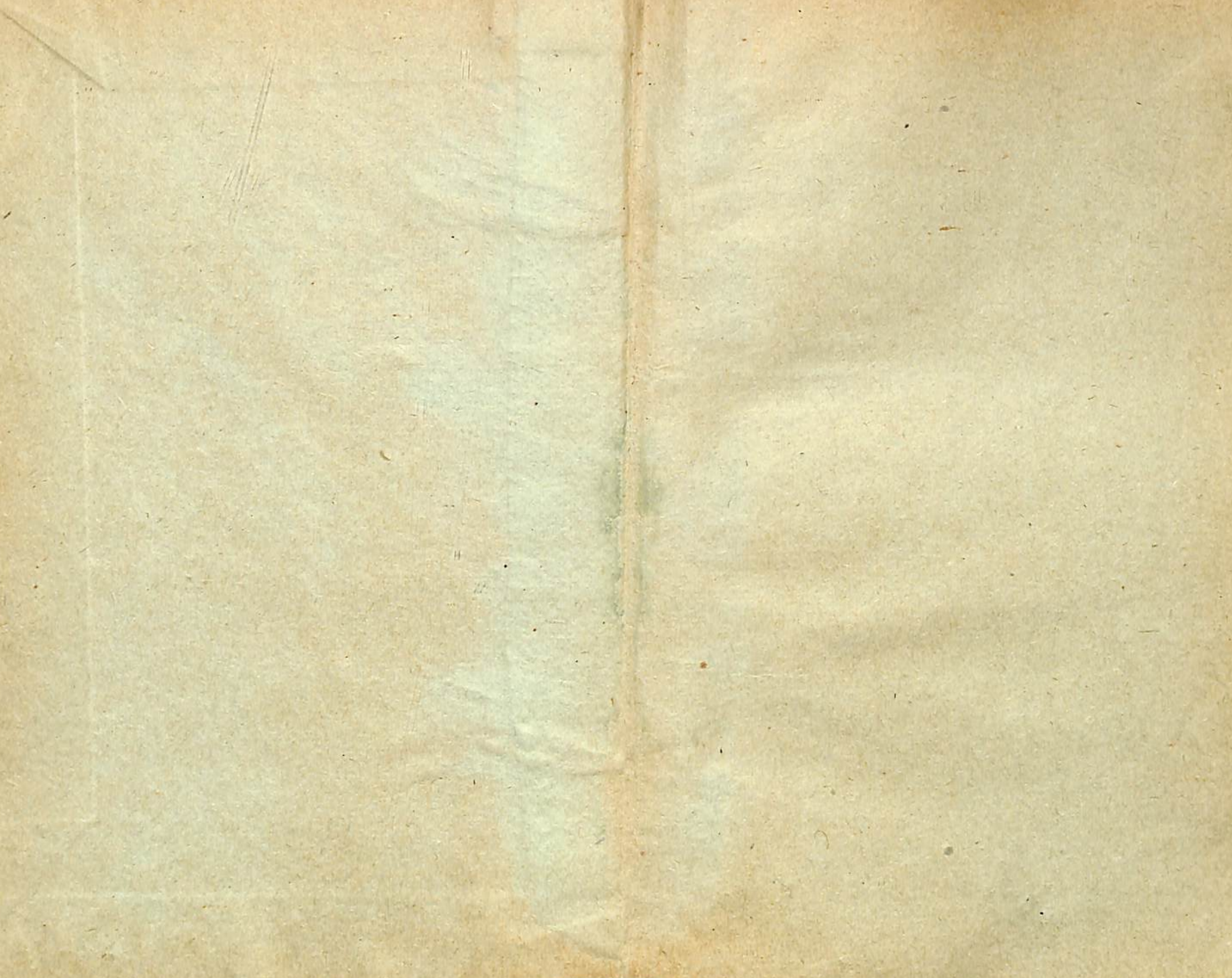

57

17-68

Մանգո

85-81541

57 42

7-6 ՄԱՆՍ ՏՈՏԷԼ

(7)

ՄԱՍԿԵՍ

ԹԷ

ՏԱՐՎԻՆ

486 JUL 2010

Թարգմանեց՝

ԳԱՐԻԲԷՆ Ն. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Մովսէս եւ իր ուսուցումը: Տարվին եւ իր դարաւերջանք: Ծագման ապացոյցներ: Բաղդասական անդամագնութիւնը: Տարվինականութիւնը՝ իր սահմանափակ իմաստով: Արուեստական անասնաբուծութիւն եւ բնական ընտրողութեան ազդեցութիւնը: Ապրող էակներու Բազմացումի կարողութիւնը: Գոյութեան կոյի: Բնական ընտրողութեան ազդեցութիւնը եւ արդիւնները: Վերջին խօսք՝ Ծագման քերական կուսակիցներուն ու հակառակորդներուն:

Տպարան «ՓՆԹԱԿ»

Կիւրաւան

1912

3.04.2013

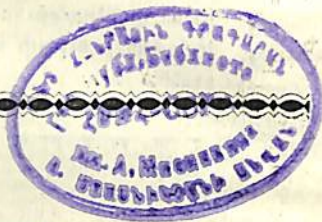
12454
15263

203

Բաղդակից ու աննոսաց բարեկամիս եւ գա-
ղափարի ընկերոջս՝

ՄԻՐԻՃԱՆ ՕՋԱՆՍԱՆԻՆ

Թարգմանողը.

Տպարան ԳԵՐԺԱՆ

Կիսատն

1019
39

№ 12

III

ՔԱՐԳՄԱՆՈՂԷՆ

Պատմութիւնը, մարդկային ցեղի աստիճանական
բարձրացումներուն և յատաճի ժողովուրդներուն, ինչպէս
նաեւ սոցիալաբաններուն ու տնտեսականներուն այդ ճշգրիտ
աւանդապահը, կուգայ ցոյց տալու մեզ թէ՛ այն ազգե-
րն ու ժողովուրդները միայն կրցած են ապրիլ եւ յա-
ռաջդիմել, անոնք միայն կրցած են գոյութեան մաք-
րագործող կոիւնն մէջ յաղթող հանդիսանալ, որոնք
ապրած են աշխարհագրական նպատատաւոր պայմաններու
ներքեւ, կառավարուած են ժողովրդագրատական և աւա-
կավարական ամենապայմանական սկզբունքներով, զերծ մնացած
են, աւելի կամ նուազ չափերով, տնտեսական մոտաճ-
ողութիւններէ, որոնք պատերազմիկ ու աւարաւու ժողո-
վուրդներ ըլլալէ աւելի եղած են գրականութեան և գե-
ղարուեստի մշակներ, և զիտցած են երազելէ աւելի մը-
տածել, խորհիլ ու գործել: Ընդհակառակը, յետադիմած
ու լծացած են, կա՛մ, պատմութեան թատերաբեմէն բո-
լորովին անհետացած են այն ժողովուրդները՝ որոնք
յափշտակելու, այրելու և կոտորելու անասնային բնազդ-
ներէն մղուած, սպառած են իրենց ամբողջ ուժը՝ փո-
խանակ զայն տնտեսելու, կա՛մ, հեռու մնալով կեանքի
տենդոտ ու հուռն պայքարէն, կրօնական միջնորդութեամբ
ստեղծած են իրենց չուրջ և այնպէս սնած ու հարած
են բնագոյնական յղացումներով, ազօթ քներով ու ալէ-
լուներով: Բաղմամբիւ ազգեր, որոնք միայն լացեր ու
աղօթեր են, անոնք՝ հիւլէացեր և խառնուեր են ուրիշնե-
րու հետ, և կամ, փոքրացեր են, փոքրացեր այնքան՝ զոր
մանրադէտն իսկ հազիւ կը տեսնէ: Կեանքի քարտէսէն
չուտով կ'արտաքսուին վաչկատուն, վայրենի ու ան-
գրագէտ ժողովուրդները, ինչպէս նաեւ շատ չուտ կ'ո-
չրնչանան թոյլ, զիմադրութեան ոգիէ զուրկ, սխալա-
միտ ու աղօթող ազգերը: Հարկ կա՛յ ըսել որ այդ փոք-

րացած ազգերէն մէկն ալ մենք ենք: Կ'աղբիւնք, չենք կորսուած, բայց շատ փոքրացած ենք: Բարբարոս Ասիայի մէկ անկիւնը նկատուած, մենք՝ տարաբաղդ հայերս, սիրած ենք աւելի լալ քան զօրծել, աւելի շատ զգալ քան խորհիլ: Բայց կեանքը ցոյց կուտայ որ՝ այս մարտակին վրայ զգացումներ մտնին հետ ճշգրիտ զուտակելու մը չեն կրցած կազմել, ոչ երէկ, ոչ այսօր:

Գրեթէ հալածանքներէն խելակորոյս ու յուսահատ, յաճախ, մեր դոյութեան կուլին միակ զէնքը ընտրած ենք աղօթքը, ու մեր աչքերը յառած ենք միշտ դէպի վեր, անձանոթ ու հեռուոր հայրենիքի մը կողմը, անոր ֆանթասթիք շքեղութիւնները երազելով: Ազգովին, հաւաքաբար, աւելի շատ աղօթած ենք, քան դիւցազնական գործունէութիւններու մղուած: Ժամանակն է սակայն որ սրբազրինք մեր սխալը: Գոյութեան կուլին մէջ չարտոտելու համար, աղօթքէն ու արցունքէն շատ աւելի զօրաւոր զէնքի մը պէտքը ունինք, այն զէնքին՝ որուն այնքան եւանդով փարած են Եւրոպական ազգերը: Այդ զէնքը մտնի մշակումն է՝ իր ամէնալայն չափերուն մէջ: Կրթուած ազգերը իրապէս ամէնէն ուժեղներն են և իրաւունք ունին ապրելու, ընդհակառակը մարդոց ալէտ, բրածոյացած խրմբակցութիւնները խաղաղ պիտի անհետանան: Պատմութեան փիլիսոփայութիւնը այս կը սովորեցնէ մեզի:

Մեզ համար, քաղ. յեղաշրջումէ մը յետոյ, անհրաժեշտ է կուտարական մեծ յեղաշրջութիւն մը: Բաֆֆիները, Արիշանները, Արտիկաններն ու Քաթիպանները ըրին այն՝ ինչ որ կը պահանջէր իրենց ժամանակի օգին: Յետոյ, քսան տարուան արխանի ու յեղափոխութեան շրջան մըն ալ ունեցանք, հազարներով մարդկային զոհեր տուինք քաղաքականապէս ազատագրուելու համար. դեռ բաւական չէ՝ սակայն. պէտք է նաեւ ազատագրուիլ դարերով հինցած աւերակաւորութիւն-

ներէն և այն բոլոր կեղտերէն՝ որոնք անասման ժամանակներէ ի վեր կը կաշկանդէին մեր միտքը: Պէտք է զիմենք ուրեմն քաղաքակիրթ ազգերու մեծ խորհողներուն, որոնք մեր ժանդատած ուղեղներուն համար մէկ-մէկ յետադարձեր պիտի լինին: Եւրոպական աշխարհն ալ ու պատկառելի գրականութիւնը մեր վարանոտ քայլերը առաջնորդող Բեւեռային աստղը թող լինի:

Մեզի պէս «հոգիով աղիւս» ժողովուրդի մը համար ո՛չ միայն անհրաժեշտ՝ այլ և հրամայական պահանջ մըն է արտադրել առաջ մեծանիլ ու իւրացնել: Ո՛չ բացազանչութիւններով ու կախման կէտերով լեցուն ոտանաւորներն են որ պիտի կարենան անունդ հայթայթել մեր ժողովուրդին, և ո՛չ ալ սուսկի նման բռնաւոր պրօքլուրներն ու թերթօնները, այլ բանասիրական, զո՛ւտ գեղարուեստական, իմաստասիրական ու մանաւանդ գիտական գործերն են որ պիտի կարենան հետզհետէ մեզ դուրս հանել Միջին դարու տիղմէն ու բարձրացնել մեր մտաւոր մակարդակը: Եթէ հազուադիւրէն բացառութիւն մը նկատենք սա վերջին տասնեակ տարիներու յեղափոխական գրականութիւնը, այն սառն մեր շուրջը պիտի տեսնենք զրեթէ թափուր ամայութիւն մը. ու ահա ճիշտ այդ ամայութիւնը, այդ մեծ պարապը լեցնելու համար պէտք ունինք քաղաքական գրականութեան մը՝ որու շնորհիւ պահ մը դուրս պիտի գանք մեր պատեաններէն և պիտի չփութինք քաղաքակիրթ ազգերու մեծ խորհողներուն հետ: Ու այն սառն, բնականաբար, սրտէն աւելի միտքն է որ պիտի գործէ մեր մէջ, զգացումէն աւելի խորհողը. այն սառն փոխանակ երազող ու զրեթէ լայկան ժողովուրդ մը ըլլալու, փոխանակ իւրօրինակով ու նախապաշարմունքով մեանելու, պիտի ջանանք բոլոր մտածող, խորհող ու գործող ազգ մը:

Գ. Ն. ՓԱՓԱՋԵԱՆ

ԾՆԹ. — Թարգմանութեան ատեն, մի քանի էջեր յապաւած են, նկատելով թէ՛ անոնք հայ ընթերցողին համար ոչինչ ունին շահեկան

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԸ

(Երրորդ սպազորութեան ժամանակ. 1890)

Մէկ տարուայ ընթացքին, «Մովսէս թէ՛ Տարվին» հարցը բուն կերպով ծնածած զպրօքական խնդիր մ'եղած է արդէն: Ո՛չ միայն Զախերիայ մէջ թեր ու դէմ ձայնի բարձրացան այս մասին, այլ նաև Գերմանիոյ մէջ, Աւստրո—Հունգարիոյ միապետական երկիրներուն մէջ, Հոլանտայի, Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Անգլիոյ, Ամերիկայի եւն. երկիրներու մէջ, որոնց ուսուցչական և յայիգ շրջանակներէ լոյսով թղթակցութիւնները, եկան լիովին հաստատելու թէ՛ շատ մը տեղեր սկսած են վերջապէս մտածել բարձրագոյն վարժարաններու և նախակրթարաններու ուսուցումին միջև դոյութիւն ունեցող անհեթեթ հակասութեան մասին: Այն օրէն ի վեր, արդէն հասած եմ նպատակիս, մնացածը մանկավարժներու և օրէնագէտներու ընելիք գործն է, որոնք չպիտի կարենան այլևս երկար տանն զխնդրի ժամանակի ու ճշմարտութեան անողոք հոսանքին:

Այս տարուայ ընթացքին, երեք հերքում—պատասխաններ լոյս տեսան, որոնցմէ բան մը չի կարենալ հաւելնալուս համար, ստիպուեցայ զամբիւղը նետել դռնէն: Այդ հերքում—պատասխանները, երեքն ալ, ինձ դէմ կը հանէին հաւաստի դաւանանքներ, այնպիսի փրամ, հինցած ու տղայական փոստերով կը կուէին՝ որոնք արդէն հերքուած ըլլալով, չեմ մտածեր նոյնիսկ աւանդին պրոչիւսով մը պատասխանել անոնց, այլ լոկ պիտի բաւականանամ այս մասին քանի մը զիտողութիւններ ընել զրքիս վերջին մասին մէջ: Բանախօսութիւններուս այս երբորդ տպագրութիւնը արդէն ինքնին պերնախօս ու ամենալաւագոյն պատասխանն է, զոր կրնամ տալ իմ բանավէճիս շուրջ հրատարակուող զրքոյններուն. կը

բաղձամ միայն որ սոյն տպագրութեան 5000 օրինակներն ալ կարենան իրենց ճամբան շարունակել ինչպէս նախորդները:

«Ճշմարտութիւնը մեծերուն, իսկ սխալը փոքրերուն», ահա՛ մեծ հակասութիւնը, յուսանք սակայն թէ այդ հակասութիւնը անպայման պիտի անհետանայ վերջացող դարուն հետ: Իմ ջերմեռանդ հակառակորդներս իսկ որոնք յանուն իրենց սուրբ կրօնակիցներուն ձեռք առին իրենց գրիչը, կը խոստովանին թէ իրենք ևս յեղաշրջումի գեղեցիկ վրայ կը կանգնին, բայց չափազանց երկչոտութեամբ կ'ընեն այդ վիճողութիւնը, զրեթէ ամօթով. ըսենք նաև թէ՛ անհրաժեշտ չէ՛ եղեր որ իրենք, այդ ասուածալախ ուսուցիչները, բարեպաշտներու վարժարաններու մէջ խօսին ծագման մասին: Արդեօք երկու տարրեր տեսակ տոմար բռնել չէ՞ սա:

Ճշմարտութենէն չի վախնանք երբեք, բարեկամներ, պատուաւոր ու կատարեալ մարդիկ ըլլանք և ո՛չ թէ կէս—բարի մարդուկներ: Չենք կրնար Մովսէսի կառչիլ նախնական վարժարաններու համար և միևնոյն ատեն հաւատալ ծագման, կամ վարանուծով մը միայն ընդունիլ յեղաշրջումի թէորիին ճշտութիւնը, որովհետև երբեք, երբեք համաձայնութիւն չպիտի գոյանայ Մովսէսի ու Տարվինի միջև, կա՛մ մին՝ կա՛մ միւրը:

ԿԱՄ ՄՈՎՍԷՍ՝ ԿԱՄ ՏԱՐՎԻՆ: Չկայ այլևս ուրիշ alternative, երկընտրանք:

1890 Մարտ 18

Յիւրիս

ԱՌՆՈՒՏ ՏՈՅԷԼ

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՀԱՐՑ ՄԸ
ՄՈՎՍԷՍ ԹԷ ՏԱՐՎԻՆ

Յարգելի՛ ունկնդիրներ, Սիրելի՛ բարեկամներ,

Դուք հրաւիրած էք զիս խօսելու ա՛յնպիսի հարցի մը մասին՝ որ պիտի հետաքրքրէ ո՛չ միայն մէկ քանիները, այլ բոլոր անոնք՝ որ կը մտահոգուին հանրային կեանքի բարգաւաճումով:

Հրաւերնիդ ընդունելով, առիթէն պիտի օգտուիմ ձեր ուշադրութիւնը դարձնելու մեր մտայոյզ դարաշրջանին նշանակելի ու խիստ կարևոր երևոյթներէն մէկուն վրայ, երևոյթ մը՝ որ չէր կարող չ'արթնցնել մարդկութեան բարեկամներուն լուրջ խորհրդածութիւնները: Կը խօսիմ այն մեծ հակասութեան մասին որ գոյութիւն ունի մեր դպրոցական ու կրթական կեանքին մէջ, կը խօսիմ ներկայ քաղաքակիրթ մարդկութեան մտաւոր կեանքի ճակատագրական տնհամաձայնութեան մասին, իրողութիւն մը՝ որ միայն՝ «Մովսէս Թէ Տարվին» երկասյրարանութեամբ կրնայ մասնանշուի:

Այդ իրողութիւնը, Դիսուքեան եւ ժողովրդային դպրոցներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող անհամաձայնութիւնն ու հակասութիւնն է, տնհամաձայնութիւն մը՝ որ

անուրանալի է. անիկայ երկար առնել ի վեր գոյութիւն ունի և հակառակ որ կէս դարէն աւելի առաջ ճանչցուած է ակամաւոր հեղինակութիւններու կողմէ անոր բացառապէս հակասութիւն մ'ըլլալը, և սակայն դեռ մինչև այսօր, բնաւ յաջողութեամբ կ'ախ. մղուած չէ անոր դէմ:

Գիտութեան և հաւատքի միջև գոյութիւն ունեցող այս անհամաձայնութիւնը անսահման կերպով կը տեւէ և այն իրամասնոր որ զանոնք կը բաժնէ միշտ աւելի կը լայննայ, խառնաշփոթութիւնը հետզհետէ աւելի կը մեծնայ և կ'սպառնայ այլևս վերջ չգտնել, բնականաբար արգելք հանդիսանալով ճշմարտութեան յառաջդիմող քայլերուն:

Այս չարժաւորութիւն, իւրաքանչիւր բարեկիրթ մարդու պարտքն է, լուրջ կերպով հետաքրքրուիլ իրենք ալ վիճակովը, նշմարել չարիքը իր բոլոր երեւոյթներով, յստակ կերպով ըմբռնել անոր դառնադէտ արդիւնքը և անկեղծօրէն մտածել ներկայիս ամէն կողմ տարածուած այս դառն հիւսնադութիւնը բուժելու համար պէտք եղած միջոցներուն ու գեղերուն վրայ:

Եթէ կը փախաքինք ըմբռնել այս անհամաձայնութեան գոյութիւնն ու նշանակութիւնը, պէտք է այն առնել ուսումնասիրենք իր դարդացման պատմութիւնը, պէտք է անցնալի անդունդին խորերը իջնենք, խնդրոյ առարկայ եղող հակասութեան սկիզբը գտնելու համար:

Տիեզերքը ըմբռնելու բոլորովին տարբեր երկու եղանակներ, այս պահուս դէմ դիմաց կը դառնան երկրի քաղաքակիրթ մասերուն մէջ:

Մեկ կողմէն, աշխարհի ստեղծագործութեան մասին, Մովսիսական յղացումը և կամ ըմբռնողութիւնը, որ, իր նշանութեամբ, 35 դարերէ ի վեր սերունդէ սերունդ փոխանցուած է, քրիստոնեայ և հրեայ քահանաներու կողմէ, իրրեւ սրբազան և անբաժանաճախելի յայտնութիւն մը:

Միւս կողմէն, Գիտութեան այն ուսուցումը թէ՛ միայն բնական օրէնքներու ազդեցութեամբն է որ կենդանական աշխարհն ու իրերը յաջորդական յամբ և ամառ-ձմեռական զարդացում մ'ունեցած են: Այս վերջին մէթոսը, չնորհիւ Տարվինի գործերուն, — որոնց մէջ առաջնաւ կարգ տեղ մը կը զբաւէ ծագման քեորիւն — յաղթական կերպով մուտք գոտած է գիտական աշխարհին մէջ:

Մենք, մեր բաղդատական ուսումնասիրութիւնը կ'ըսկըսինք «Աստուծոյ մարդ»ով, (*) որովհետեւ ո'չ ոք կըրնայ ժխտել անոր կարեւորութիւնը աշխարհի պատմութեանը մէջ:

ՄՈՎՍԵՍ ԵՒ ԻՐ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ

Մօտաւորապէս 3500 տարի առաջ, ինչպէս կ'ըսէ մեզ մարդկութեան պատմութիւնը, Հրէաներու Սեմական ցեղը կը տառապէր եգիպտական տարապարհակ աշխատութիւններու (Անկարիա) տակ: Հակառակ այն սոսկալի ճնշման, որուն ենթարկուած էր այս խելացի ժողովուրդը, ավիրկեան արեգակի այրող ճառագայթներուն տակ, դաժնաւ, չա՛տ չուա բազմացաւ: Ապրուստինին գէշ ըլլալու չ'էր, որովհետեւ յետոյ երբ թողուցին Նեղոսի ափերն, իրենց անօթութեան ու անգործութեան առնել, ցաւելով փնտռեցին եգիպտական Pot-au-feu ն (մսեղէն համեղ կերակուր մը, (կիւլին) և պահ մը մոռցան այդ երկրի տաժանելի աշխատութիւններուն դառնութիւնները: Այս հարստահարեալ բարիաներու (ընկերութեան) մերժուած մարդիկ) արագ աճումը բացառիկ երեւոյթ մը չէ, որովհետեւ զրեթէ բոլոր ազգերու և բոլոր դարերու մէջ այդ միւսնոյն երեւոյթը կրկնուած է շարունակ: Հարստահարեալ ու աշխատող ժողովուրդ մը որ կը տառապի անկարիաներու տակ, ընդհանրապէս բազմածին կ'ըլլայ: Այս կերպ պարագաներու մէջ, ամենախորոյր բնութիւնը կը դարձանէ այն՝ ինչ որ հեշտութիւնը, մտաւոր չարախոնջութիւնը և ամեն տեսակ նըր-

(*) «Աստուծոյ մարդ», Մովսէսին կ'անհարկուի

բամառութիւններ կ'ապականեն աւելի նպաստաւորուած դասակարգերուն մէջ:

Եգիպտոսի Փարաւոնները այս արհամարհուած ու աղքատ դասակարգին բազմանալը տեսնելով մտատանջւեցան, վախնալով թէ մի՞ գուցէ դրացի ազգերու հետ պատահական պատերազմի մը ատեն թշնամիին հետ դաշնակցին: Ուստի, Փարաւոններէն մին, հրամայեց ջրախեղդ ընել Իսրայէլացւոց նորածին արու գաւառները:

Հրէայ մայր մը չը կարենալով թագաւորական հրովարտակի արամադրութիւնը գործադրել, իր վերջին նորածինը ծածուկ պահեց մինչև այն ատեն՝ երբ աղուն ձայնը հետզհետէ զօրանալով այլևս կարելի չ'էր զայն պահել առանց վտանգուելու: Այն ատեն, պապիրոսի սնամէջ ու թեթեւ ցողուններէն կողտով մը չինել տուաւ, որուն մէջ մեղմօրէն պաւկեցուց իր սիրելի զաւակը և զայն Նեղոսի աւաղեղը տարաւ: Պզտիկը, իր ալեծուփ կողովին մէջ, հո՛ն, եղէգներու թաւուտին մէջտեղի հանդարտ ջուրին վրայ դրուեցաւ և Մարիամ, որ իր հաւրազատ քոյրն էր, անոր կիսնքին վրայ հակեց:

Թագաւորին դուստրը, այդ տեղերը եկաւ իր սովորական լոգանքն ընելու: Տեսնելով կողովին մէջի լքուած քաջառողջ մանկիկին լացը, իսկոյն գութը շարժեցաւ: Խորամանկ ու մտահոգ Մարիամը իսկոյն երեւցաւ և Փարաւոնի աղջիկէն խնդրեց որ թոյլ տայ իրեն՝ մանկիկին համար ստնտու մը գտնելու: Իշխանուհիին հաճութիւնը առնելէն յետոյ, աղջիկը իր հարազատ մայրը կանչեց, որուն յանձնուեցաւ գտնուած մանկիկը: Թագաւորին դուստրը զայն որդեգրեց և անունը Մովսէս դրաւ, այսինքն՝ «ջուրերէն ազատուած»:

Մովսէսի մանկութեան մասին ոչինչ գիտենք, ըստ Յովսէփի պատմաբանի, անիկա իր պատանեկութեան ատեն խիստ կախարդիչ գեղեցկութիւն մ'ունեցած է: Թագաւորին դուստրը, Թէրմուրիս իշխանուհին, քահա-

նաներու աջակցութեամբ անոր սովորեցուց եգիպտական ամբողջ իմաստութիւնը և զայն գուրգուրանօք պաշտպանեց իր հօրմէն, (Փարաւոնէն) որուն ներկայութեանը, քահանաները կը դուշակէին ապագային այդ խելացի ու դարեղ պատանիին պատճառով: Եգիպտացւոց գըլխուն զայիք լսլոր թշուառութիւնները: Արդարեւ, գեղեցիկ օր մը, պատանի Մովսէսը արքայական թագին հետ քիչ մը խաղալէ յետոյ, զայն գետին նետեց և իր ոտքերուն տակ առաւ: Քահանաները թէև իրողութիւնը թագաւորին իմացուցին, բայց իշխանուհիին պաշտպանութեանը պատճառով, նա ուէ պատիժ չ'կրեց, և ուստի, Մովսէսի դաստիարակութիւնը տակաւին կրցաւ շարունակուիլ:

Մանթոնի թողուցած դրաւոր աւանդութիւններուն համաձայն, Մովսէս ժամանակ մը Հէլիոպոլիսի մէջ (Պապլէք) քահանայութիւն ըրաւ: Ըստ Յովսէփի պատմաբանի, չափահաս ըլլալէ յետոյ, անիկա եգիպտական բանակ մը առաջնորդեց Եթովպիացւոց դէմ՝ որոնք Եգիպտոսի վրայ կը քայէին: Թշնամիին յաղթեց և զայն հետապնդեց մինչև թագաւորանիստ քաղաքը Սուպա (Մէօռէ) զոր և պաշարեց: Այն ատեն, հոն, պաշարուած այդ քաղաքին առջև, ունեցաւ մարդկային մեծ տկարութիւն մը: Եթովպիացւոց թագաւորին դուստրը՝ Թարպիս, Մովսէսին սիրահարուելով՝ հետը ամուսնացաւ և պաշարուած քաղաքը իրեն յանձնեց: Մովսէս անոր հետ ամուսնանալէ յետոյ, չուղեց այլևս յառաջ քայլ և ուստի իր յաղթական բանակովը ետ վերադարձաւ դէպի Նեղոսի հիւսիսային ափերը:

Այդ վերադարձէն յետոյ, Մովսէսի պատահած արկածը, ամենուս յայտնի ըլլալու է. թէ ինչպէս անիկա ստիպուեցաւ Արարիոյ անապատը փախչիլ Եգիպտացի մը խեղդած ըլլալուն համար և թէ ինչպէս բնակեցաւ Մադիամու քուրմին Ռագուէլի մօտ՝ որուն եօթը աղ-

ջիկներէն մէկուն՝ Սեպիօրայի հետ ամուսնացաւ։ Մովսէս պարտաւորուեցաւ — միշտ աւանդութեան համաձայն — երկար տարիներ իր անէրոջ Ռաբուէլի հօտը արածել։ Հոն՝ բաւական ատեն ունեցաւ, խորունկ կերպով մտածելու Եդիպոսոս բնակող իր Իսրայէլացի եղբայրներուն տխուր ճակատագրին վրայ, որովհետեւ միշտ իր մօտ կուգային բազմաթիւ պատգամաւորներ, որոնք ամէնքն ալ իրեն կ'իմացնէին թէ կացութիւնը ո՛չ մէկ կերպով բարւոքուաւ է, այլ ընդհակառակը հարստահարութիւններն ու չարիքները աւելի՛ վատթարացած են։

Իր աներոջ մօտ անցուցած այդ բաւական երկար ժամանակամիջոցին էր որ Մովսէս՝ Հրէայ ժողովուրդը եգիպտական լուծէն ազատելու ծրագիրը յղացաւ, յանուն իր նահապետներու՝ Աբրահամի, Իսահակայ և Յակոբայ Աստծոյն։ Իր եղբորը Ահարոնի հետ, եգիպտոս կը վերադառնայ, ուր՝ արդէն նոր թագաւոր մը կ'իշխէր։ Այն ատեն, Մովսէս արդէն 80 տարեկան էր։ Շնորհիւ զոնազան աճարարութիւններու և վարպետողի խաղերու — որոնց մէկ քանիները հաղիւ կրցան կրկնել և գիպտացի քահանաները — երկու եղբայրները յաջողեցան Փարաւօնը վախցնել և զայն ա՛յնպիսի դրութեան մը մէջ դնել՝ որ թոյլատրէ Հրէայ ժողովուրդին մեկնումը։ Ո՛վ չի ճանչնար այն սիրուն պատմութիւնները ու բազմաթիւ հրաշքները՝ որոնք Իսրայէլացւոյ, Փարաւօններու երկրէն դաղթելու ատեն, Մովսէսի կատարած դերը կը փառաւորեն՝ իրրեւ կատարեալ դիւցազներգութիւն մը։

Արդարեւ եգիպտական ստրկութենէն Իսրայէլացւոյ ազատագրութեան այս պատմութիւնը, արեւելեան դիւցազներգական զրոյց մըն է, զարդարուած քմայքոտ բանաստեղծութեան մը ամէն տեսակ գեղեցկութիւններով։ Մենք, առանց հաւատալու այն բոլորին՝ զոր իր

(Մովսէսի) վարդամատները գրած են աւանդութիւններու այդ գրքին մէջ, տակաւին այսօր խօսի, կրնանք հաճոյք զգալ անկէ։

Սակայն առայժմ, մեր գլխաւոր հետաքրքրութիւնը չի՛ կեդրոնանար այն հրաշոյի զրոյցներու մանրամասնութեանը վրայ՝ որոնք Իսրայէլացւոյ, Նեղոսի հովիտէն դուրս ելնելու և անապատին մէջ բնակելու յարամասերը կը կաղմեն, այլ կը կեդրոնանայ Մովսէսի կողմէ հիմնուած ընդհանուր օրէնսդրութեան վրայ և մա՛նաւանդ իր արժանիքին վրայ իրրեւ գրող, իրրեւ ըստեղծագործութեան պատմութիւնը նկարագրող։

Մովսէսէն է որ կ'սկսի հրէական օրէնսդրութեան թուականը և այն հինգ գիրքերը որոնք իր անունը կը կրեն (Հնգամատեան) և Իսրայէլի փառքին ու մեծութեան միակ աղբիւրներն են։ Ստոյգ է սակայն թէ Աստուածաշունչը մեկնող գիտուններու քննադատութիւնը և գիտական հետազոտութիւնները կը խախտեն Մովսէսի գրքերուն վաւերականութեան մասին մեր ունեցած հաւատքը։ Արդէն դարէ մը ի վեր, աստուածաբաններու բանակին մէջ երկար ու կրքոտ պայքար մ'սկսաւ մովսիսական գրքերու վաւերականութեան մասին և տակաւին այսօր խօսի, կարելի չէ՝ ոչ ոք պայքարը վերջացած համարել, բայց այն մէկ քանի աստուածաբանները, որոնք տակաւին իրրեւ ճշմարիտ և արժանահաւատ կը համարեն այն բոլորը՝ զոր Հնգամատեանը կը պարունակէ, այնպիսիները մատի չ'էրայ կարելի է համարել։

Նոյնիսկ չափազանց սրահարմուղական գիտուններ, ծայրայեղ ուղղափառներ ու կրօնասէրներ, պարտաւորուեցան — բնականորէն ո՛չ առանց կակիծի — համաձայնի՝ թէ Մովսէսի վերադրուած գրքերը ո՛չ մէկ կերպով ճշմարիտ են։ Աստուածաշունչը քննողներու մեծամասնութիւնը այսօր հաստատապէս համոզուած է թէ այն

բոլոր գրքերը որոնք Մովսէսի կը վերագրուին, իր գործերը չեն, այլ անոնց հեղինակները եղած են Եփրայեցի բազմաթիւ գրողներ: Այս կերպով միայն կարելի է բացատրել ժամանակագրական այն բազմաթիւ անկարելիութիւններն ու հակասութիւնները, այն յաճախադէպ կրկնումները, միեւնոյն եզրուութեան այն տարրեր նկարագրութիւնները՝ որոնցմով լի է Աստուածաշունչը: Այսպէսով՝ միայն կարելի է բացատրել «Ասածոյ» տրուած անուններու ալլաղանութիւնը. (Գիրք Ծննդոցի առաջին գլխուն մէջ՝ Էլօֆիմ(Տէր Աստուած), երկրորդ և երրորդ գլուխներուն մէջ՝ Ամենարարձրեալը) կը կոչուի «Ենովա»): Այս կերպով միայն կը յաջողինք կ'ըսեմ, բացատրել Մովսէսի գրքերուն ոճի ալլաղանութիւններն ու անոնց յաճախակի փոփոխութիւնները: Ասկէ զատ, Մովսէսի մահէն հազար տարի յետոյ գոյութիւն ունեցող եփրայեական ընթացիկ լեզուն է որ կը տիրէ Հնդաստանի բնագրին մէջ. թէ և չափազանց դժուար է ընդունիլ թէ այդ լեզուն ո՛րէն փոփոխութեան մը ենթարկուած չէ՝ այդքան երկար ժամանակամիջոցի մ'ընթացքին: Ասով մէկտեղ, զօրաւոր ենթադրութիւններ կան ընդունել տալու համար թէ՝ Գիրք Ծննդոցի մեծագոյն մասը, այդ հանճարեղ հրէային՝ Մովսէսի գործն եղած է: (1)

Մովսէս, չորհիւ իր ուսուցումին ու իր օրէնքագրութեան, Կրօնի մը հիմնադիրը կ'ըլլայ:

Կրօններու հիմնադիրները, երբ իրական ալմանիքի տէր են, բոլորն ալ նկարագրի կարգ մը որոշ ու նման գիծեր կը ներկայացնեն: Անոնք խորունկ մտածողներ են, բարձր փիլիսոփայութեան մը յատուկ խառնուածքի տէր մարդիկ, մարդկային տկարութիւններու և սուտքինու-

(1) — Այս մասին գիմել՝ Պաղեստինի հետազոտիչին՝ S. MUNKH գասական գործին: Պատմական, աշխարհագրան ու հնութագրան ներկայացրու թիւն Պաղեստինի:

թիւններու քաջ տեղեակի, ու մանաւանդ իրենց ժամանակակից դիտական բոլոր ծանօթութիւններուն հմուտ:

Մովսէս ինքն ալ հոյակապ միաք մըն էր, և հաւանաբար իր արտաքին երեւոյթով, իսկապէս Միքէլ-Անճէլոյի անձնաւորած Մովսէսին կը նմանէր: Ան՝ իր ժամանակի եղիպտական ու արեւելեան իմաստութեան բոլոր գանձերուն տիրացած ըլլալու էր, որովհետեւ և գիպտացի այն քահանաները՝ որոնք իրեն դաստիարակ կարգուեցան, միեւնոյն ատեն թէ՛ բփշկ էին, թէ՛ մոգ, թէ՛ նախարար և թէ՛ ուսուցիչ, ահա այս էր պատճառը որ անկաւ յաջողեցաւ իր ցեղակիցները ստրկութենէ ազատել յետոյ, հիմերը նաեւ դնելու այնպիսի կրօնի մը՝ որուն ա'յնքան մեծ կարեւորութիւն տրուեցաւ՝ մարդկային պատմութեան երկար դարերու ընթացքին:

Ամէն մարդ գիտէ թէ Մովսէս միաստուածեան էր, անոր համար միակ Ենովա մը գոյութիւն ունէր և իր այդ Ենովան, որ Իսրայէլացիները իր առանձնաշնորհեալ ժողովուրդն ըրաւ, ալլամերժօրէն հրէայ աստուածութիւն մը դարձաւ, օգտուած այն ամէն բաներով, որոնք այդ ատեն մարդկային առաքինութիւններ կամ մոլութիւններ կը նկատուէին: Ենովան իր մէջ կ'անձնաւորէ այն գաղափարը՝ զոր Իսրայէլացիները աստուածութեան մասին կազմած էին այդ չրջանին: Ուժեղ, հրգոր, նախանձոտ, վայրագ, հակառակորդներու հանդէպ անողորմ. թշնամիներու հանդէպ անգութ, ծաղրող ու հեգնող հանդէպ անոնց՝ որոնք իրմէ աւելի տկար ըլլալով հանդերձ, կ'ուզէին իրեն ընդդիմանալ. անիկա հայերերու գործած անօրէնութիւններուն ու մեղքերուն համար անոնց դաւաճները կը պատժէ մինչեւ երեք չորս սերունդներ և նոյնիսկ, Ադամի մեղքին համար՝ ամբողջ մարդկային ցեղը:

Այս ամենազօր ու միակ Աստուածը — ըստ Մովսէսի պատմութեան — ոչինչէն ստեղծեց ամբողջ տիեզերքը, մի-

1019
39

միայն իր «Եղեցի»ին կարողութեամբ: Այսպէս հաւատացած ու սովորեցուցած են մինչեւ այսօր քրիստոնեաները 19 դարերէ՝ իսկ հրէաները 3500 տարիներէ իվեր:

«Ակիզքէն Աստուած սեղծեց երկինքն ու երկիրը: Սեղծագործութեանն առաջ, Աստուծմէ զաւս ոչինչ զոյւրթիւն ունէր: Աստուած միայն յալիսեմակաւ է: Անկիս ուզեց որ (ինչո՞ւ համար) երկինքը ու երկիրը իրենց շփոթեանը մէջ մէկ անգամէն չ'երեւին, այլ հեզգհեհեհ, որովհետեւ ինքը նախապէս ամեն ինչ թիւով, չափով ու ծանրութեամբ կանոնաւորած էր:»

Մեզի բոլորիս, այնպէս սովորեցուցած են թէ, Մովսէսի ստեղծագործութեան պատմութիւնը, Աստուծմէ յայնմուած, անվիճելի ճշմարտութիւն մըն է, և տակաւին կը շարունակուի միեւնոյն կերպով ուսուցուիլ՝ զըրեթէ բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ:

Ստեղծագործութիւնը ճիշտ ա՛յն ձեւով՝ ինչպէս ներկայացուած է Աստուածաշունչին մէջ, կատարեալ դիցավէպ մըն է, արեւելեան գեղեցկութիւններով լի հէքեաթ մը և կամ հին ժամանակներու ծանօթութիւններու համապատասխանող քմայքոտ պատկեր մը: Եւ սակայն, այդ պատկերը, ո՛չ ճշմարիտ ըլլալու յաւակնութիւնը կրնայ ունենալ և ո՛չ ալ այսօրուայ բնական գիտութիւններու քննադատութեան կարող է տոկալ:

Անտարակոյս, մարդ չի կրնար հաւատալ թէ Մովսէս, ստեղծագործութեան պատմութիւնը գրելու սկսած ատեն, մեծամտութիւնը ունեցած ըլլայ երեւակայելու՝ թէ ապագային մարդիկ, ամէնքն ալ տառական կերպով պիտի ըմբռնեն իր գործը և զայն հաղարաւոր տարիներու ընթացքին, իրենց փրկութեան միակ Տոկման, դաւանանքը պիտի ընեն: Բայց քրիստոնեաները Մովսէսէն աւելի մովսիսական եղած են այսօր և մենք՝ արեւմտցիներս, ա՛յնքան կաշկանդուած ենք աւստուածաւեցչական միսիփ գաղափարներով՝ որ չենք կրնար այլեւս

զանոնք թոթափել:

Հրէական կրօնի հիմնադիրին պատմութեանը համաձայն, ամբողջ տիեզերքը Աստուծոյ վեց օրուայ աշխատութեան արդիւնքն է:

Ինչ մ'աւելի մօտէն քննենք այս պատմութիւնը, և ներեցէ՛ք ինձ՝ որ մէկ քանի դիտողութիւններ աւելցնեմ անոր վրայ:

«Ակիզքէն Աստուած սեղծեց երկինքն ու երկիրը:»

Մեր օրերու բնապատուէր պիտի ըսէր. — Տիեզերքը («Երկինքն ու երկիրը» ըստ Մովսէսի) ո՛չ սկիզբ ունի ո՛չ ալ վերջ, անիկա անսահման է միջոցին ու ժամանակին մէջ: Ոչինչէն ո՛չ մէկ բան կրնայ ստեղծուիլ և ինչ որ արդէն գոյութիւն ունի՝ չի կրնար վերածուիլ չգոյութեան: Տիեզերքը եղած է և պիտի ըլլայ յաւիտեակաւ, ինչպէս կը հաստատեն նիւթի և ուժի անկորնչելիութեան օրէնքներն, որոնք ապացուցուած են արդի բոլոր բնագիտութիւններուն ու տարրաբանութիւններուն մէջ:

«Եւ երկիրը անձեւ ու պարսպ էր, և անորունդին փրայ խաւար կար, և Աստուծոյ հոգին ջուրերուն փրայ կը շրջէր:

Եւ Աստուած ըսաւ. — Լո՛յս ըլլայ, ու լոյս եղաւ:

Եւ Աստուած տեսաւ որ լոյսը բարի է, (1) զայն խաւարէն զտեց:

Եւ Աստուած լոյսին անունը ցերեկ ու խաւարին անունը գիշեր դրաւ և իրիկուն ու առաւօտ լոյսով՝ առաջին օրը եղաւ:»

Անիկա կարելի է հերքել այն պարզ պատճառով թէ՛ բնագիտութիւնը լուսաւոր մարմիններէն բղխող լոյսէն զտուելիչ ո՛րեւէ լոյս չի ճանչնար: Լոյսը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ՝ շարժման մէջ եղող նիւթին մէկ վիճակը, հիւլէնեբու ալեմածան մէկ շարժումը: Բնագիտութիւնը ճշ-

(1) = Կ'եւելի ստեղծութեան առաջ չէր գիտեր թէ լոյսը բարի է թաւրդմ.

գրքատօրէն չափած է այդ ծածանութիւններու երկայնութիւնն ու հիւլեական շարժման արագութիւնը: Լոյսը ըստ ինքեան (chose en soi) գոյացութիւն մը է՝ այլ շարժման մէջ եղող նիւթին ընծայած երեւոյթներէն մին: Ահա այս շարժառիթներով ո՛չ մէկ մահկանացու կրնայ ըմբռնել և կամ բացատրել թէ ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ սեննետղ մովսիսական ստեղծագործութեան առաջին օրուայ այդ լոյսը: (1)

Այդ օրուայ «ցերեկ»ն ու «գիշեր»ը, «երեկոյ»ն ու «առաւօտ»ը նո՞յնքան անկարելիութիւններ ևն մեզ համար:

«Յետոյ Աստուած ըսաւ. — Զուրեմն մեզեղ թող հաստատօրէն ըլլայ որպէսզի ջուրերը ջուրեղն գատնին, և այդպէս ալ եղաւ: Աստուած այլ հաստատօրէնը երկինք կոչեց և իրիկուն ու առտու ըլլալով երկրորդ օրն եղաւ:»

Ահա ձեզի ակներեւ հակասութիւն մ'եւ: Առաջին տանը մէջ կ'ըսուի թէ Աստուած նախ երկինքն ստեղծեց և ահա երկրորդ օրը միեւնոյն երկինքը անգամ մ'եւ կ'ստեղծուի: Ասիկա փառասոքալ իրողութիւն մըն է, անըմբռնելի ու անհասկնալի: Եփրայէցի գիտուններ ու լեզուաբաններ, աշխատած են լուսարանել այս կէտը: Անոնցմէ ոմանք այն համոզումը գոյացուցած են թէ Ծննդոց Գրքին առաջին տունը մեզի հաւած է՝ ճիշտ այն ձևով՝ ինչպէս Մովսէս գրած է. այլ ընդօրինակութեան ատեն, «Համաժիմ» (ջուր) բառին տեղ, վրիպումով մը «Հաշամաժիմ» (երկինք) բառը զԵրուած է:

Այս ենթադրութեան համաձայն, Մովսէս գրած պի-

(1) Հեղինակը ըսել կ'ուզէ թէ, քանի որ լուսաւոր մարմինները չորրորդ օրը կ'ստեղծուին, ինչպէս իրենց արդիւնքը եղող լոյսը իրենցմէ առաջ գոյութիւն կ'առնէ, քանի որ լոյսը ինքնին անջատ գոյացութիւն մը է:

տի ըլլար. — «Սկիզբէն Աստուած ստեղծեց ջուրերն ու երկիրը»:

Այժմ տեսնենք երրորդ օրը:

«Յետոյ Աստուած ըսաւ. — Թող երկնականաբնի ճակ գնուող ջուրերը մեկեղ հաւաքուին և. Թող ցանաք երեւոյ, ու այնպէս եղաւ:

Եւ Աստուած ցանաքին անունը երկիր դրաւ ու ջուրերու կուտարանն ալ ծով կոչեց:

Յետոյ Աստուած ըսաւ. — Թող երկիրը սերմ պարունակող կանաչ խոտ բուսցնէ և իր ճեսակին պէս պտուղ տուող պտուղաւոր ծառ, ու այնպէս եղաւ:

Ու երկիրը սերմ պարունակող խոտ և իր ճեսակին պէս պտուղ տուող ծառ հանեց և իրիկուն ու առտու ըլլալով, երրորդ օրն եղաւ:»

Երկնականաբնին վրայ արեգակի փայլելէն առաջ, բուսական աշխարհի ստեղծումը նիւթապէս անկարելի է: Այլ աւելի մեծ անկարելիութիւն մըն է բուսական աշխարհին պահպանումը առանց արեգակի՝ երբ Աստուածաշունչի բնապաշտ մեկնիչները, ստեղծագործութեան իւրաքանչիւր օրը երկար զարաչրջան մը կը նշկատեն:

«Յետոյ Աստուած ըսաւ. — Թող երկնից հաստատօրէններ մեջ շուսաւորներ ըլլան որպէսզի շուսաւորն երկիրը, ըյսը խաւարեն, ցերեկն ալ գիշերին գտնեն և իրեւ նըշաններ ծառայեն թէ օրերու, թէ եղանակներու և թէ տարիներու համար, ու այդպէս ալ եղաւ:

Աստուած ստեղծեց երկու մեծ շուսաւորներ՝ մեծը ցերեկին իշխելու համար, պզտիկն ալ գիշերին. ՍՏԵՂԵՑԾ ՆԱԵԻ ԲՈՒՈՐ ԱՍՏՂԵՐԸ (1):

(1) Զարմանալի է որ Աստուած, սեպտեմբեր 5 օր կ'աշխատի միայն մեր փոքրիկ երկիրը ստեղծելու համար ու մէկ օր միայն կը յատկացնէ երկնային այն բնաւոր աշխարհներուն՝ որոնց քով մեր երկիրը իսկապէս հիւլէ մըն է:

Այսպէս, առաւօս եւ երեկոյ ըղբայրով չորրորդ օրն եղաւ:

Հակասութիւններ ու անկարելիութիւններ մէկգումէկու կը յաջորդէին: Մեր երկրորդ բանախօսութեան ընթացքին պիտի տեսնենք թէ երկիրը, արեգակը, լուսինը եւ աստղերը ժամանակագրական կարգով մը ծնած են, բացարձակապէս տարբեր՝ Մովսէսի ըսածէն: Պիտի տեսնենք թէ արեգակը Շա'ս աւելի առաջ՝ գոյութիւն ունէր քան երկիրը եւ երկիրն ալ Շա'ս աւելի առաջ՝ քան լուսինը. եւ այն անհամար աստղերը որոնք մեզ կը շրջապատեն, մեր արեգակնային գրութենէն միլիոնաւոր տարիներ առաջ արդէն գոյութիւն ունեցած են: Ամէն պարագայի, Մովսէս կը հակասէ երբ չորրորդ օրը անգամ մը եւս յայտնի խառնարէն բաժնեկ կուտայ, որն որ արդէն առաջին օրն իսկ տեղի ունեցած եւ ցերեկը գիշերէն ու առաւօտը երեկոյէն զանազանուած էր:

«Յետոյ Աստուած ըսաւ.— քող ջուրերը առասփռեմ կենդանութեան շունչ ունեցող ու շարժող անասուններ արձայրեն եւ թռչունները քող թռչին երկրի վրայ ու երկնից հաստատութեանը մէջ:

Եւ Աստուած ստեղծեց թռչունները, մեծամեծ ձկներն ու այն սպրող կենդանիները՝ զոր ջուրերը առասփռեմ կ'արձայրեն ու օրհնեց զանոնք ըսելով— Անեցի՛ք, բազմացի՛ք եւ ծովի ջուրերը շրջապահե՛ք, իսկ թռչուններն ալ քող ցանափի վրայ բազմանան:

Այսպէս, առաւօս ու երեկոյ ըղբայրով, հինգերորդ օրն եղաւ:

Ուրեմն Աստուած հինգերորդ օրը ստեղծեց երկակենցաղներն ու օդային թռչունները: Բնական գիտութիւնները սակայն, այսօր ակնհայտ կերպով ապացուցած են թէ, կենդանական ու բուսական աշխարհները միաժամանակ ու զուգահեռաբար զարգացած են եւ ցամաքի վրայ սողացող ու քաղող կենդանիները, թռչուններն չնայած չափ աւելի առաջ արդէն գոյութիւն ունե-

ցած են, մինչդեռ Մովսէս՝ ցամաքային կենդանիներու ստեղծումը, վեցերորդ օրուայ կը թողու:

«Յետոյ Աստուած ըսաւ.— քող երկիրը սպրող կենդանիներ արձայրե՛ք, ընտանի կենդանիներ?? սողուններ ու ցանափային զագաններ:

Եւ Աստուած ստեղծեց ցանափային զագանները, ընտանի կենդանիներն ու սողունները:

Յետոյ Աստուած ըսաւ.— Շինե՛մք մարդը մեր պատկերին ու մեր նմանութեանը պէս եւ քող անկիւս իշխե՛ք թէ՛ ծովու ձկներուն թէ՛ երկնից թռչուններուն, թէ՛ ընտանի կենդանիներուն, թէ՛ սողուններուն եւ թէ անբողջ երկրի վրայ:

Եւ Աստուած ստեղծեց մարդը իր պատկերին պէս, թէ արու՝, եւ թէ՛ եղ....:

Եւ Աստուած օրհնեց զանոնք ու ըսաւ.— Անեցի՛ք, բազմացի՛ք, շրջապահե՛ք երկիրը եւ նուանեցի՛ք զայն ու իշխեցի՛ք ծովու ձկներու, օդի թռչուններուն եւ երկրի վրայ շարժող բոլոր կենդանիներուն վրայ:

Այսպէս առաւօս եւ երեկոյ ըղբայրով վեցերորդ օրն եղաւ:

Այսպէս վեցերորդ օրը տեղի կ'ունենայ նախ ցամաքային կենդանիներու եւ յետոյ մարդուն ստեղծագործութիւնը, Մովսէս թէեւ չա՛տ ճիշտ ըրած է մեր ըստեղծումը ամէնէն վերջը ձգելով եւ սակայն ամենամեծ սխալը գործած է կարծելով թէ, Ադամը հողակոյտէ մը առաջ եկած է եւ Եւան ալ անոր կողէն: Սխալ է նաեւ ըսել թէ Աստուած ստեղծեց մարդը իր պատկերին պէս, հակառակը՝ միայն ճշմարիտ է, մարդն է որ՝ իր պատկերին պէս չինած է իր Աստուածը, «Tel est l'homme, tel est son Dieu» կ'ըսէ Լուի Ֆեօրպալս. ինչ որ է մարդը՝ նոյնն է իր Աստուածը:

Ամէնքս ալ գիտենք թէ ինչպէս մեր անդրանիկ ծնողքը մեղանշած է եւ Եդեմէն վտարուած: Շատախօս օճը չափ մը աստուածաբաններու գլուխները պայթեցուցած է եւ միանգամայն զուարճացուցած բազմաթիւ

տղաքներ: Արեւելքի քրիստոնեաներուն մէջ, ընդհանրապէս այն կարծիքը կը տիրէ թէ, Մովսէս՝ Սատանան օձի կերպարանքով անձնաւորած է: Բայց ասիկա մեծ սխալ մըն է, որովհետեւ Մովսէս գաղափար իսկ չունէր Սատանայի մասին: Չոր ոգիի գաղափարը որ Փոքր—Ասիայէն կուգայ, Մովսէսի մեռնելէն քանի մը դարեր յետոյ միայն, կրցաւ մուտ գտնել Հրէաներու մէջ: Յորի գրքին մէջն է որ առաջին անգամ Սատանան թառերարեւմ կուգայ այն ատենուայ իր յատկանշական ձեւով:

Մեր նախահօր սկզբնական մեղքը, պատճառ կըաւ որ Կայէն սպաննէ իր եղբայրը՝ Աբել: Այս զարհուրելի պատմութիւնն ալ կը վերջանայ մեծ հակասութիւնով մը: Կայէն, մարդասպանը, կը փախչի եղեմի արեւմտեան կողմի երկիրը:—«Եւ Կայէն կի՛ն մ'առաւ որ յղանալով ծնաւ Ենով, եւ անիկա շինեց քաղաք մը ու իր որդւոյն անուանովը զայն Ենով կոչեց»:

Ուրեմն, Ադամի որդին, առաջին մարդը, կը փախչի օտար երկիր մը. հոն՝ կ'ամուսնանայ և կ'ունենայ զաւակներ ու կը չինէ նաեւ քաղաք մը—բնականաբար բաղմամբիւ գործաւորներու աջակցութեամբ:—Հետեւաբար այդ օտար երկրին մէջ, գոյութիւն ունէին մարդիկ՝ որոնք նախահայր Ադամէն սերած չէին: Ուրեմն, Ադամ և Եւա, նոյնիմէն Աստուածաշունչի համաձայն, մարդկային առաջին եակները եղած չեն:

Ինչպէս մեր երկրորդ բանախօսութեան մէջ պիտի տեսնուի, այսօրուայ բնական գիտութիւնները ո՛չ մէկ կերպով կ'ընդունին առաջին մարդու մը և առաջին կնոջ մը գոյութիւնը:

Կայէնի այդ պատմութենէն յետոյ տեղի ունեցող յաջորդական դէպքերը, կարծեմ ամէնքս ալ գիտենք, մանաւանդ հանրածանօթ ջրհեղեղը:

Օր մը Աստուած ըսաւ.—Պիտի ջնջեմ երկրիս երեսէն

անոնք՝ զոր ես ստեղծեցի, մարդոցմէ սկսեալ մինչեւ անասունները, սողուններէն սկսեալ մինչեւ երկնքի քրոջունները, որովհետեւ կը ԶԳԶԱՄ ԶԱՆՈՆԲ ՍՏԵՂԾԱԾ ԸՂԼԱԼՈՒՍ...??

Հոս՝ չափազանց միամիտ ու նախ ըմբռնողութիւն մը կայ Աստուծոյ մասին: Ենովան մեղ կը յայտնուի մարդու մը նման, իր տկարութիւններովն ու մաքի անձկութիւնովը. ան կը Զղջայ մարդիկ ստեղծած ըլլալուն համար???

Ուր գտնել Արեւմտեաներուս մէջ, արուեստագէտ մը և կամ հանճարեղ ճարտարապետ մը՝ որ կարող ըլլար օրին մէկը զղջալ գլուխ—գործոց մը արտադրած ըլլալուն համար: Պատուաւոր մարդը երբեք գղջալու ո՛րեւ պատահաւ մը չ'ունենար:

Ինչպէս իրաւացիօրէն դիտել կուտայ աստուածաբան M. J. Savage, թէ Հին կտակարանի Ենովան, ճիշտ մարդու մը պէս կը ներկայանայ: Անիկա տաճարին մէջ կ'երեւի, կ'երթայ, կուգայ, կը խօսի մարդու մը նման, կը մըտածէ և մեղի պէս ծրագրիներ կը յղանայ: Անիկա կը սիրէ կամ կ'ատէ գաղափար կը փոխէ, կը բարկանայ և վերջապէս արեւելեան բունակալի մը նման վրէժ կը լուծէ: Մեծ սխալ մ'ըրած պիտի ըլլայինք սակայն եթէ զարմանայինք այս կերպ մարդակերպութեան մը վրայ, քանի որ Աստուծոյ գաղափարը, բո՛ւն իսկ մարդկային ուղեղի արհաղուրթիւններէն մին է: Ինչպէս մարդը կը մեծնայ ու կը զարգանայ, զուգահեռաբար կը մեծնայ ու կը զարգանայ նաեւ Աստուծոյ մասին իր ունեցած ըմբռնողութիւնը:

«Բայց Նոյ՝ Տիրոջ առջեւ շնորհ զտաւ:»

Տիեզերական աշխարհի ջրհեղեղ մը տեղի կ'ունենայ, որու նման չարաչուք տուած մը, դեռ տեսած չէր մեր երկիրը: Նոստած դպրոցի նաւարաններուն վրայ, մեր մանկութեան տանն ամէնքս ալ յուզուած ու տու-

գործած ենք ջրհեղեղի այդ յուզումնային պատմութիւնով: Ամէնամեծ արուեստագէտներն իսկ, հոյակապ նկարներով տարփողած են զայն ու զպրօցականները դեռ այսօր, միշտ նոր հետաքրքրութիւնով մըն է որ կը կարդան այդ պատմութիւնը և ինչո՞ւ է, քանի որ երկրային այդ տուամը՝ արեւելեան հէքեթի մը գեղազարդութիւններովը սփռւած է:

Ո՞վ իր պատմականութեան ասան զգացած է իր մանկական ամբողջ հողիին ու երեւակայութեան յուզուելը, կարդալով արդար Նոյի ու անոր ընտանեաց արկածները, ալեծուսի տապանի ու անոր մէջ պատրաստարեւոյ ըստմութիւն զոյգ կենդանիներու պատմութիւնը (1): Ո՞վ իր երեւակայութեան հրապուրուելը է ըզգացեր, մասնելով գաւառիկին հեռ քով քովի քնացող զայլին, առիւծին քով կանգնող ընձուղտին և խոտով սնանող մսակերներուն վրայ: Ո՞վ է յուզուեր ուրախութենէն, երբ տապանը Արարատ լեռան վրայ կը հանգչի և ոպիտակ աղաւթին իր ձիթների ճիւղով անոր բնակիչներուն ազատութեան աւետիսը կը բերէ: Քանինք արդեօք իրենց մանկութեան ասան ուրախացած են լսելով սա մարդարեւութիւնը. — «Ասկէ վերջ

(1) Զգիտենք պատճառը թէ ինչո՞ւ արդեօք Աստուած, մեղաւոր մարդուն հետ ջնջեց նաև անմեղ անասունները, սողուններն ու թռչունները. որովհետև երբ նկատի առնենք մեր դատարանները, պիտի տեսնենք թէ անոնք, հակառակ որ աստուածային հաստատութիւններ չեն, դարձեալ այդ կերպ անարդար վճիռ մը չեն կարող արձակել: Զգիտենք թէ ինչպէս արդեօք Նոյ նահապետ, առանց մանրագէտի օգնութեան, կրցաւ իր տապանին մէջ առնել նախակենսիկներէն, ռախիկներէն, ճառագայթաձեւներէն (RADIOLAIRES) ու պատիւներէն մէյմէկ զոյգ: Վերջապէս չգիտենք ու չենք ալ կրնար ըմբռնել թէ ինչո՞ւ արդեօք ձուկերուն ըտրին ալ իրաւունք կը տրուի ապրելու՝ իսկ միւս կենդանիներէն միայն մէկ մէկ զոյգի, արդեօք Աստուած վերատեղեկութեամբ կարողութիւնը չէ՞ր զգար իր մէջ թ'արդմ:

մարդիկ լնու չպիտի ջնջուին ջրհեղեղի ջուերով:»

Այժմ տեղն է հարցնելու թէ մեր զաւակները պէ՞տք է սակաւին հաւատան այս բոլորին. մեր պատասխանն է՝ ո՛չ:

Եթէ սակզծագործութեան պատմութիւնը յամառօրէն իրրե ճշմարտութիւն հաստատ ու անվիճար պահել կ'ուզուի աւառածարաններու կողմէ, պատճառն ա՛յն է որ քրիստոնէութեան վարդապետական խաւիսին ու պատուանդանը կը կազմէ անիկա:

Եղեմի նախամարդուն անկման վարդապետութենէն և այն յուսանատական ըմբռնումէն թէ՛ մենք ամէնքս ալ կորսուած ենք Ադամի մեղքով, աստուածային ու գերբնական օգնութեամբ մը այդ մեղքէն փրկուելու և արդարանալու անհրաժեշտ գաղափարը ծնաւ հրէայ ժողովուրդին մէջ:

Այսպէս, Հրէութենէն ծնունդ առաւ երկինքէն զբրկուելիք Աստուծոյ—Որդիի մը գաղափարը և անոր խաչին վրայ զոհուելու վարկածն՝ շատ յետոյ բիւրեղացաւ իրենց մէջ:

Յայտնի է թէ Քրիստոնէութիւնը ուղղակի ծնունդն է Մովսիսականութեան և խորհրդաւոր մէկ լուծումը սկզբնական մեղքի ու նախամարդու անկման առեղծրածին:

Այս գործին մէջ, ուրիշ տեղ մը արդէն պիտի ապացուցանեմ թէ՛ այսօրուայ բնապատումը—ո՛րքան ալ հակառակ ըլլայ մովսիսական սակզծագործութեան պատմութեան—ի՛նչքն ալ կ'ընդունի թէ մարդկային ցեղին մէջ տեսակ մը սկզբնական ու ժառանգական մօլութիւն կայ: Եթէ անպայման սկզբնական մեղք մը անհրաժեշտ է որպէսզի անվիճար ու հաստատ պահուի ա՛յնպիսի կրօնական գրութիւն մը, որ կարենայ ամենէն աւելի տարածուիլ այդ մասին, մենք բնապատման մէջ մէկ առարկութիւն ունինք, բայց սատար փոխարէն, սիրով պիտի եր-

կարենք մեր ձեռքը բոլոր այն մարդասերներուն՝ որոնք անկեղծօրէն կը բաղձան մարդուն երջանկութեան և իրենց հետ պիտի աշխատինք ազատագրելու մարդկային ցեղը այսօրուայ ծանօթ սկզբնական մեղքի լուծէն:

Կրօններու պատմական մնացորդները եթէ այսօր աչքէ անցնենք, պիտի տեսնենք թէ Հին Կտակարանի ժամանակակից Հրէութիւնը, գրեթէ բնու գրողած չէ՝ բնական գիտութիւններով. այս պարագան մեզ համար չափազանց մեծ նշանակութիւն ունի: Արդարեւ մարդկային ցեղի ապագայ կրօնը պիտի պարտաւորուի համաձայնութեան գալ բնական ճշմարտութիւններուն հետ և երբ անիկա սերտօրէն կապուած ըլլայ գիտական իրողութիւններուն հետ, Այն ասան միայն պիտի կարենայ կրկար ատեն ապրիլ և ազդել ժողովուրդներու վրայ:

Ուրեմն, Հին Կտակարանի ժամանակակից Հրէութիւնը, գիտութեան բարեկամ չէր, բայց Մովսէսի և Յեսուի առաջնորդութեամբ, խոստացուած երկիրը գաղթող այդ խեղացի ժողովուրդը, իր մէջ տակաւին երկրի վրայ ապրելու փափաքը և երջանկութիւնը կ'ըզգար: Հին Կտակարանի հրէաները հաճոյք կ'ըզգային երկրային հարստութիւններէն, ինչպէս ոսկիէն ու արծաթէն, ոչխարներու և եզներու հօտերէն, գեղեցիկ պարտէզներէն ու այգիներէն: Անոնք կ'սքանչանային դաշտերու ծաղիկներուն վրայ, կ'երգէին մանիշակի չըքեղութիւնը և խիստ բանաստեղծական երկերու մէջ, մարդուն գեղեցկութիւնը ու կնոջ հրապոյրը կը բաղդատէին Յորդանանի եզերքներն ու Լիբանանի կողերը զարդարող բուսական կանգնազեղ ձեւերուն հետ:

Երգ երգոյի երկրորդ գլխուն մէջ կը կարդանք:

«Նս Սաւոնին ծաղիկն եմ ու հովիտներուն շուշանը: Իմ սիրականս ինձ համար սաւելի (myrrhe) ծառիմ պէս է:»

Երկրորդ գլխուն մէջ.

«Իմ սիրականս ինձ համար, Ենգադդիի (Henquedi) այգիներուն մէջի հիաւալի ողկոյզին պէս է:»

Դարձեալ երկրորդ գլխուն մէջ կ'ըզգարանք հետեւալը:

«Ինչպէս շուշանը փուշերուն մէջ՝ անանկ է իմ սիրունիս աղջիկներուն մէջ:

Ինչպէս խնձորենին անտառի ծառերուն մէջ՝ անանկ է իմ սիրականը երեսասարդաց մէջ:

Իմ սիրականը այժեամբն եւ կամ եղնիկի ձագին կը նմանի:

Իր կերպարանք Լիբանանին պէս է, անիկա Լիբանանի մայրիկներուն պէս ընտիր է:» (Գլուխ Ե)

Ո՞ր բանաստեղծը այսօր կարող պիտի ըլլար գարնան գաղութը տարփողել այնքան անոյշ կերպով՝ որքան երգ երգոյի անգուգական բանաստեղծը:

«Քանզի անա ձմեռը անցաւ, անձրեւները անցան գացին:

Քեանին վրայ ծաղիկներ կ'երեւան, յօտելու ժամանակը եկաւ ու մեր երկին մէջ քառակին ձայնը կը լսուի: Թգենին իր քուգերը հասցուցած է ու որբերը ծաղկած են եւ իրենց հոսը կը քառածեն, ելլ'ր, ո՞վ սիրունիս, ո՞վ գեղեցիկս ու եկո՛ւր:» (Գլուխ Բ)

Ո՞վ է ասիկա որ արձալոյսին պէս կը նայի, որ լուսինի պէս գեղեցիկ եւ արեւու պէս մաքուր է: (Գլուխ Զ)

Մենք կը ձանձնանք բոլոր սողմուններն ալ իրենց հարուստ ու նկարուն ոճով եւ մասամբ զանաւոր կը սիրենք: Հին Կտակարանը գեաւորիչ չափ մը կտորներ կը պարունակէ, որոնց մէջ տպրելու տեսչը կը յայտնուի:

Բայց Քրիստոնեայեան հետ սկսաւ արհամարհանք մը բնութեան ու աշխարհի հանդէպ:

Ուսումնասիրելու պէտք չունիմ բնու թէ ի՞նչ եղած է իրապէս Յիսուսի վարդապետութեան խնամքը, տակաւին այսօր ոչ ոք մտալն կարծիքները խիստ կը

տարբերին, որովհետեւ վճարար հաստատուած է թէ՛ Նոր Կտակարանի չորս Աւետարաններէն և ո՛չ մէկը Քրիստոսի ժամանակ գրուած է, այլ ամէնքն ալ տւանդութիւններու վրայ հիմնուած են (1): Այլեւս մանրամասնելու պէտք չունիմ թէ ի՞նչպէս եղած է որ Նազովրեցիի վարդապետութիւնը մարկութեան զարգացման պատմութեանը մէջ, կրցած է մեծ կարեւորութիւն ըստանալ: Առայժմ բաւական պիտի ըլլայ հաստատել թէ՛ քրիստոնէական վարդապետութիւնը աշխարհէս հրաժարիլը համարուած դարման մը ներկայացուց և ծնունդ տուաւ իրականութեան հանդէպ ցաւալի արհամարհանքի մը: Մեր թուականի առաջին դարաշրջաններուն, քրիստոնէականները սկսան պաղիլ անցաւոր հաճոյքներէն ու բնական վայելքներէն. ամէն ինչ գերբնականին ու անծանօթին կը հակադիտէր, մարդը միմիայն հաւատով կրնար հասնիլ երանութեան: Ի՞նչ արժէք կրնար ունենալ ասոր հանդէպ մարդկային ամբողջ իմաստութիւնը, բնութեան ամբողջ առարկայական ծանօթութիւնը, ամբողջ փիլիսոփայութիւնը և կամ ուրիշ գիտութիւններ: Անոնք (հաւատացեալները) հաղար անգամէն աւելի կրկնած են մեզ Պօղոս առաքեալի յետագայ խօսքը. — «Իրեմի իմաստուն եմք ըսելով յիմաւացան:» Այս կերպ խօսքեր հեշտ են և արդէն չափերու ամենօրեայ հացը եղած են անոնք, ըլլայ անոր համար որ բնութիւնը խորթ մօր մը պէս անոնց իմացականութեան չափը քիչ կշռած է և կամ անոր համար որ անոնք չափազանց ծոյլ են իրեւ մատոճոյ էակներ, իրենց մտքով զարգացնելու բանականութեան աստուածային կայծը: Ամէն պարագայի, ամբողջ Աստուածաշունչին մէջ չկայ տուն մը որ այնքան զօրաւոր կերպով անդամալուծէ

(1) Ս. Մարկոսի Աւետարանը ամենէն հինն է և միակը որ գրուած է մեր թուականին առաջին դարաշրջանին: (Յս. է 70—80 տաւրի յետոյ):

միտքը և մեռցնէ բանականութիւնը, չկայ տուն մը որ այնքան խոչընդոտ հանդիսանայ գիտութեան յառաջդիմութեան՝ որքան հեթանոս առաքեալին դարձը:

Յիսուս աւելի մեղմ վերաբերում ցոյց կուտայ գիտութեան հանդէպ քան իր եւանդոս առաքեալը՝ Պօղոս:

«Երանի հոգիով աղբասներուն, որովհետեւ երկնից քաղաւորութիւնը անոնցն է:»

«Հոգիով աղքատները» բնականաբար աղէտնակն են:

Պօղոս առաքեալի գրեթէ բոլոր թուղթերուն մէջ, կարելի է տեսնել թէ ո՞ր աստիճան իր քրիստոնէութիւնը մարդկային ձգտումին տարրեր ուղղութիւն մը կուտար՝ զայն առաջնորդելով այս աշխարհէն դէպի հանդերձալը, կարելի է տեսնել թէ ի՞նչ ուժգնութեամբ ու յայտնաբերեալ գիտութեան թշնամի կը յայտարարէր ինքզինքը:

(Թուղթ առ Հռովմայեցիս, Գլուխ Գ.)

«Քանզի եք մարմնով ապրիք կը մեռնիք, իսկ եք հոգիով՝ այն ասեմ կը մեռցնէք ձեր մարմնոյն կրֆեր եւ ուսի կ'ապրիք:

«Իմաստուններուն իմաստութիւնը պիտի կորսնցնեմ ու անոնց գիտութիւնը պիտի ոչնչացնեմ:» (Ս. Թուղթ առ Կորնթացիս, Գլուխ Ա.)

«Ո՛ր է իմաստունը, ո՛ր է դպիր, ո՛ր է աշխարհի բնողը. չէ՞ որ Աստուած ցոյց տուաւ քե՛ս այս աշխարհի իմաստութիւնը ուրիշ բան չէ՛ եք ոչ յիմարութիւն:»

«Բայց Աստուած աշխարհիս յիմարները բնութեց որ ամօքով ըմէ իմաստունները, տկարներն ալ բնութեց զօրաւորները ամօքահար բնելու համար:»

Ս. Թուղթ առ Կորնթացիս, Գլուխ Գ.

«Ինչու որ այս աշխարհի իմաստութիւնը Աստուծոյ առջեւ յիմարութիւնէ, վաւելի գրաւած է քե՛ս Անկա իմաստուններ իրենց խորամանկութեանը մէջ կը բռնէ:»

«Գիտութիւնը կը հպարտացնէ» ??

Մենք ընդհակառակը այն փորձառութիւնը ունինք թէ գիտութիւնը չի հպարտացներ, այլ մարդուն հաստատութիւն կուտայ, որովհետեւ որքան անոր խորերը մտնենք՝ այնքան յստակօրէն կը տեսնենք թէ մեր գիացածը աննշան բան մըն է իսկ, թէ մենք պարզապէս սկսնակ մըն ենք այդ ճիւղին մէջ։ Ընդհակառակը գիտութեան լարեհամբոյժը թշնամիներուն մէջն է որ կը գտնուին ուռուցիկ ուղեղներ և հպարտ հոգիներ, որոնք իրենց մտքի աննշան կարողութիւնովը առգորուած, չարունակ իրենց չուրջը կը ուռոգեն Աստուածաշունչի այն առնով՝ որ իրենց ագիտութիւնը կը գովէ։ Հոգեպաշտական ինքնահաւանութիւնը, միշտ մաքով տկարներու մասնակցութիւնն եղած է։ Բնականաբար կը գտնուին զովելի բացառութիւններ, որոնք իմ ամբողջ հոգիովս կը սիրեմ, բայց բուն իսկ այդ բացառութիւններն են որ օրէնքը կը հաստատեն։

(Երկրորդ թուղթ առ Կարնթացիս, Գլուխ Դ.)

«Որովհետեւ մեր վայրկեական բեքեւ նեղութիւնը, անհունապէս գերազանց փառքի մը ծանուութիւնը յաւաք կը բերէ մեր մէջ։»

«Այսպէս, մենք երեւցած բաներուն չենք նայիր, ալ չերեւցածներուն։»

Գլուխ Ե.

«Որովհետեւ հաւատով է որ կը փայտի եւ ոչ քէ տեսնուի։»

Յովհաննու առաջին թուղթը, յետագայ նշանակելի ազդարարութիւնը կը պարունակէ։—Մի՛ սիրեք աւելիաբեր եւ ո՛չ ալ այն բաները որոնք իր մէջն են։

Այո՛, աշխարհի ու բնութեան հանդէպ միացուած արհամարհանքը այն աստիճան առաջ կ'երթար՝ որ ամուսնութիւնն իսկ անհրաժեշտ չարիք մը նկատուեցաւ, տեսակ մը արհամարհելի սովորութիւն՝ որուն չարժա-

ռիթներն են միայն կենդանական ոգորմէի բնազդները, մէկ քանի քրիստոնեայ աղանդներ ճշգրիտ կերպով յարմարած են այս կերպ ըմբռնումի մը՝ որ կ'արդարացնէ կղերներու կուսակրօնութիւնը։

Այս ըմբռնողութիւնը բնականաբար պատճառ եղաւ որ կնոջ արուելիք յարգանքը հետզհետէ պակսի։ (1)

Վերոյիշեալ առնները, դեռ մէկ աննշան մասը կը կազմեն այն բաղմամբիւ վկայութիւններուն՝ որոնք կը հաստատեն թէ՛ բնութեան ու աշխարհի հանդէպ արհամարհանքը, քարոզուած է ուղղակի Քրիստոնէութեան հիմնադիրներուն ու առաքեալներուն կողմէ։

Բնութիւնը արհամարհել և աշխարհէս հրաժարիլ հրամայող այս կրօնն էր որ սահմանուած էր ապագային, արեւմտեան աշխարհիւններու պետական կրօնն ըլլալու։

Յոյներն ու Հռովմայեցիները—հեթանոս ազգեր—արդէն սկսած էին առաջին քայլերն առնել բնութիւնը նկարագրելու գիտութեան մէջ, երբ Յիսուսի խօսքը հնչեց ծովերէն անդին։

Արիստոտել որ ապրած է Քրիստոսէ առաջ 384—322 թուականներուն, շատ մը բնապատմական երկասիրութիւններ թողուցած է, մասնաւորապէս կենդանական ու բուսական աշխարհի մէկ գոտաւորութիւնը։ Այդ գոտաւորութիւնը սակայն չէր կրնար երկար առնն ապրիլ, որովհետեւ բնապատմական խնդիրներու մէջ, հեղինակին ունեցած ծանօթութիւնները իր զարաշխուղանի գիտական մշակումին կը համապատասխանէին, որոնք ո՛չ միայն թերի էին՝ այլ նաեւ տղայական ու անապաշտական տեսութիւններով լի։ Արիստոտել «Բնութեան Սիւթէմը», Արեւմուտքի մէջ նկատուելի մարդ-

(1) Մինչդեռ այսօր, մարդկային բանականութիւնը կը ձգտի կինը այդ մարդուն հաւասար էակ մը ճանչնալ, որովհետեւ անկէս մարդկային ցեղի գոյութեան ու բարգաւաճման էական պայմանն է ինչպէս այլը։

կային գիտութեան աշխատողները (սիրիացիները), որ դեռ մինչև այսօր քրիստոնէայ վարժարաններու մէջ կը գործածուի իրրեւ բնական պատմութեան խաբիսիւր:

Այն հետեւոր դարաշրջաններուն, որոնք մեզ 2000 տարի դէպի ետ կը տանին, յոյն եւ հռովմայեցի փիլիսոփաներ արդէն կը յաւելին աշխարհի կարեւոր խնդիրներ, որոնք դեռ մարդկային ուղիղէն անցած չէին, ինչպէս ծնունդի եւ մահուան խնդիրները, բաներու սիրիզն ու անոնց իսկութիւնը, Աստուածներու գոյութիւնը եւ մարդուն ճակատագիրը:

Մարդկային քմայքոտ երեւակայութիւնը իր ամենէն յանդուգն լիզուն կը գործածէ յոյն եւ հռովմէական դիցարանութիւններուն մէջ: Առհասարակ, նախկին դարերու բազմաթիւ տատաւածութիւնները, բնութեան ուժերու, մարդկային կիրքերու, սոսքիներութիւններու եւ մոլութիւններու բանաստեղծականօրէն քողարկուած անձնաւորութիւններն են: Յոյն դիցարանութեան գլխաւոր աստուածը Արամոզդ, ներկայացուած էր կարծի մարդու մը պէս, աշխարհի գոյութիւնը օրօքն ամենամեծ բանաստեղծական միտքը կրնար դառն յղանակ եւ տարփողող սուսուպներով ու հոգեվիպակներով: Բնականաբար երկրորդական աստուածութիւններու երկսեւ թափօրը, պաշտօնականներն ու պարստականութիւնները, վերջապէս Ողիմպական Զաստուածները, չէին կրնար աւելի արժեք քան իրենց գերագոյն Պետը: Տենջն ու շորհադիւթիւնը, սէրն ու ասկութիւնը, նախանձն եւ հաշտանքը, հաճոյքի սէրն ու զգայամոլութիւնը, վերջապէս մարդկային բոլոր երեւակայելի կիրքերն ու յիմարութիւնները, այն միեւնոյն դերը կը խաղային Յունական երկնքի աստուածութիւններուն մէջ՝ ինչպէս այս աշխարհի վրայ, մարդկային բնկերութեան մէջ, տառով մէկտեղ ամբողջ դիցարանութեան մէջ գեղեցկութիւնը իր մասնաւոր

բաժինը կը պահէր: Այդ դարաշրջանի քանդակագործութեան մեթոդները, որոնք վերջերս հրապարակ հանուեցան պեղումներու շնորհիւ, ամենքն ալ հիացում կ'առնեն եւ կը նկատուին աշխարհի գոյութիւն գործոյններ՝ որոնց նմանը դեռ ս'կէ արուեստագէտի ձեռք կրցած չէ արտադրել:

Հարկ չկայ այստեղ մի առ մի պարզելու թէ ինչպէս յունական ու հռովմէական այդ ամբողջ շքեղութիւնը, բնական դիտութիւններու մասին իրենց կատարած նախաքայիները, գեղարուեստական ու բանասիրական երկերը, քանդուած ու արհամարհուած են հռովմէական կայսրութեան օրով:

Հարկ չկայ նաեւ մի առ մի թուել յաջորդական այն բոլոր դէպքերը՝ որոնք տեղի ունեցան ասկէ տասնեակ դարեր առաջ, մինչև այն պահուն երբ Գողգոթայի խաչը, խորհրդանշելու համար երկրի վրայ տալով իր յաղթանակը, հեթանոս կայսրութիւններու աւերակներուն վրայ տարածեց իր բազմակնքութեան ստուերը: Բայց ուշադրութեան արժանի կէտը այն տրամաբանական հետեւութիւնն է, թէ քրիստոնէայ եկեղեցիի յաղթանակելով, ամբողջ երկար դարեր, թղթաբանութիւնը միահեծան կերպով իշխեց ժողովուրդներու վրայ, անիկա եկեղեցականներու եւ եպիսկոպոսներու խաչակրէ մասը կը կազմէր եւ արդէն կը փառաբանուէր իրրեւ գերագոյն երջանկութիւն մը: Յիշենք այստեղ Դ. դարու կղերնիկէն, Eusebius ի բուն իսկ խօսքերը:

«Մենք կ'արհաւիրենք գիտութիւնները, որովհետեւ գիտենք թէ անոնց քալած ջանքերը ունայն են, կ'արհաւիրենք զանո՞ք որովհետեւ մեր հոգիները կը դարձնեն շաւղոյն քանկուած:»

Քրիստոսէ վերջ, 391 ին, Աղեքսանդրիոյ մատենադարանը որ իր ժամանակին ամենէն համբաւաւորն էր եւ 700,000 հատորներ ու մագաղաթի պատասներ կը

պարունակէր, այրուեցաւ. ֆոնաթիք քրիստոնեաներու կողմէ, Թէօֆիլ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ: (1) Այդ դարաշրջանին, Աղեքսանդրիոյ մէջ կ'ապրէր իր գեղեցկութեամբն ու գիտութեամբը համբաւաւոր հելլէնուհին Hypathie, որ Արիստոտէլի ու Պլատոնի փիլիսոփայութիւնը կ'ուսումնասիրէր և որ անգութ կերպով մ'սպաննուեցաւ տեղւոյն պատրիարքէն զրգուում քըրիստոնեաներու ձեռքով:

Այսպէս, հետզհետէ կը լռնանար մտաւորական մթութեան թուխ ամպը: Մահմետական Արաբներն եղան որ յետոյ, հաւաքեցին արեւելեան ու յունական գիտութիւններու հատակտոր մնացորդները, որոնք քրիստոնեաներու կոյր մղեռանդութիւնէն զերծ մնացած էին: Բայց աւանդ, անոնք այլեւս բեկորներ էին լոկ:

Մուհամէտ, որ մեծապէս կը գնահատէր Մովսէսը, Հրեայ ժողովուրդին այդ հանճարեղ առաջնորդն ու օրէնսդիրը, ինքն ալ իր կարգին բարեկամ էր իմաստութեան: Այնպէս կը պատմուի թէ՛ գիտուններու գործածած մեղանք, ա՛ւելի նուիրական է եղեր իրեն համար՝ քան մարտիրոսներու թափած արիւնը և թէ բանականութիւնը Աստուծոյ ամենէն լաւագոյն գործը կը նկատէ եղեր:

Մինչդեռ մուհամէտական Արաբներու տիրապետութեան տակ, գիտական դպրոցները կը ծաղկէին Սպանիոյ մէջ, որու նման յատաշղիմական քայլեր երբեք առած չէր այդ երկիրը, անդին, երկնքի բաղձացող Քրիստոնէութեան տիրապետութեան տակ, գիտութեան հանդէպ արհամարհանքը և տգիտութեան ստուերները եւրոպայի զանազան մասերուն վրայ կը տարածուին:

(1) Առաջին անգամ, Կեսարի զինուորներն էին որ այրեցին Աղեքսանդրիոյ մատենադարանը, իսկ երկրորդ անգամ քրիստոնեաները 391-ին, որուն մնացորդները, աւաւակելի մը համաձայն 641ին Օմար խալիֆայի հրամանով բոլորովին բնաջինջ եղան:

Թ.

Նշանաւոր պատմաբան մը կ'ըսէ թէ՛ 1170 ին Վօփէլէրի-ի թափառերգակ Watter ը, երբ այցելեց Սէն-Կալի-ի համալսարանը վանքը, նշմարեց որ արքայ Քոնրատը, ինչպէս իր բոլոր կանանիկոսները, գրեյու արուեստին վրայ, ամենափոքր զաղափարն իսկ չունէին:

Առհասարակ, ընդունուած սխալ մըն է և կամ գոնէ մեծ չափազանցութիւն մը թէ՛ վանքերը գիտական ու մտաւորական մշակման կեդրոններ եղած են: Երբ 1304-ին, նշանաւոր բանաստեղծը Փիթրարք, Լիէփի մէջ երեւան հանեց Կիկերոնի ձառերը, փափաք յայտնեց զանոնք ընդօրինակելու, արդ, երեւան կաւ որ այդ երկրի բազմաթիւ վանականներէն և ո՛չ մեկուն ինչ կարիք մը մեղան կը գտնուէր:

Իրերու այս կերպ դրսեւորման մը հանդէպ չենք զարմանար երբ կը կարդանք թէ՛ Թուոի (1163) և Փարիզի (1231) եկեղեցական մեծ ժողովներուն մէջ, կ'արգիլուի բնագիտութեան ընթերցումը իբրեւ անարժան գրութեան մը:

Պոնիֆատ ութերորդ պապը, (մուտք 1303 ին) Ժիւպիլէի (1) այդ հանճարեղ նարիչը, որ բաւական երկար տոննի մը համար պապական աթոռը դրամական նեղութենէ ազատեց, մեռելներու յարութեան պատճառաւ, կ'արգիլէր բժիշկներուն ու բժշկական ուսանողներուն, մարդկային դիակներու անդամահերձութիւնը, ճիշտ այդ միեւնոյն շարժառիթով, ներկայ Պապըն ալ արգիլեց իր հաւատացեալներուն դիակիզումը:

1347 ին, Յովհաննէս քսաներկուերորդ պապին մէկ կոնդակը, արգիլեց Շիմի ուսումը: Ո՞վ որ կ'արհամարհէր այդ արգելքը ու կը համարձակէր ուսումնաս-

(1) Ժիւպիլէն, Հռոմէական եկեղեցւոյ պապերուն կոմդէ, զանազան առիթներու մէջ, դրամով շնորհում մեղքերու ընդհանուր և լիակատար թողութիւնն է:

Թարգմ.

սիրել ընտելեան երեւոյթները և կամ կը խորհրդածէր տնտեսելի աշխարհին վրայ, այնպիսին խիստ կերպով կը հետապնդուէր ու կ'ամբաստանուէր իբրեւ ստատուս- յի հետ հաղորդակցութեան մանող հերետիկոս մը ու կ'սպաննուէր: Ուսումնասիրելու և գիտնալու կամէութեան հանդէպ, երկար դարերէ իվեր սխալմամբ կերպով կազմակերպուած այս մոլեռանդ հալածանքը, վերջապէս մոռային ընդհանուր հիւանդութիւն մ'առաջ բերաւ, որ չարչրկեց գրեթէ ամբողջ Եւրոպայի քրիս- տոնեայ բնակչութիւնը և որ հաղարաւոր անմիջ էակ- ներու կեանքը արժեց: Վհուկներու հաւատարմութեամբ հիւանդութիւնը, պատճառ եղաւ որ մէկ տարուան մէջ (1659) 1200 անձեր ողջ ողջ այրուին միմիայն Պամպէուկի (Գերմանիա) եպիսկոպոսանիստ քաղաքին մէջ և մինչև 6500 անձեր՝ Թուէվի (Գերմանիա) արքե- պիսկոպոսանիստ քաղաքին մէջ: Զուիցերիան զերծ չի մնաց այդ տարադիտելի հիւանդութենէն: Լիւսէնխոյ մէջ, 1652 ին, 85 տարեկան կին մը, աներեւակայելի անգթութիւնով խոշտանգուեցաւ ու տանջուեցաւ իր չգործած մեղքերուն համար ու վերջապէս ողջ ողջ այ- րուեցաւ: Միւսոյն տարին 11 տարեկան փոքրիկ աղ- ջիկ մը, Կատարինէ Շմիտլի, ծածուկ կերպով եկեղեցւոյ աշտարակին մէջ խեղդամահ ըրին ու յետոյ պարկի մը մէջ դնելով այրեցին, միմիայն կաւէ թուշուններ շինած ըլլալու մեղքին համար:

Ինչ որ աւելի ցայտուն կերպով երեւան կը բերէ թէ ո՞ր աստիճան Արեւմուտքի քրիստոնէութեան հոգե- կան կեանքը տգիտութեան նուիրուած էր, այն իրո- ղութիւնն է թէ՛ նոյնիսկ, լուսերեան համալսարաննե- րուն մէջ, բնութեան սէրը դիւային յարաբերութիւն մը նկատուած էր: 1644 ին, Թիւպէնկի համալսարանին մէջ, տոքթորայի թէզ մը, «բնութեան հետ հաղոր- ղակցութիւնը» անվստահելի բաներու հետ հաղորդակ-

ցութեան մանելու կարգը կը դասէ և բնական երե-ւոյթներու ճանաչումը, քրիստոնեայի մը բոլորովին անվայել գիտութիւն մը կը նկատէ ??:

Այո՛, այո, դրուած է թէ՛ Իմաստուններուն իմաս-տունը պիտի կորսնցնեմ եւ անոնց գիտութիւնը պիտի ոչնչացնեմ:

Անշուշտ Պօղոս առաքեալի այս յատկանշական խօսքին պատճառովն էր որ հարկւր հաղարաւոր մար-դասպան կոնդեր վառուեցան, որոնց դիւային հոտը տարածուեցաւ ձորերու մէջ ու դեռ մինչեւ այսօր զգա-լի կ'ըլլայ սնիկաւ:

Հին Կատարանի ուսումնասիրութիւնները՝ որոնք եկեղեցական հայրերու և եպիսկոպոսներու կողմէ ան-բռնարարիկ ու աստուածային յայտնութիւններ յայտա-բարուած են և Նոր-Կատարանը, զանազան գրութիւն-ներու այդ ժողովածուն, որ Յիսուսի մահէն շատ վերջը գրուած է և որ եկեղեցւոյ հովիւները զայն իրենցհետա-պնդած նպատակին ու շահերուն յարմարեցնելէ յետոյ հրամցուցած են ժողովուրդին ահա այդ երկու գրքոյկ-ները՝ քրիստոնէական ուսուցման անբռնարարիկ խա-րիսխը կը կազմեն:

Այսպէս, տիեզերքի մասին՝ քրիստոնեայ եկեղեց-ւոյ ունեցած ըմբռնողութիւնը, միմիայն ստեղծագոր-ծութեան մովսիսական պատմութեան վրայ կը հաս-տատուէր: Ուստի, այդ եկեղեցիին համար, երկիրն եր-տիկներէ կեղորոնը ու այդպէս ալ պէտք է որ ըլլայ, քա-նի որ ըստ Մովսէսի, անկա (երկիրը) տիեզերքի գլխաւոր նպատակն է: Երկրակեղորոնային վարդապե-տութիւն կոչուած է այս խոշոր սխալը:

Փթղէմէի աշխարհներու սխալէմը, աստուածա-շնչական աւանդութիւններուն յարմարեցուելով, եկե-ղեցւոյ հայրերուն կողմէ ընդունուեցաւ և ամբողջ 14 դարեր Արեւմուտքի մէջ ընդհանուր ընդունուելութիւն

գտաւ: Այս դրութիւնը երկնքի մէջ 7 պարունակներ հաստատեց, որոնց մէջէն արեգակը, լուսինը ու աստղերը երկրիս շուրջը կը դառնային: Քրիստոնեայ հաւատացեալները այս 7 պարունակներէն անդին զետեղեցին ընտրեալներու արքայութիւնը, Աստուծոյ բնակավայրն ու անոր երկնային բանակի թագաւորութիւնը:

Երբ մտաբերենք այս տղայական ըմբռնողութիւնը, բո՛ւն իսկ մեր մանկութիւնն է որ ակամայ կը վերջիչենք իր երեւակայական քաղցր ցնորքներով միասին: Քանի՜ քանի՜ անգամներ մանկութեան ժամանակ մեզմէ մին կամ միւսը գիշերուան դէմ իր տաք շունչով պատուհանին եղեամբ հալեցուցած է փայլկող աստղերու աշխարհը կարենալ գիտելու համար: Այն ատեն, այդ գեղեցիկ կապոյտ երկինքը կը նմանցնէինք գմբէթի մը՝ որուն եզերքները հաստատուած էին երկրի վրայ և որուն վրայ կը գտնուէին անթիւ էակներ, թէ՛ մեծ, թէ՛ պզտիկ, որոնց մէջէն երկնային շքեղութեան փայլուն լոյսը կը ցոլանար ու կը համէր մինչեւ մեզ, վերնազաւառի փռոքն ու շքեղութիւնը մեզի նախազգացնելու համար: Ուրեմն, մեր տղայական երեւակայութեան համար, երկնակամարին վրայ վայրող աստղերը, Աստուծոյ բնակավայրին ու մեր երկրին միջև հաղորդակցութիւն հաստատող բացուածքներ էին:

Փթոյէմէի կողմէ մտածուած ամեղերքի կազմաւորութիւնը՝ որ մինչև 1543, քրիստոնեայ Արեւմուտքի մէջ ակնհայտ յարգանք մը վայելեց, մեր մանկական չրջանի միամիտ ու երեւակայական ցնորքներէն տարբերութիւն չունէր:

Որքան մեծ ըլլայ սխալ մը, ա՛յնքան դիւրաւ ընդունելութիւն կը գտնէ անի՛շա և նո՛յնքան ալ երկար կը տևէ անոր կեանքը, որովհետև մարդկութիւնն հասած էր այն տարիքին՝ որուն մէջ, ինչպէս յայտնի է,

ցնորքներն ու երեւակայական հէքեաթները ամենէն աւելի կը կախարդեն տգէտ հոգիները:

1543 ին, Կոպէնհիկոս աստեղագէտը արտադրեց իր այն նշանաւոր գործը՝ որ պիտի յեղաշրջէր ամբողջ աշխարհը, որովհետև անիկա գիտական գորաւոր ապացոյցներու կուսանելով, հաստատեց այն իրողութիւնը թէ՛ երկիրը տիեզերքի կեդրոնը չէ՛, այլ պարզապէս արեգակի շուրջը դարձող մալուսակ մ'է:

Գիտութիւններու ամենէն ճշգրիտը՝ աստեղագիտութիւնն եղաւ, որ առաջին անգամ մահացու հարուածը տուաւ մովսիսական աւանդութեան. անիկա տիեզերքի մեքէնականութիւնը հետազօտելով, մաթեմատիքական ճշտութեամբ մը ցոյց տուաւ թէ՛ մեր երկիրը տիեզերական եթերին մէջ սահող աննշմարելի կէտ մըն է լոկ, արեգակէն խոյս տուող փոշիի հատիկ մը:

Այսօր, 12 կամ 14 տարեկան դպրոցականը, գիտէ արդէն թէ՛ մեր երկիրը, 24 ժամուան մէջ ինքն իր շուրջը կը դառնայ և տարուան մը ժամանակամիջոցին իր ամբողջական թաւալումը կը կատարէ արեգակի բոլորափքը. գիտէ նաև թէ՛ բողբոջատմամբ այս վերջինին, մեր երկիրը անշուք հետեւորդ մըն է լոկ, ինչպէս իր քոյրերը՝ Հրատ, Արուսեակ, Երեւակ, Լուսնթագ և ուրիշ խումբ մը երկնային փոքրիկ մարմիններ: Այդ դպրոցականը չո՛ւտ լաւ գիտէ թէ՛ լուսինը երկրիս արեւանեակն է և Լուսնթագը ունի շատ մը լուսնիկներ ու մանեակ մը, գիտէ նաև թէ անոր վրայ տարին աւելի քան 29 երկրային տարիներու տեղութիւնը ունի ելն. և ինչ: Աստեղագիտութիւնը իր մեծ ու հսկայ գործիքներուն միջոցաւ, տիեզերքի հեռաւոր խորութիւններուն կը թափանցէ, թափառաշրջիկ աստղերու գծած շաւիղը կը հաշուէ և մէկ դար առաջ արեգակի ու լուսնի խաւարումները կ'իմացնէ ա՛յնպիսի ճշտութեամբ մը՝ որ երբ գուշակուած երեւոյթը տեղի կ'ունենայ մէկ վայր-

կենսի սխալում իսկ չի պատահիր. անիկայ կը հաշուէ մոլորակներու ծանրութիւնը, իր ֆունկցիոնը կշիռքի նշարներուն մէջ կը կշռէ մեր ամբողջ երկիրը և արեգակի հրաշէկ գունաւոր: Անիկա գնահատելի թիւերով մեզի կը պարզէ ու կը բացատրէ տիեզերքի անյեղի օրէնքները: Աստղագիտութիւնը, յնական գիտութիւններու առաջինը, աղայական հաւատարմութիւնը և ցնորածին պատրանքներու տեղ գիտական ծանօթութեան փայլուն ջանք դրաւ:

Բայց... Եկեղեցին չկրցաւ այդ կերպ նախաձեռնել սանիկ!!

Կոպեռնիկ, իր կեանքի վերջալոյսին միայն, երբ մահը արդէն կը սուրաւայնէր իր սակորները, համարձակեցաւ իր անձը վստահելով ապագութեան առաջ իր գործը: Ամբողջ 36 տարիներ անիկայ միախառն իրեն վերապահած էր իր համոզումներն ու ծանօթութիւնները, համոզուած ըլլալով թէ՛ կիթէ երբեք իր ըմբռնած ճշմարտութիւնները տարածէր, այն ստան պիտի տոկայուէր կուսիլ հաւատքի ասպետներուն կողմէ՝ չընտրուած չարչարանքի արծաններուն դէմ:

Կոպեռնիկ, իր գրքին հրատարակուած միւսումնասիրին իսկ, (1543-ին) մեռաւ: Իր բնական մահը օրհնութիւն մ'եղաւ իրեն համար, որովհետեւ Եկեղեցին, իրեն թէօրիւմները հերետիկոսական գաղափարներ համարեց, քանզի անոնք բացարձակապէս հակառակ էին յայտնութեան տոկմին:

Փորձը այնպէս ցոյց տուաւ թէ Եկեղեցին, այդ կերպ գիտական լնդիրներու մէջ կատակ չէր վերցնէր: Եւ իրօք, 57 տարի յետոյ, 1600-ին, Հռոմի մէջ, բացառաւ խորոյի մը վրայ իրրեւ հեթանոս՝ սղջ սղջ սղջուեցաւ մեծ մարդ մը, այդ դարաշրջանի ատղերէն մին՝ Ծիրտանո Պոլիւս: Նոյնքան մեծ գիտուն և բանասէր, որքան հետազոտող ու ճշմարտութիւնը քա-

րողող այդ տարաբաղդ էակը, միմիայն Կոպեռնիկի թէորիւմները իր գործերուն մէջ փառաբանած ըլլալու ներեցիկութիւնը գործած էր ???

Կոպեռնիկի գրքին հրատարակութենէն 90 տարի յետոյ, Եկեղեցին Հռոմի մէջ, հաւատաքննական ատեալին առջև քաշքշեց այդ ժամանակի ամենամեծ բնագէտն ու աստեղագէտը՝ Կպլիէ, ու այն ստան (1633-ին, այդ գիտունը պարտաւորուեցաւ քառախնայներու, քահանաներու և ամենասուրբ Հաւատաքննութեան դատաւորներուն առջև երդնուլ իր գիտական համոզումներուն վրայ, ա՛յնպիսի մարդոց առջև՝ որոնք թերեւս ասանորդական հաշիւներէ իսկ լուր չունէին: Բայց ի՞նչ օգուտ տգէտներն իրենց ձեռքը ունէին ուժը և դայն կը գործածէին ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս որ կը պահանջէր իրենց շահը:

Բայց դարձեալ, հակառակ այդ բոլորին, գիտական ճշմարտութիւնը աւելի զօրաւոր հանդիսացաւ քան կոյր հաւատքը: Եւ իրօք, երկու հարիւր տարուայ ընթացքին, Կոպեռնիկոս վերջապէս յաղթեց Մովսէսի, ա՛յնպիսի կերպով մը՝ որ քրիստոնեայ աշակերտներն իսկ, այսօր իրրեւ ճշմարտութիւններ կը սովորին այն միւսումնասիրութիւնները՝ որոնց համար դեռ երէկ Ծիրտանո Պոլիւս հաւատացեալներու կողմէ սպրտեցաւ:

Եկեղեցին վերջապէս պարտաւորուեցաւ գիշանիկ Կոպեռնիկի ճշմարտութեան այս անօրինակ յաղթանակին անհաճոյ արդիւնքին առջև: Բայց, փորձառութիւնը ցոյց կուտայ թէ՛ տակաւին անիկայ մեռած չէ՛, այլ իր բնութեան հետեանքով մնայուն բացասում մ'եղած է, որ անընդհատ գիտութեան առջև թուարի կանգնելու և հաւատքին համար կարելի եղածին չափ սգիսութեան ընդարձակ ասպարէզ մը բանալու կ'աշխատի:

Այս իրողութիւնը սովայն, երբեք նպաստած չէ՛ իր չուրջը ակնածանք մ'ստեղծելու և անկասկած չարադէտ պիտի ըլլայ Եկեղեցւոյ համար՝ կիթ տակաւին անիկա

հետեւի այդ ճամբուն։

Ես չպիտի ջանամ այստեղ մանրամասնօրէն նկարագրել նախորդ դարերուն գիտական ծանօթութիւններու զարգացման եղանակը։ Տարադրութեան և Ամերիկայի գիւտերը, Բարենորոգումը, դասական ուսման վերակենդանութիւնը և փիլիսոփայական դադափարներու մղումը, որոնք երթալով կը բարդուէին ու կը ծանրանային Արեւմուտքի հորիզոններուն վրայ, այս բոլորը և տակաւին ուրիշներ, վերջապէս պատճառ եղան որ մարդուն մէջ նանչնալու անդիմադրելի պէտքը նոր մղում մը ստանայ և սկսի բնական պատմութեան բոլոր դաշտերը մշակել, մեր զգայարաններուն մատչելի իրականութեան աշխարհին վրայ։

Բնութեան կալուածին վրայ կատարուած այս ներդրոյթ հետազոտութիւնները, արդէն XVIII դարուն խոստմնալից նախաքայլեր առած էին։ Հետզհետէ բնական գիտութիւնները սկսան կարեւոր ոյժ մը ներկայացնել, բայց ինչպէս առաջ՝ նոյնպէս ալ XIX դարուն անոնք դերծ չի մնացին հաւատքի նախապաշարեալներու կողմէ հալածուելէ ու խափսնուելէ։

Տակաւին XIX դարու սկիզբը—որ գիտական լոյսերու դարը կոչուեցաւ—լամարք իր բնական ծագման թէորիային կուսակից չլուսաւ, նախ անոր համար որ ընդհանուր կերպով ծագման թէորիայի դէմ կրօնական նախապաշարումներ կային, երկրորդ որ այդ թէորիային կը պակսէին զօրաւոր ապացոյցներ։

Տակաւին 1830-ին, Փարիզի մէջ, Յուլիսի յեղափոխութեան ատեն, մէկ կողմէն քանականութիւնը, միւս կողմէն յայտնութեան (révélation) հաւատալը, գիտութեան Ակադէմիային մէջ, մէկ կողմէ կու հանդէպ երկու կատաղի թշնամիներ կը հանդիսանային։ Այն ատենն էր որ ծագեցաւ բուն վէճ մը Քիւլիէի և Ժէօֆուու Սէնթիլէօի միջև, որոնց առաջինը, (Մովսէսի ջրհեղեղի թէորիային

կողմնակից) կ'ընդունէր թէ շատ մը ջրհեղեղներ տեղի ունեցած են և ջնջած ամէն ինչ որ գոյութիւն ունեցած է անցեալի մէջ, իսկ երկրորդը հակառակ թէորիան կը պաշտպանէր։ Հաւատքի ու քանականութեան այս վիճարանութիւնը անքան բուռն եղաւ, որ մեծ տպաւորութիւն յառաջ բերաւ թերթերու և գիտական գործերու մէջ։ Բնականաբար Յրանաւորան Ակադէմիան, ի նպատակ Քիւլիէի հին ըմբռնողութեան քուէ տուաւ։ Բայց, վերջին անգամն էր որ Մովսիսական աւանդութիւնը կը յաղթանակէր հո՛տ, բնական գիտութիւններու մէջ փորձառու և բորձր հմտութեան տէր մարդոց այդ կաճառին մէջ։ Այդ միենոյն տարին (1830-ին) Անգլիացի գիտուն երկրաբան Շարլ Լայելի «Յեկաբանութեան Հիմերք» կարեւոր գործին առաջին տպագրութիւնը երեւցաւ։ Լայել, յստակօրէն կ'ապացուցանէ իր այդ գործին մէջ թէ՛ մովսիսական ջրհեղեղին նման ընդհանուր ջրհեղեղ մը և կամ ջրհեղեղներ (ըստ Քիւլիէի) տեղի ունեցած չեն, այլ՝ երկրաբանական տարրեր դարաշրջաններու ընթացքին, զանդաղ բայց յարատե ու անխնայական յեղաշրջում մը կատարուած է գործարանական աշխարհի ծոցին մէջ։

Հետզհետէ յայտնուեցաւ թէ՛ երկրիս կեղեւը բնական յեղաշրջումի մը պատմութիւնը ունի իր ետեւ, թէ այն միենոյն ուժերը որոնք այսօր կը գործեն բնութեան մէջ, նախորդ դարերու մէջ ևս կը հակադրեն եղեր երկրի վրայ, վերջապէս հաստատուեցաւ այն խոզութիւնը թէ՛ մեր շուրջը տեղի ունեցող երեւոյթները բացատրելու համար գիտելիքներ երեւք պէտք չ'զգար հրաւեմներու օջակցութիւնը խնդրելու, այլ ընդհակառակը բնութեան բոլոր երեւոյթները ինչպէս նախորդ դարերու մէջ նոյնպէս ալ հիմա, իրենց վերջնական լուծումը կը գտնեն այժմ մեզ համար ծանօթ բնական ուժերու ազդեցութեամբն ու գործունէութեամբն։

Այդ միջոցին, հետզհետե՝ բնախոյզներու բանակին մէջ կ'աւելնար այն զննողներու թիւը՝ որոնք առանց մեծ ընդդիմութեան հանդիպելու, աւելի կ'ամ հռուսկ չափով մը կ'ընդունէին բնական ծագման թէորիան, որովհետեւ Եկեղեցին, վերջապէս խեղօքիկ մը այնպէս ըմբռնած էր թէ՛ իրեն սպառնացող սեւէ վտանգ չիկայ ա՛յնքան ատեն՝ որքան որ հերետիկոսական այդ թէորիաները լոկ գիտուններու աշխատանոցներէն ներս կը պահէին իրենց արժէքը, մինչդեռ անդին, ժողովուրդը պիտի չարունակէր լսել ու հաւատալ:

ՏԱՐՎԻՆ ԵՒ ԻՐ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

Ծագման գաղափարը որ հազարաւոր տարիներ առաջ, յոյն փիլիսոփաներու միջոցաւ արդէն ֆանաչումի սեմէն ներս մտած էր և որ յետոյ, 1809-ին ցնցուած էր իր թմրութենէն (Լամարքի միջոցաւ), առանց սակայն կատարելապէս սթափելու, այդ թուականէն սկսեալ, այդ մեծ գաղափարը երբեք չի կրցաւ հանգիստ գտնել: Ատեն ատեն, մերթ հոս, մերթ հոն, անիկա կը լուսաւորէր ժամանակի մտաւոր հորիզոնը, առանց սակայն տեսական որոտումի, առանց շանթեր արձակելու: Բայց փոթորիկը օդին մէջն էր և կրնար ամէն վայրկեան պայթիլ և իրօք ալ պայթեցաւ երբ՝ 1859-ին (53 տարի առաջ) Տարվինի նշանաւոր գործը յայտնուեցաւ: Այս գիրքը, «Բնական քննողութեամբ սեռակներու յեղաշրջումը» և կամ «Գոյութեան կոլուին մեջ, յարմարագոյն սեռակներու դիմադրութիւնը», 22 տարիներու մտաւոր աշխատութեան ու հետազոտումի ար-

դիւնքն է: Անոր հրատարակութիւնը, պատմական իրողութիւն մըն է, որ նոյնքան կարեւորութիւն ունի՝ որքան Կապեռնիկի գործը:

Իրականութեան մէջ, Տարվին գործարանական աշխարհի Կոպէնիկոսն է, ինչպէս իրաւացիօրէն կոչած է Տիւպուա Ռէյմօն, Պէոլինի ակադէմիայի նախագահը:

Տարվինէն առաջ, շատ մը խորհողներ ու գիտուններ, արդէն յայտարարած էին թէ՛ բարձրագոյնը ստորնագոյնէն կը սերի և թէ՛ այսօրուայ ամենէն կատարեալը՝ Էրբեմն իրմէ հռուսկ կատարեալ նախնիք մ'ունեցած է: Բայց ծագման այս ճշտութիւնը, ա՛յն ատեն միայն կրցաւ իր փառապանծ ու քաջալերիչ արդիւնքն ունենալ, իր կենդանի ու յառաջ մղող ազդեցութիւնը՝ երբ համապարփակ ու ընդհանուր քեռի-ով մը բացատրուեցաւ յեղաշրջումի «ինչու»ն: Ստուգիւ, կարելի է ըսել թէ՛ բնական ընտրողութեան Տարվինեան թէորիան, — որու մասին արդէն պիտի խօսինք մեր երրորդ բանախօսութեան ընթացքին — ոսկիի մէջ ընդելուզած է ծագման թէորիայի գեղեցիկ աղամանդը: Դիտական պատճառարանութեան զուտ ոսկիի այդ վիպալուն զարդարանքին համար է որ այս շքեղ գոհարը (ծագման թէորիան) իր խեղճան արժէքն ստացած է:

Տարվինի գործը, 1859-ի տառաւոր մ'երեւցաւ և միևնոյն օրուայ երկնոյն արդէն բոլորն ալ սպառած էր: Այն ատենէն սկսեալ, տպագրութիւն տպագրութեան յաջորդեց և թարգմանուեցաւ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերու լեզուով: Կենդանական ու բուսական տեսակներու ծագման այս յեղաշրջող թէորիան, չողորձակ փայլակի մը նման մուտ գտաւ բնախոյզներու բանակին մէջ, ուր՝ եկեղեցւոյ ախոյեան շատ մը ծերունի վարպետներ՝ հաւաստի քաղցր քունը կը քննադատէին դեռ:

Իրականութեան մէջ, այդ թէորիան մտաւոր փոթորիկ մ'եղաւ, որ ծագեցաւ Անգլիոյ մէջ՝ այնպիսի

հետզհետե ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին վրայ տարածուելու համար:

Տարվին, հազարաւոր բնական իրողութիւններով, կը հաստատէ թէ՛ ամէն բարձրագոյն գործարանաւորութիւն ստորին ձեւէ մը յառաջ կուգաւ, լոյսը տալով էականութիւն, բոյսեր, կենդանիներ և մարդիկ, սերած են պարզագոյն գործարան տարրերէն և գոյութեան կռիւին մէջ, յարմարումի (adaptation) միակ օրէնքին ենթարկուած ըլլալով, անսահման դարաշրջաններու, միլիոնաւոր տարիներու ընթացքին, խիստ դանդաղ կերպով չըրջափոխուած են, և անդադար կատարեկապործուելով՝ վերջապէս կրցած են համարի կազմաւորումի բարձրագոյն աստիճաններուն:

Իմ երրորդ բանախօսութեան մէջ, պիտի ապացուցանեմ թէ՛ ո՛ր աստիճան պարզ և զիւրմբունելի է այս թէորիան, ա՛յնքան պարզ, ա՛յնքան զիւրմբունելի որ կը համարձակիմ ըսել թէ՛ զիւրին է զայն հասկնալի ընծայել նոյնիսկ 14 տարեկան աշակերտին, եթէ նոյնիսկ՝ աշակերտը միջակ միտքի տէր ըլլայ: Բայց եկեղեցին և իր պետերը, ինչպէս նաեւ իրենց անհամար կուսակիցները, այն միեւնոյն ընդդիմութիւնը ցոյց կուտան ծագման թէորիային՝ ինչպէս երբեմն ցոյց տուին Կոպէնիկեան սխիւթէմի յեղաշրջող գաղափարին:

1859-ին պայքար մ'սկսաւ, որուն նմանը, մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութիւնը, Բարենտ-րոգումի օրերէն ի վեր բնաւ տեսած չէր:

Այդ դարաշրջանի ապրող բնախոյզներէն, սահկ նանկ կը գտնուէին տակաւին կարգ մը ձերունիներ՝ որոնք աշխարհի նկատմամբ իրենց ունեցած բմբունումով Մովսէսի կը կուտանէին և անկեղծօրէն կը հաւատային հրաշալի տեղծագործութեան՝ մը: Այս դասին պատկանող բոլոր գիտուններն ալ, իսկոյն Տարվինի հակառակ կողմն անցան: Բայց, տեսնուեցաւ թէ՛

անոնցմէ չտանք, որոնք Տարվինի գործերը եւանդով կարդացած էին նոր թէորիայի սխալներն ու տկար կողմերը երեւան հանելու մտապրութեամբ, իսկոյն թողուցին իրենց նախադաշարութիւնները և իրենք որ նախապէս թշնամի էին ծագման թէորիային, անոր ջերմ կուսակիցներն ու պաշտօնողներն եղան: Ասոր փոխարէն, ուրիշներ, մինչև իրենց մահը, յեղաշրջումի գաղափարին անհաշտ թշնամիներ մնացին:

Շատ չանցած, առաջին դասի բնախոյզները, որոնք այլեւս հաւատքի տօկմերէն հեռացած էին և բոլոր երկատասարդ գիտունները՝ որոնք անկախ ու գիտական մտքով մ'օժտուած էին, ամէնքն ալ, Տարվինի կողմն անցան: Ծագման թէորիայի կողմնակիցներուն ու հակառակորդներուն միջև ծայր տուող պայքարը, զըրկիմէ 20 տարի տևեց: Բայց, հակառակորդներու շարքերը հետզհետէ ցանցառիլ սկսան, մինչդեռ կողմնակիցներունը, օրէ օր խտացան ու սեղմուեցան, մինչև որ վերջապէս, Տարվինի դպրոցը՝ կատարեալ ու վերջնական յաղթանակ մը տարաւ գիտութեան կռիւի դաշտին վրայ: Նոյնիսկ, ինդիքին հմուտ ու տեղեակ հեղինակութիւններ, գոյութեան կռիւով, բնական ընտրողութեան սկզբունքը անբաւարար յայտարարելէ յետոյ, (անշուշտ անոր համար՝ որ այդ սկզբունքը գործօն Արարիչի մը միջամտութիւնը աւելորդ կը նկատէ) ինչպէս նաեւ բնական ընտրողութեան թէորիայի բարեւոյշաւ հակառակորդները, պարտաւորուեցան խոտոտվելու թէ՛ դժուարութեամբ կարելի էր ծագման թէորիան ուրանալ: Այդ բարեպաշտ հեղինակութիւններէն մին էր իմ նախորդս (բուսաբանութեան փոփոխութիւն) Տօքթ, Օստվալտ Հիլը, որուն գիտութիւնը, հաւանաբար ա՛յնքան բարձր էր՝ որքան իր զիւրաճական բարեպաշտութիւնը: Մնիկա իր մտքին մէջ համոձայնեցուցած է ծագման

գաղափարը իր ներքին բնազանցական այն պէտքին հետ
թէ՝ աշխարհս Ստեղծող մ'ունեցած ըլլալու է։ Ճշմա-
րիտ պիտի ըլլայ ըսել՝ թէ Օստիւարտ, երբ այն գաղա-
փարը կը յայտնէ թէ՝ տարբեր գարաշրջաններու կենդանի-
ներն ու բոյսերը պատահաբար ձևափոխուեցան ու կատա-
րեկագործուեցան տմենակարուց Ասծոյ մը կողմէ, այն ա-
տեն, անիկա պարզապէս հաստատած կ'ըլլայ թէ՝ գերբ-
նական Ած.ոյ մը միջամտութիւնը պատահական է։
Բայց եթէ Օստիւարտի ընդունած «նախատիպերու ձևա-
փոխութեան» խորը քննենք, անիկա դո՛ւրձեալ Տարվի-
նի ծագման թէորիան է, քանի որ Օստիւարտ, ինքն
ալ կ'ընդունի թէ՝ բարձրագոյնը կը սերի ստորնա-
գոյնէն և թէ՝ մարդկային ցեղի նախնիքները հաւանա-
բար ստորին կենդանիներ եղած են։

Գերմանիոյ մէջ, 1860-էն սկսեալ, Հէքէյ՝ Եէնայի,
Նաթելի՝ Միւնխիւի և Բոլիքէր՝ Վիդալուրկի մէջ, աշ-
խատեցան տարվիների թէորիան ուսուցանել և այդ
քաղաքներու համալսարաններուն մէջ, իրենց տուած
դասախօսութիւններով, բայց ի բաց յայտարարեցին
թէ՝ իրենք ևս ծագման թէորիայի կողմնակից են։
Շատ մը ուրիշներ ալ, ինչպէս Պիւխնէր, Տիւպ, Սէտ-
լից և աւելի ուշ Բարիւս Սթէյն, Իտալիոյ Փափուա
քաղաքէն, քաջասիրտ կենդանաբան Բանէսթրիւնի, Ժո-
զովրդային գրուածներու մէջ միեւնոյն նիւթին վրայ
խօսեցան։

1870-ի սկիզբը, Զիւրիխի երկու բարձրագոյն վար-
ժարաններուն (Université et Polytechnicum) մէջ փոխ-
-ուսուցիչ ըլլալով, համարձակեցայ անոնիւր կերպով
ուսուցանել ծագման թէորիան, որն որ ծնունդ տուաւ
մէկ կողմէն քինայոյզ հակառակութեան, իսկ միւս
կողմէն՝ երախտագիտական համակրանքի մը։

Առանց չափազանցութիւն մ'ըրած ըլլալու կարելի
է հաստատել թէ՝ 1870-էն ի վեր, ծագման թէորիան

իր սրտաշնական ներկայացուցիչներն ունեցած է գեր-
մանական լոյսը՝ համալսարաններուն մէջ։ Այլևս այդ
թէորիայի ճշմարտութեան մասին ո՛չ միայն կասկած չէն
յարուցաներ այն գիտունները՝ որոնք մեռած կամ կեն-
դանի օեկանիդներու ուսումնասիրութիւնովը կ'ըբարդին,
այլ նաև չեն վիճարանիր անոր շուրջ։ Եւ եթէ այսօր,
բնախոյզներու համաժողովներէն մէկուն մէջ, ուե՛լ մէկը
ուզէր ծագման թէորիային ընդդիմանալ, Մովսէսի
տուած գերբնական առեղծագործութիւնը մէջ բերելով,
այդ մարդը, հիացումով պիտի քննուէր իւրիւ նախնա-
կան գարեբու կենդանի մէկ բրածոն, և Ժողովը, քաղցր
ժպիտով մը, քննածութեան ենթակայ այդ մարդը,
հիպնոթիզմներուն պիտի յանձնարարէր։ Այս ամէնը
արդէն ցոյց կուտան թէ՝ ծագման թէորիան կատարեալ
յաղթանակ մը տարած է։

Ֆրանսական Ակադէմիան, ինքն ալ որ ամենէն
գիտուն, բայց նաև ամէնէն պահպանողական մարմինն
է այդ երկրին, երկար ատեն Տարվինի հակառակ կողմը
սրտապանելէ յետոյ, վերջապէս ինքն ալ ընդունեց
տեսականերու ծագման պատճառը։ Տարվին լուսական-
երկար ապրելով, կրցաւ զինքը ֆրանսական անմահ-
ներու այդ հաստատութեան պատուոյ անդամը աեանել։

Միեւնոյնը կարելի է ըսել նաև Պերլինի Ակադէ-
միային համար, որուն նախագահը, Տիւպուա Ռէյմոն,
ամէնէն ջերմ յարուն է տարվինականութեան։ Ծագման
թէորիան հաւասարապէս յարգանք կը վայելէ այսօր,
թէ՝ Սէն-Փէթրապուրկի, թէ՝ Աւստրիոյ և թէ՝ Պաւերիոյ
Ակադէմիաներուն մէջ, երկիրներ՝ որոնց մէջ, կրօնա-
կան գաղափարները շատ աւելի ծաւալ գտած են։

Իտալիոյ գիտական ընկերութիւններն ալ յարած են
ծագման թէորիային, բնականաբար Վատիկանի գլխա-
ւոր համալսարանը դուրս ձգելով։

Երբ մարդ անգամ մը ճանչնայ Անգլիոյ գիտական

աշխարհին մեծ և իրապէս ազնիւ նկարագիրը, այն ատեն զիւրաւ պիտի ըմբռնէ թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ այդ երկրի գրեթէ յոյսը գիտական ընկերութիւնները, Տարվինը իրենց պատուոյ անդամը կոչած են :

Ինչպէս տեսանք, գիտական աշխարհի մէջ անդի ունեցող այս կերպարանափոխութիւնը քսան տարուայ ընթացքին կատարուեցաւ :

Բայց իրերը տարրեր գոյն առին եկեղեցականներու մօտ, որոնք չափ քիչ բացառութեամբ, իսկոյն ծագման թէորիայի հակառակորդներ հանդիսացան :

Անմիջապէս, ցատումի աղաղակ մը բարձրացաւ հոգեւոր հովիւներու հօտէն :

«Է՛հ, ինչ, արդեօք բնագիտականները լուրջ կերպով պիտի ուզէին սովորեցնել թէ՛ մարդուն նախնիքները կենդանիներ եղած են, Ինչ, մարդկութիւնը, աստուածային մեր ցեղը, ստորին օւկանդիններէն սերած է, ուրեմն կոպկոպին թիփերը մեր նախնիքներն եղած են ? »

Անմիջապէս, մեծ վայնասուն մը ծայր կուտայ ամբողջ քրիստոնէութեան մէջ, ֆանատիք ուղղափառները, յանուն Ած. ոյ գէնքի կը դիմեն կոտորելու համար Տարվինականները : Եկեղեցին պատերազմի կ'սկսի բնագիտականներու դէմ և իսկոյն պարսաւատեաներու հեղեղ մը հրապարակ կը նետուի :

Բայց, անկեղծօրէն խոստովանինք թէ՛ պայքարը խիստ անհաւասար էր և նոյն իսկ կարելի չէր գէնքերը համեմատութեան դնել, ճիշտ այնպէս՝ եթէ այսօր, ներկայ քաղաքակիրթ դարուն մէջ, Իսրայէլի զաւակները իրենց ծերունի Յեսուին առաջնորդութեամբ, փորձէին պաշարել Սթադպուրկի գիտական կերպով ամրացեալ բերդը և յուսային զայն անձնատուր ըլլալու պարտադրել, իրենց պատերազմական փողերու թնդացնող աղմուկովը !!! :

Բնագիտականները կը ընակէին ու կը մարտնչէին մարդկային առողջ բանականութեան և անվիճելի իրողութիւններու հաստատուն գիտնին վրայ, անոնց մարտնչող գիւնդներն էին գիտականօրէն ապացուցուած ճշմարտութիւններ և կենդանի բնութեան սահմանին մէջ կատարուած անթիւ հետազոտութիւններ : Բնութիւնը յանկարծ, խօսիլ սարկած էր փորձերու և գիտական եղանակներու յստակ լեզուով :

Կատարած ու զայրացած աստուածաբանները, բնագիտականներու գէնքին դէմ կը կուռէին որուն գործածութիւնը իրենց համար անձանթ էր գործնականին մէջ, հաւատքի ու վարդապետական ըմբռնողութեան ըթացած գէնքով : Փողերու ձայնները որքան որ ուժգին կը թնդացնէին երբեմն երիքովի պատերը, նոյնքան ալ ուժգին էր կուռող աստուածաբաններու աղաղակն ու վայնասունը, բայց նոր երիքովի (Գիտութեան) պատերը չի խորտակուեցան, ընդհակառակը տեսնուեցաւ թէ պաշարողներէն ոմանք ծանրապէս վիրաւորուելով հոս ու հոն գետին կը փռուէին, պատանցաւ նոյնիսկ՝ որ անոնցմէ շատեր՝ ողջ առողջ պաշարեալներու կողմն անցան :

Չափազանց արտասովոր բաներ տեսնուեցան Մովսէսի ու Տարուինի, ծագման թէորիայի ու աստուածաբանութեան միջև ծայր տուող այս առաջին պայքարի ընթացքին : Քանի՛ քանի՛ հակառակորդներն առաւելածարաններ իրենց ծայրահեղ եռանդէն տարուած, մոռցան թէ՛ կ'անդիտանան իրենց հակառակորդներու գէնքերը, մոռցան նաեւ թէ իրենք ո՛չ մէկ ծանօթութիւն ունին բնութեան գիտելիքներու մասին, և քանի՛ներ այդ կուռողներէն ինքզինքնին ծիծաղելի դարձուցին : Բայց ուրիշ աստուածաբաններ, մասնաւոր լուրջ ուսումնասիրութիւններով աշխատեցան բնութեան կալուածին մէջ սոք կոխել և այդպիսիները՝ իսկոյն ի-

րենց զէնքերը տարվինականութեան վերադարձուցին։ Ուրիշները, չափ չուտ ըմբռնելով թէ երկու հակառակ փառթիւներուն մէջ խաղերը անհաւասար էին, նախընտրեցին զինամթափ ըլլալ, որովհետեւ կը կանխատեսէին թշնամիի մօտալուտ յաղթանակը։ Այս վերջինները լըռեցին, համոզուած ըլլալով թէ՝ հաւատքը՝ պարզապէս պիտի պարտաւորուէր իսկոյն հպատակիլ և կամ աւելի ճիշտ յարմարիլ (s'adapter)։ Այն աստուածաբանները, որոնք ներկայիս համամիտ են այս կարծիքին, մեծ թիւ մը կը կազմեն և արդէն օրէ օր կ'աճին շուտով մեծամասնութիւն կազմելու համար։ Աւելորդ չպիտի ըլլայ եթէ հոս յիշենք, պայքարի այդ օրերուն, հաւատքի և գիտութեան միջև մղուող բանակաւիւին կարգ մը յարամասերը, որովհետեւ անոնց մէջ կան այնպիսիներ՝ որոնք չափազանց կրթիչ ու նշանակելի են։

Մենք՝ կը տեսնենք թէ արդէն 1870-ին, հոյակապ աստուածաբան և մեծ քննադատ Ֆրէտէրիկ Շթրաուս, ցնծալի խանդավառութեամբ մը, իր Հին և Նոր Հաւատքը՝ գործին մէջ, համարձակօրէն ինքզինք կողմնակից կը յայտարարէ տարվինեան ծագման թէորիսին և իր «Նոր Հաւատքը» յեղաշրջումի վարդապետութեան հաստատուն խարխիւներուն վրայ կը հիմնէ ծաւալի է սակայն ըսել թէ՝ իր աշակերտները վատաբար լքեցին զինք։ Շթրաուս քսան տարի աւելի կանուխ արտադրած էր, արժանիքներով լի իր գործերը։ Իր ճակատագիրը — ճշմարիտ մարտիրոս մը — քնակաւանաբար քաջակերիչ է մարդկային մտքի ազատագրման կողմնակիցներուն համար, և սակայն Շթրաուս, ձիորտանօ Պալանոյի նման, ինքն ալ կը հնազանդի իր ներքին անդիմադրելի պէտքին։

Զիւրիխի (Զուրիքերիա) Ս. Պետրոս եկեղեցւոյ հովիւը, նշանաւոր քարոզիչ Հանրի Լանտ, Դարձեալ մեզ կ'ընծայէ ազատամիտ աստուածաբանի մը օրինա-

կը։ Եւ իրօք Լանտ, որ անկասկած բնական գիտութիւններու վերաբերեալ խնդիրներու մէջ Շթրաուսի չափ խորաթափանց չէր, չատ մը զիջումներ ըրաւ բողոքական ազատ մտաւորականութեան, ինչպէս օրինակի համար, ո'ւէ աստուածաբանական առարկութիւն չ'ըրաւ ծագման թէորիայի մասին։ «Կրօնքը՝ Տարվինի ժամանակ» իր գրքին մէջ, ուժգին բանակուիւ մը մղեց ընթերցողի դէմ և սակայն միեւնոյն տոնն բացէ ի բաց հետեւեալը յայտարարեց։

«Ձեմ հասկնար թէ՝ ինչ կրնան առարկել կրօնք և հաւատք՝ եթէ գիտութիւնը միշտ աւելի զօրեղ ու բազմաթիւ ապացոյցներով կը յաջողի հաստատել իրերու այս ընթացքը, (ինդ իրը ծագման թէորիայի մասին է) և կը յայտարէ աշխարհներու կազմութեան եղանակը՝ այս կամ այն կերպով»։

Իմ խիստ յարգելի ուսուցիչն ու բարեկամը, Շատը տը Նաթելի, 1877-ի Սեպ. 25-ին, Միւնխիւսի մէջ (Գերմանիա) ներկայ գտնուեցաւ ամենէն հաղուադիւտ իրողութիւններէն մէկուն։

Այդ թուականին, Պալէրիոյ մայրաքաղաքին մէջ, 1500-2000 գիտուններ հաւաքուած էին գերման բնապատումներու և բժիշկներու 50 բգ. Համաժողովին առթիւ։ Հոն՝ երեք զլխաւոր ժողովներու ընթացքին, Տարվինականութեան ու ծագման թէորիայի շուրջ, գիտութիւններու ամենէն հեղինակաւոր ներկայացուցիչներու կողմէ, երկար բանախօսութիւններ տեղի ունեցան։ Էռնէստ Հէքէլ, Գերմանիոյ այդ հռոճարեղ Տարվինը, խօսեցաւ, նիւթ ունենալով՝ «Յեղաշրջումի ներկայ թէորիան և անոր ունեցած առնչութիւնը գիտութեան հետ՝ ընդհանրապէս»։ Առաջին անգամ ըլլալով, որոշ կերպով ապացուցուեցաւ թէ անհրաժեշտօրէն պէտք է յեղաշրջումի թէորիան ուսուցելու երկատարութեան։ Նաթելի, ուսուցիչս, խօսեցաւ «Բնական գիտութիւններու կալուա-

ծին մէջ, ծանօթութիւններու սահմանները» նիւթին վըրայ և ծագման թէորիային յնուելով, ցոյց տուաւ թէ՛ ինչպէս տեսնելի տխուր՝, հետզհետէ մարդուն խուզարկու աչքերուն առջև ինքզինք կը յայտնէ, թէ ինչպէս աշխարհ (բնութիւնը) բնական օրէնքներու (և ո՛չ գերբնական) երթակայ ամբողջութիւնն ունի է, ցոյց տուաւ նաև թէ՛ հոգեւոր կոչումը երեւոյթները ուրիշ բաներ չեն եթէ ոչ բնական իրողութիւններ, որոնք նոյնքան կրնան երթարկուիլ գիտութեան հետազոտումներուն՝ որքան նիւթական մարմիններուն քիմիական ու բնագիտական փոփոխութիւնները։ Նաեւ յոյս տուաւ թէ՛ մարդկային մաքի ու գիտակցութեան ճանաչումը տեղադրելութիւն մը չպէտքէ նկատուի, ցոյց տուաւ թէ՛ հոգեւոր երեւոյթներու բնութիւնը, առանց աստուածաբանութեան աջակցութեանը կարօտելու, բնական գիտութիւններու շնորհիւ կարելի է գիտնալ։ Արդէն 1860-ին, Նաեւի, «Բնութեան պատմութեանը վրայ յղացումներ» խորագրով, արուեստախառն քննախօսութիւն մը հրատարակած էր, յատկապէս հրաբխութեան հաւաստիքը բնծայող ցնորախոհներուն ուղղումը այդ հրատարակութիւնը պատճառ եղաւ որ երկնային Արքունիքի ներկայացուցիչներն ու մոլեռանդ հաւատացեալները, զինք վտանգաւոր հակառակորդ մը նկատեն։ Արդ, ինչ պատահեցաւ Միւնխիւի մէջ գումարուած՝ բնագիտութեան այդ համաժողովէն յետոյ։

Պալէրիոյ ծայրայեղօրէն պապական օւկաններէն մին, «Վաթիկան» ամբողջութեամբ արտապէս Նաեւիի ճառը և դայն ներկայացուց մարդկային մաքի ամենէն հոյակապ արտադրութիւններէն մին։ Ու այդ գովեստները տեղի կ'ունենային մինչև այդ ատեն կատարուէին թշնամի՝ կրօնական համբուաւոր թերթի մը սիւնակներուն մէջ։

Նոյնքան նշանաւոր և տեղի տնտեսաբան եղաւ այն տեսարանը՝ զոր բնծայեց մեզ Անգլիոյ կղերականութիւնը Տարվինի մահուան (1882 ապրիլ 19) և անոր թաղման ատեն։

Անտարակոյս, Անգլիոյ կղերականներէն շատերը, նախապէս ուսանող ըլլալով և կամ յետոյ հոգեւոր հովիւ ըլլալու պարտականութիւնը ստանձնած ըլլալով, իրենց առանձնութեանը մէջ արդէն շատոնց կ'ըբարեկեան բնական գիտութիւններով, պարագայ մը՝ որ չա՛տ աւելի հաղուազիւտ է եւրոպական ցամաքին վրայ, քան Բրիտանական Կղզիներուն մէջ։ Անշուշտ այդ եկեղեցականներէն շատերը, նոյնիսկ բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակէին ու սիրալիր թղթակցութիւններ կը փոխանակէին Տարվինի հետ։ Բայց, ամէն պարագայի, խարտեաչ Ալպինի(1) հոգեւոր հովիւներու մեծամասնութիւնը բաց է ի բաց թշնամական ընթացք մը բռնեց Տարվինի հանդէպ այնքան ատեն՝ որքան որ ան կրցաւ ապրիլ։

Արդ, ինչ պատահեցաւ երբ անգլիացի քերականաց մեծ բնագիտութեամբ, լրացուց իր կեանքի այնքան արդիւնաւէտ ընթացքը։

Ինչ պատահեցաւ արդեօք երբ մեռաւ այն Տարվինը՝ որ 1879ին, անկեղծօրէն կը գրէր Եկնայի ուսանողներէն մէկուն թէ՛ «Անձնապէս երբեք չեմ հաւատար ո՛րէն յայտնութեան»։

Ահա թէ ինչ պատահեցաւ։

Անկիւզան Եկեղեցին որ կ'ատէր Տարվինը իր կենդանութեան ատեն, իրբեւ հակառակորդ հրաչքի ու աստուածաբանութեան, իսկոյն տէր կանգնեցաւ ահոր դիակին։ Այդ միւնիստի եկեղեցին, մեծ չղիսկանքին՝ Տարվինի համար, մեծաշուք թաղում մը և հանդիսաւոր

(1) Մեծն Բրիտանիան հին ատեն, Յոյներու կողմէ Ալպին կը կոչուէր։

թափոր մը կազմակերպեց, պատիւներ՝ որոնց միայն բարձր արժանիքի տէր կղերականները և կամ եկեղեցւոյ պաշտպանները կրնային արժանանալ խստադատան Անգլիոյ մէջ: Տարվին որ իր կենդանութեան տտեն բոլորովին տարբեր տեղ մը, իրեն համար առանձին գերեզման մը չի նկատուած էր, հակառակ իր կամքին, զնայ հանգչելու Իսահակ Նէվտոնի մօտ: Անգլիոյ անմահ փառքերու տապանակին՝ Ուէսթմինսթրի հինաւորաց արքայադահլին մէջ: Եւ Լոնտոնի մէջ, միեւնոյն ժամուն, հաւատքի չորս քահանաներ, չորս տարբեր տաճարներու մէջ, խօսեցան այն մեծ կրօնատի մասին, զոր զգացած էր յանձին Տարվինի ո՛չ միայն Անգլիան՝ այլ ամբողջ մարդկութիւնը:

Այժմ, ինչ բարոյական կարելի է հասնել այս ամենէն... Մեծն Տարվին, բոլորովին ակամայ, իր անձին համար գովեստներ հիւսած էր կղերի բերնին մէջ:

Ամբողջ աշխարհը, զարմաքով կը դիտէր այն եկեղեցին՝ որ կը փառաբանէր մեծ սկեպտիկ մը, գիտական ճշմարտութեան առաքեալ մը: Եւ բոլորը այս չէ: Տարվինը իշխոնավայել պատիւներով թաղելէ յետոյ, անգլիական կղերը, այդքանով չի բաւախանացաւ: Երբ կոչ եղաւ ընդհանուր աշխարհի, նշանաւոր բնագաւառումին համար արձան մը կազմեցներու և զրամական միջոցներէ զուրկ երիտասարդ բնագաւառումներուն դիւրութիւն ընծայելու՝ որպէսզի կարենան շարունակել իրենց ուսումը տարվինական ուղղութեամբ, ամենէն առաջ անցաւ կղերը: Այդ կոչը ստորագրուեցաւ Եորքի և Գանթսթոպիլուի արքեպիսկոպոսներէն, Էքսթէրի եպիսկոպոսէն, Ուէսթմինսթրի, Ս. Պօղոսի և ուրիշ եկեղեցիներու կարգերէն: Արթիւրի, Տէվօնսի և Նօթթրն Պէրլէնտի տառուածաւախ դուքսերէն, և Սալզպրիի մարքիզին կողմէ: Հոն, այդ ստորագրութիւններուն մօտ, կը տեսնուին նաեւ կոմսերու, աւագանիներու, խորհրդարանի անդամի և

րու և անգլիացի բազմաթիւ գիտուններու անունները: Այդ կոչը, նոյնիսկ համաշխարհային բնութիւն մ'ստացաւ, որովհետեւ ստորագրուեցաւ նաեւ Եւրոպայի և Ամերիկայի հզօրագոյն պետութիւններու գեապաններէն: Տարվին՝ իր մահովը, տարվինականութեան առաջնորդած էր կղերականութիւնն ու ազնուականութիւնը, մէկ խօսքով՝ ամբողջ բարձրաստիճան ընկերութիւնը:

Եթէ այսօր հոս կը յիշենք այս իրողութիւնները, պատճառն այն է որ տակաւին կը լսենք նախանձայոյց կըղերականներու և կեղծապարիշա բողոքականներու արձակած կասկածի ունեւնները, ա՛յն զաղափարին համար թէ՛ գիտական ճշմարտութիւնը կրնայ օր մը ուսուցող ժողովուրդին՝ խաւարամիտ ուսմիկին:

Ինչ պէտք է հետեւցնենք այս ամենէն: Ինչ այնպէս կը թուի թէ այն հանգամանքները՝ որոնք Տարվինի մահուան ու թաղման ընկերացան, անտարակուսելիօրէն մեծամասնութեան յաւաքդիմութիւնը կը յայտնանէին: Բնական գիտութիւնները մեծ ոյժ մը կը ներկայացնեն այսօր աշխարհի վրայ, ուժ մը՝ որու մասին Ս. Պօղոսի (Եկեղեցի) քարոզիչները կը վկայեն և որուն համար տակաւին երկար տտեն պիտի արձագանգեն Ուէսթմինսթրի արքայարանին քարաշէն կամարները:

Ժամանակի ընթացքին, մարդկութիւնը երբէք չի կրնար գիմադրել նշմարիթին անյաղթելի իշխանութեանը: Ասիկա միսթարական կէտ մըն է, մեծ միսթարութիւն մը՝ որ խոստմնալից տպագայ մը կը պարզէ մեր առջև:

Ինչ կ'արժեն այս տեսակ գուշակութիւններու առջև այն նշովքներն ու զառանցանքները՝ զոր վատկանք կը փոխէ բնութեան այս նոր ըմբռնողութեան (conception) վրայ: Ինչ փոյթ տիեզերական մեծ ոյժերէն մէկուն համար (յեղաշրջումին) տգէտ անձկութիւնն ու կտտղած մոլեռանդութիւնը անապաշտ բողոքականներու

և բոլոր անոնց՝ որոնք Աւետարանականներու էթիքէթին սակ բոլորուած են: Յեղաշրջումը անվրդով ու անդրդէ-ւելի քայլերով կը հետեւի միշտ իր ճամբուն:

Պայքարի այն օրերէն ի վեր, շատ մը քաջասիրտ եկեղեցականներ երեւան ելած են թէ՛ Ամերիկայի և թէ՛ Գերմանիոյ մէջ, որոնք աշխատած են ուսումնասիրել ծագման թէորիան և դէպի վեր բարձրացնել կրօնական կեանքի, մտածումի ու խոսքի կուսակիցները և բոլոր անոնք՝ որ կը մտատանջուին ու կը յոգնին պարզ ժրխտումի աստուածաբանական Լարիւրինթոսին մէջ: Այո՛, այդ ազնիւ կղերականները աշխատած են մտածելու ընդունակ ժողովուրդները վեր բարձրացնել, դէպի այն բարձրութիւնները՝ որոնք լուսաւորուած են Գիտութեան արեգակի շքեղ ճառագայթներէն:

Անցողակի կերպով յիշենք լոյսի ու գիտութեան բարեկամ՝ երկու զլիաւոր անուններ: Նախ՝ Սաւատ, Ամերիկացի աստուածաբանն էր որ քանի մը տարի առաջ, հրատարակեց նշանաւոր գործ մը, աւելի ճիշտ՝ հոյակապ գիրք մը «La religion à la lumière de la théorie darwinienne.» յետոյ, Գերման աստուածաբան մը, Պէէմի ժողովրդաբանին քարոզիչը, Գեր. Շէռամ, որ Սաւատի գործը գերմաներէնի թարգմանեց:

Այդ գրքին մէջ ա՛յնպիսի հոգի մը կ'ապրի՝ որուն համար աւելի լաւ բացատրութիւն մը չպիտի կարենալինք տալ քան իթէ ըսած ըլլայինք. Amour Nazaréen de la Vérité:

Յիշենք հոս բո՛ւնիակ հեղինակին խօսքը՝ որ առանց դարձուածքներու կ'ընդունի թէ՛ «ծագման թէորիան բնապատումներու կողմէ արդէն հաստատուած իրողութիւն մը նկատուած է, ո՛չ միայն ուրոյն տեսակներու ծագումը բացատրող իրրեւ օժանդակ թէորիա մը, այլ մանաւանդ իրրեւ հիմնական սկզբունք մը՝ որ պատճառն է երկրագնդի վրայ սփռուող բոլոր կեանքերու

և աճումներու»:

Մի ուրիշ տեղ, Սաւատ հետեւեալը կ'ըսէ, — «Այս գաղափարին ժողովրդականացումը (ինչո՛րք ծագման թէորիայի մասին է) բնականաբար ժամանակի ընթացքին միայն պիտի իրականանայ, հակառակ այն սոսկումի աղաղակներուն՝ զոր կ'արձակեն սոցիալութեան, նախապաշարումի և աւելորդապաշտութեան ներկայացուցիչներն եղող պապերը»:

Եւ տակաւ ըսողը աստուածաբան մըն է, քաջ և յանդուգն քարոզիչ մը: Ես յարգանք կը խոնարհեմ իմ գլուխը իրերու այս կերպ ըմբռնողութեան մը առջև, ըմբռնողութիւն մը՝ որ տարօրինակ կերպով հազուադէպ է այսօրուայ աստուածաբաններուն քով:

Կը փոփաքիմ հոս քանի մը հատուածներ մէջ բերել ամերիկացի քարոզիչին վերոյիշեալ գործէն, ցոյց տալու համար թէ ի՞նչ մաքով կ'ըմբռնէր անիկա իր պաշտօնը: Ես թէ և ո՛չ մէկ կերպով համակարծիք եմ իրեն այն ըմբռնումին համար, զոր ինք ունի իրերու և յեղաշրջումներու առաջին պատճառի (Աստծոյ) մասին, բայց պարտիմ յարգել իր կարծիքը:

Սաւատ կ'ըսէ. — «Կը կարծեմ թէ գիտութեան առարկան, նո՛յնքան ևս կրօնինը, պէտք է ըլլայ նախ և միշտ ճշմարտութիւնը փնտռել, որովհետեւ անիկա միայն կրնայ մեզ Աստուծոյ առաջնորդել: Կը կարծեմ նոյնպէս թէ՛ ժամանակի կորուստ մըն է, երկու անյողի ճշմարտութիւններու միջև միացման գիծ մը ըստեղծելու համար թափուած աշխատութիւնը: Ինչ ՈՐ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ է՝ Մի է:»

Ուրեմն նշմարութիւնը փնտռողն է միայն որ կը փնտռէ զԱՍ.:

«Այն գաղափարը թէ կանգ առնելիք կէտ մը կայ, սահման մը՝ մեր բոլոր հետազոտումներուն առջև, միշտ դժբաղդութիւնը եղած է կրօնքի ու գիտութեան

համար: Մենք, այս աշխարհի վրայ, հունաւոր մտքեր ենք անհունին մէջտեղ, ու խիստ բնական է թէ դէպի անհունը յառաջացող հունաւոր էակի մը համար, չկայ երբէք տեղ մը՝ ուր կարելի ըլլայ խորիսխ նետել, այլ մեզ համար կայ միայն անսահման հետազոտումներու առիթ մը ու մենաշնորհ մը: Հմուտ բնապատումներու մեծամասնութիւնը այն համոզումը գոյացուցած է թէ՛ իրենց այնքան լայնատարած և մէկմէկու հետ առնչութիւն չունեցող ու ալլազան աշխատութիւններուն հաւ, Գիտական ճեմարսութիւնը ամէն տեղ մի՛ է, թէ՛ տիեզերքը միութիւն մըն է և թէ՛ տարբեր ճշմարտութիւնները աստուածային մոտէլի մը տարրեր մասերն են:»

Գիտական այս հաւատքը, աւելի վեհապանծ է քան կրօնի կողմէ մինչեւ այսօր ուսուցուած մէկ մէկ դաւանանք:

Մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացի Սաւաթի այդ գիրքը և հեղինակին մէջ տեսայ աստուածարան մը՝ որ իրապէս կը փնտռէ ճեմարսութիւնը փոխանակ անկէ խրչելու, որ կը սիրէ ճշմարտութիւնը՝ փոխանակ զայն ստելու, որ քաջութիւն ունի անկեղծօրէն զայն ճանչնալու՝ երբ կը կարծէ թէ արդէն զանկէս գտած է: Սաւաթ, կեղծաւորարար սուտին ու սխալին անձնատուր չ'ըլլար, հակառակ անոր՝ որ աւելի հաւատացող կը գտնուի մոլորութեան՝ քան խորհողներ՝ ճշմարտութեան կողմը: Այսպիսի աստուածաբաններ հազուապէս են, մանաւանդ այս դարուն՝ երբ խարդախութիւնն ու կեղծիքը, ընդհանուր երեւոյթ մը դարձած է: Կը սեղմմա՞քաջասիրտ Ամերիկացիին ձեռքը, թէ և չատ մը կէտերու մասին իրեն համակարծիք չըլլամ: Իր գիրքը սակայն յանձնարարելի է բոլոր խորհողներուն, հոգ չէ թէ այդ խորհողները Քրիստոնեայ են, Հրէայ, Հեթանոս և կամ Ազատ — Մտածող: Մենք, ամենքս ալ, առանց բացառութեան, կրնանք այն տեղէն նոր բան մը սորվիլ:

Ասիկա իմ համոզումն է զոր գոյացուցած եմ միշտ աւելի նոր ու աճող հետաքրքրութեամբ մը զայն կրկին ու կրկին կարդացած ըլլալով:

Սաւաթ, համոզուած է թէ, գիտական ճշմարտութիւնը ամէն տեղ մի է և տիեզերքը մէկ ամբողջութիւն մըն է: Այս մասին, մենք համակարծիք ենք իրեն և արդէն հոս պիտի յիշենք թէ՛ տարրաբանութեան ու բնագիտութեան վերջին գիտելիքը, գրեթէ բացարձակ աստուգութեամբ մը կը հաստատեն այն՝ զոր ասկէ առաջ հազիւ հազ նշմարել կուտային կարգ մը լուսամիտ մտքեր, այսինքն թէ բնութեան բաղկացուցիչ տարրերուն, նիւթին ու ոյժին մէջ միութիւն մը կայ:

Կը անհնէ՞ք բարեկամներ, թէ ինչպէս վերջին ծայրերը չատ մօտ են, մէկ մէկու դպչելու չափ:

Եւ արդէն պիտի գայ օր մը՝ երբ այլեւս չպիտի ճանչցուին այս բոլոր վէճերը՝ որոնք այսօր կրօնական վարդապետութիւններու կողմէ կը յարուցուին, այն բոլոր կոխերը՝ որոնք վասն կամ ընդդէմ աստուածահանութեան (désisme) կը մղուին հաւատքի ու թերահաւատութեան երկու հակընդդէմ բանականներու կողմէ, այն բոլոր երկպառակութիւններն ու ոտորնութիւնները՝ որոնց պատճառ կ'ըլլան կրօնական այստեղակ սկզբունքները: Այն ատեն, Աստուած, այսինքն ճեմարսութիւնը, չպիտի փառարանուի միմիայն Յորդանանի ջուրիւն մօտ և կամ Բաբելոնի մէջ, Տիբերիսի եզերքներուն և կամ Ամերիկայի Իւթահ լճին մօտ, անիկա չպիտի բնակի միմիայն մութ մզկիթներուն, սինակոններուն, տաճարներուն ու այսպիսի լսարաններու մէջ, այլ՝ ճեմարսութիւնը, որ ինքն է Աստուած և որմէ դուրս ուրիշ կարելի աստուածութիւն մը չկայ, պիտի պաշտուի ու փառարանուի երկրագնդիս յոյս լեռներուն ու բլրակներուն վրայ, Հիմալայայի կառաչներուն ու ստորտին լնչպէս ծաղկաւէտ Արգիններուն ու Մասիսի ձիւնապատ կառաչներուն:

րուն վրայ, մարդկութիւնը զայն պիտի պաշտէ Ուղիւս-
նի խաչաւ եղերքներէն սկսեալ մինչև հիւսիսային սա-
ռուցեալ երկիրները, Եգիպտոսի արմաւնին հրուն տակ,
ինչպէս սքանտիմաւան լեռներու խորտուրտ կողերուն
դիմաց:

Եւ այս ամէնը անտ'ը համար՝ որ մարդկութիւնը օր
մը պիտի ճանչնայ զրեթէ անըմրոնկի բազմութիւն ձեւե-
րու մէջէն յայտնուող կեանքի ու փեղեքի միութիւնը:

Աստուծոյ մոնիզմին է, Միապաշտութեան: (1)

Յաճախ, զիտական ըմբռնողութեան ազէտ հակա-
ռակորդները, դառնութեամբ մը մեզ կը մեղադրեն,
իբրեւ թէ մենք կրօնք չունինք եւ քե կ'ուզենք նոյնիսկ
զգնուածն ալ աշխարհէս վտարել:

Ո՛չ մէկ բան այնքան հատուտ հիմ չ'ունի սակայն՝
որքան այս ձրի մեղադրանքը:

Ստույգ է ըսել թէ՛ «ԿՐԾՆՔ» բառի չօրք, միակ
ու ճշմարիտ հաւատքի հանրային պաշտօնեաները՝ մեծ
երկրի մութիւններ յառաջ բերած են: Անոնք՝ իրենց
միամիտ անձկութեանը մէջ, կը յայտարարէին ու կը
չարունակեն դեռ յայտարարել թէ՛ միայն իրենք են որ

(1) ՄԻԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ փիլիսոփայական դրութիւն մ'էն է, որ
կը յայտարարէ թէ՛ պէտք չէ՛ նիւթական աշխարհէն դուրս երեւա-
կայել Աձ. մը, այլ նոյնինքն տիեզերքի մէջ, COSMOS-ի խորը փնտ-
ռելու է զայն՝ իրեւ շարժող միտք մը, իրեւ աստուածային ոյժ մը:
Փիլիսոփայական այդ դրութեան համաձայն, ընդթեմն բոլոր զար-
մանալի յայտնութիւնները, գործարանաւոր թէ՛ անգործարանաւոր,
ամէնքն ալ առաջին, միակ է միւնոյն ոյժին տարբեր արտադրու-
թիւններն են, միւնոյն հիմնական նիւթին տարբեր բաղադրութիւն-
ները: ՄՕՆԻԶՄԸ կը յայտարարէ թէ՛ մեր մարդկային հոգին, ամէն
ինչ շրջապատող տիեզերական հոգւոյն ամենաչնչին մէկ մասն է և
մեր մարմինը տիեզերքը յօրինող մեծ նիւթին ամհատական մէկ մաս-
նիկը: Միապաշտին համար, մարմինն ու միտքը, կամ ըսենք նիւթն
ու ոյժը, սերտիւ միացած են մէկմէկու, անիկա տիեզերքի մէջ միակ
գոյացութիւն մը կ'ընդունի որ միանգամայն թէ՛ Աստուած է, թէ՛
բնութիւն: DIEU NATURE ՄՕՆԻԶՄԱԿԱՆՆԵՐՈՒ զաւանանքը

կրօնք ունին: «Կրօնք» բառով այն միւնոյն աճապ-
արութիւնը կ'ընեն անոնք, ինչպէս «ազատութիւն» բառի
մեկնութեամբ: Միւնոյն ասին թէ՛ կարճամիտ ըլլալ և
թէ՛ ամբարտաւան, անասուն ըլլալ ու փառասէր, հաշ-
տութիւն քարոզել ու մերկացած դանակը ձեռքին մէջ
ողնէնալ, սէր քարոզել ու սրտին մէջ առելութիւն ու-
նենալ, ներողամտութեան յորդորներ կարգալ ու աննե-
րող գտնուիլ, ինքզինք Աձ. ոյ զուակը կոչել ու թելա-
րի (2) յատուկ հեթանոսական արարողութիւններ կա-
տարել, այս ամէնը՝ ճշմարիտ հաւատացեալին համար
կը նշանակէ «ԿՐԾՆՔ ՈՒՆԵՆԱԿ»???

Անոնք կը պնդեն թէ՛ միայն իրենք են որ հիմնո-
ւին ըմբռնած են աստուածային կամքը և անով դաս-
տիարակուած. մինչդեռ ընդհանրապէս իրենց «Ես»ին
փառաւորումն է որ ի նկատի ունին, աւա՛ղ, իրենց
այնքան պզտիկ ու չափազանց դժուձ «Ես»ին: Անոնք
ճիշտ միւնոյն կերպով կ'ըմբռնեն նաեւ «ԱԶԱՏՈՒ-
ԹԻՒՆ»ը: Եւ իրօք, ինչ կը նշանակեն «ԱԶԱՏ ԸԼԻԱԼ»

կարելի է խոսքնել անմահ կէտէի յետագայ տողերուն մէջ. — նիւթը
երբեք գոյութիւն չունի եւ չի կրնար գործել առանց մեքի եւ միքսի
ալ արանց միւրի:

Միապաշտներու համար, նիւթը իրեւ անհունապէս տարածուած
գոյութիւն մը և միտքը, կամ ոյժը, որպէս մտածող և զգացող
գոյացութիւն, երկու հիմնական աստորոգիչներն են, երկու էական
յատկութիւնները տիեզերական աստուածային էակին, տիեզերքը
ընդգրկող SUBSTANCE ին:

Միապաշտութեան մասին աւելի լայն ծանօթութիւններ ունե-
նալու համար, դիմել յ. TAUSSAT ի «LE MONISME» ET L'ANI-
MISME» գործին, նոյնպէս Էռնէսթ Էքէլի հետեւեալ գործերուն,
«LES ÉNIGMES DE L'UNIVERS» LES MERVEILLE DE LA VIE»
«LE MONISME» որոնց վերջինը (MONISME) սրբէն հայերէնի
թարգմանուած է բարեկամս Միլիճան Ողանեանի կողմէ:

(2) Հին Կտակարանի մէջ, Թաւրը նկատուած է դժոխքի և
դեւերութեան զաւարդ:

Մովսէս քէ Տարվին

բառերն այդ միևնույն ջերմության դասերուն համար: Ազատ ըլլալ անոնց համար կը նշանակէ ուրիշները հալածելու, տանջելու և նահատակելու իրաւունք ունենալ, ազատ ըլլալ կը նշանակէ որը հարստահարել, որը ջախջախել, մոռնալով սակայն թէ՛ այդ խեղճ հարստահարեալները իրենց եղբայրներն ու քոյրերն են: Այո՛, անտարակոյս, ինչ որ է «Կրօնը», նո՛յնն է «ազատութիւնը» այդ Եսապաշտներու սրտին մէջ:

«Եւ ես ալ նկարիչ եմ:» — Եւ մենք ալ ունինք կրօն: — Թէնչ Գտարվինեան դպրոցին պատկանող բնապատուհան ալ կը պնդէ թէ ինք կրօնք ունի: Ինչպէ՞ս արդեօք պէտք է ըմբռնել այդ խօսքը:»

«Կրօնք» բառն իր ծագումով, համահիշ է «կապ» (1) բառին և այս բառը մեզ համար կը նշանակէ թէ՛ մենք կապուած ենք և կամ կախում ունինք արտաքին աշխարհէն, մեր նմաններէն, բնութիւնէն և վերջապէս տիեզերքէն, թէ մենք բացարձակապէս ազատ չենք, այլ, բնական յարաբերութիւններու կապով կապուած ենք ամբողջութեան: Եւ մեր այս ըմբռնողութեան համաձայն, թէ մեր «Ես» էն դուրս գտնուող ամբողջութենէն կախում ունինք մենք ու բնական յարաբերութիւններու կապով կապուած ենք այդ ամբողջութեան, նոր ու ճշմարիտ ուղղութիւն մը կուտանք, ուրիշներու հանդէպ մեր ունենալիք վարուելակերպին ու ընթացքին՝ որ է մեր կրօնը:

Երկրիս վրայ կը գտնուին չափազանց այլանդակ կրօնական ըմբռնողութիւններ, ինչպէս, վճռկներու, սատանայի, ոգիներու հաւատալը, հաւատալ թէ՛ չի մկրտաւորները յաւիտենապէս այրուելու պիտի դատապարտուին դժոխքի մէջ և բացարձակապէս անհեթեթ այն գողա-

(1) RELIGION բառը կազմուած է RE նախադաս մասնիկէն և LIGARE լատին բառէն որ կը նշանակէ LIER, սլաքնքն կապել: LAROUSSE

փորը թէ՛ անոնք որ մեզ պէս չեն մտածեր հաւատքի վերաբերեալ խնդիրներու մասին՝ անոնք ճակատագրականօրէն դժոխքի երախտին մէջ պիտի գործուին:

Մենք բարբառս կը կոչենք կռապաշտներու կրօնը, որովհետեւ անոնք կը պաշտեն փայտի կոճղեր, կենդանիներ կամ հրէշներ: Քրիստոնեան զգայական կը կոչէ Մուհամմէտի կրօնը, որովհետեւ այս վերջինը իր աշակերտներու մտքին մէջ այն հեռանկարը մոյցուցած է թէ՛ հանդերձեալի մէջ կը գտնուի կատարեալ և գեղեցիկ հարեմ մը:

Մուհամմէտ, քրիստոնէական կրօնը անմիջ կը նկատէր, որովհետեւ այդ կրօնը, միակ Աստուծոյ մը մէջ երեք տարբեր անձեր կը զետեղէ: Հրէաները կ'ըսեն թէ՛ քրիստոնէական կրօնը մոլորած է, քանզի Նազարէթի Յիսուսը բնաւ իսկական Մեսիան եղած չէ՛ և փոխադարձաբար, քրիստոնէաները կը հաստատեն թէ՛ հրէաներու կրօնը սխալ է, քանի որ անոնք բո՛ւն իսկ իրենց Մեսիան իրաջեցին: Այսպէս, իւրաքանչիւր դաւանանք և քրիստոնէական աղանդ, դուրս կը ձգէ միւսները և կը պնդէ թէ՛ ինքն է միայն որ ունի մաքուր ու ճշմարիտ կրօնը: Ամէն մարդ գիտէ թէ կաթոլիկները իրենց Եկեղեցին կը համարեն այն վայրը՝ որը ինք կրօնայ միայն փրկութիւն պարգեւել: Եւ քանի՞ քանի՞ արեան հեղեղներ վազած են այս բոլոր կրօններուն համար: Աշխարհի վրայ տեղի ունեցած ամենէն զարհուրելի ու վայրագ բո՛լոր գործերն ալ՝ յանուն կրօնի կատարուած են:

Եւ սակայն բոլոր անոնք, որ այդ կերպ խօսած ու գործած են, բոլոր անոնք որ տակաւին սիրայօժար պիտի խօսին ու գործին միևնույն կերպով՝ անոնք բո՛լորն ալ կրօն ունին:

Այժմ հակափորձը ընենք:

Իմ ըսելիքները մի՛շտ և ամէն տեղ, աներկիւղ ու

համարձակ կերպով բռած ըլլալով և չինծու ջերմեռանդութեան ու կեղծաւորութեան իբրեւ յայտնի թշնամի արդէն ծանօթ ըլլալով, չեմ վարանիր հոս եւս յայտնելու ազատ — մոռածողի մը կրօնական խոստովանանքը՝ որ իր խեղճանքը կը հիւսէ նկատի ունենալով արդի բնական գիտութիւնները և որ կը ջանայ համաձայնիլ արտաքին աշխարհի հանդամանքներուն՝ խաղաղութեամբ ապրելու համար մարդոց հետ, իր նմաններուն հետ, (բնականաբար երբ անոնք «մարդ» կոչուելու արժանի են,) և երկրի վրայ իր ապրելիք մէկ քանի օրերը ներդաշնակութեամբ անցնելու իր սեփական պաշտիկ անձին՝ քործող կեանքին հետ:

Առաջին,

ինչ որ ամեն բանէ աւելի կը յարգենք ու կը պատուենք, անիկա նւարտութիւնն է, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս որ՝ յայտնուի բնութեան ու աշխարհներու կեանքին մէջ: Բոլոր անոնք որ զայն կը հետապնդեն, միեւնոյն ճամբուն կը հետեւին և ուստի անոնք բոլորն ալ մեզ համար եղբայրներ ու քոյրեր են: Մենք երբեք նկատի չենք առնել անոնց ծնունդը, կրօնական դաւանանքը և կամ աշխարհի մասին իրենց ունեցած ընթերցողութիւնը, նկատի չենք առնել անոնց ազգութիւնը և կամ ցեղը, չենք հետաքրքրուիր անոնց քաղաքական կարծիքներով և ո՛չ ալ նկատի կ'առնենք թէ՛ արդեօք՝ որ աստիճան դաստիարակութիւն ստացած են անոնք: Եւ ստուգիւ, ո՛վ որ «ճշմարտութիւնը» կը փնտռէ, կը փնտռէ այն՝ ինչ որ ամենէն վսեմն է, և զայն ճանչնալու բոլոր բաղձանքին առջև, մենք՝ խուզարկուներս, բոլորս ալ հաւասար ենք:

Երկրորդ,

Որպէս անհատներ, մենք ամենքս ալ կախում ունինք մէկ մէկէ և զմեզ շրջապատող բնութենէն: Մարդ էակը, բնութեան մշտնադաւան ու յաւիտենական ձեւափո-

խութիւններու մէկ արդիւնքն է: Այս բացարձակ ճշմարտութեան համաձայն, մենք կը նկատենք բնականաբար թէ՛ ամէն մարդ մեր ընկերն է և անիկա այն ատեն միայն թշնամի կը դառնայ մեզ՝ երբ կը բռնաբարէ բնութեան օրէնքները:

Երրորդ,

— Ուրիշ կուգանք՝ Դանդաղ կերպով, տունկերու և բոյսերու տեսակներ, երկրային միլիոնաւոր տարիներու ընթացքին, բնական ընտրողութեան միջոցաւ միշտ աստիճանական զարգացում մ'ունեցած են, տեսակներ՝ որոնք անկերպարան, անորոշ ու ստորին աստիճանէ մը ճամբայ ելած են աւելի կատարեալորո՞ւժած վիճակի մը հասնելու համար: Նոյնպէս ալ մարդկային ցեղը, կենդանային նախնիքներէ սերելով, հարկւր հազարաւոր տարիներու ընթացքին, դանդաղ կերպով, հետզհետէ զարգացած է վերջի վերջոյ «մարդուն» յայտնուելուն յանգելու համար: Երբեք գոյութիւն ունեցած չէ՛ առաջին մարդ մը, ինչպէս որ գոյացած չէ առաջին Ֆրանսացի մը և կամ առաջին Գերմանացի մը: Ամէն ինչ որ գոյութիւն ունի, արդիւնքն է ուրիշ բանի մը և որ յառաջ եկած է բնական ու աստիճանական յեղաշրջումով մը:

Չորրորդ,

Յեղաշրջումը իր շարունակական յառաջացումի ուղղութեամբ, ընդհ. երեւոյթ մըն է ամբողջ կենդանի բնութեան համար: Անիկա գոյութիւն ունեցած է անցեալի մէջ, գոյութիւն ունի այսօր, և հաւասարապէս գոյութիւն պիտի ունենայ ապագային: Յեղաշրջումը բնական օրէնքի մը արտայայտութիւնն է և այն եղելութիւնները՝ որոնք առաջին ակնարկով այդ բնական օրէնքէն դուրս ըլլալ կը թուին, ընդհակառակը անոնք զայն կը հաստատեն: Յառաջացումը դէպի լաւագոյնը, դէպի կատարեալորո՞ւժ բնական անհրաժեշտութեամբ

մը կիրականանայ ամէն օր: Այն որ չի կրնար և կամ չ'ուզեր այս օրէնքին յարմարիլ, անիկա պարտաւորուած է ջնջուիլ: Փորձը ցոյց կուտայ թէ՛ այն որ չի յառաջդիմեր՝ այնպիսին կը յետադիմէ և կը վազէ դէպի իր կորուստը՝ որը միայն ժամանակի խնդիր մընէ:

Հինգերորդ,

Մենք կ'ընդունինք սկզբնական մեղքի մը գոյութիւնը՝ որ պէտք է ըմբռնել ո՛չ թէ մովսիսական պատմութեան իմաստով՝ այլ բնութեան ծանօթանալու տեսակէտով: Մեր ընդունած սկզբնական մեղքը այն հակումն է՝ որ պատահաբար կը մղէ անհատը դէպի իր նախնիքներու զարգացման ստորին մէկ աստիճանին՝ վերադառնալու: Իւրաքանչիւր մարդու մէջ, առաւել կամ նուազ չափով գոյութիւն ունի անասնականութեան մաս մը՝ որ իրեն փոխանցուած է իր նախնիքներէն: Ահա այս «սկզբնական մեղքն» է — որու մասին ո՛չ մէկ կարող բնապատում պիտի մտածէր վիճաբանիլ — որ Դրախտի պատմութեան մէջ, պարտէր միւս սկզբնական միսթիք մեղքին տեղը գրաւել, այն ատեն, անիկա պիտի կարենար չուկէտն ըլլալ էթիք բարոյագիտութեան մը՝ որ համաձայն պիտի ըլլար բնութեան:

Վեցերորդ,

Ներկայ մարդկութեան կողմէ սահմանուած արդարութիւնէն աւելի վսեմ ու աւելի բարձր արդարութիւն մը գոյութիւն ունի բնութեան մէջ, բնական օրէնքներու հակառակ կատարուած գործերու համար կայ անողոք Նեմեսիս մը, (վրէժխնդրութեան Չաստուած): Այն որ ուրիշը կ'սպաննէ, փոխանակ իտէպլ մարդկութեան դիմելու, դէպի ետ կը դառնայ մեր նախնիքներու ստորին խաւերուն և կ'ըլլայ անբան արարած մը: Բնական գիտութիւնները, այսօրինակ դէպքերը կը կոչեն հաւադարձութիւն: Վերին իրաւասութեամբ մը, կենդանական ու բուսական թագաւորութիւնները մեղ կ'ուսուցանեն՝

թէ՛ վերադարձը, «սկզբնական մեղքի» այդ ժառանգութիւնը, կը սլաժողի մահով: Բնութիւնը, իրենց յայտնութեան ընթացքին, հետզհետէ դուրս կը նետէ իր եզերքներէն այն բոլոր կենդանական ու բուսական անհատները՝ որոնք արդէն հաւադարձութեան վիճակին հասած են: Մենք, մարդկային էակներս, բնութենէն աւելի բարեգութ ըլլալով, սկսած ենք հետզհետէ յանցաւորին մահը ջնջել և գոհացած ենք միմիայն բանտարկութիւնով անվնաս դարձնել, անասնականութեան վերադարձող այդ դժբաղդ արարածները:

Ո՛վ որ մարդ մը գերի կը դարձնէ, այնպիսին բնութեան օրէնքին դէմ կը գործէ, որովհետեւ, ինչպէս իրաւացիօրէն ըսած է Շիլլեր, — «Ազատ ստեղծուած մարդը մի՛շտ ազատ պիտի մնայ, նոյնիսկ եթէ անիկա ծնած է բանտին մէջ»:

Յօթերորդ,

Մեր բոլոր առաքինութիւնները, աստիճանաբար զարգացած են մարդկային պատմութեան դանդաղ յեղաշրջումի ընթացքին: Ուրեմն անոնք բնութեան արդիւնքներն են և չեն կրնար բնաջինջ ըլլալ: Մարդկային առաքինութիւնները, ընկերային բնազդներէ ծնած են և անոնք — որոնց ամենէն վսեմն է ընկերսիրութիւնը — հետզհետէ պիտի արմատանան մարդկութեան մէջ՝ դատարարականութեան միջոցաւ ու ժամանակի ընթացքին, այնքան պիտի շնչուին, որ վերջապէս ժառանգական պիտի դառնան:

Ութերորդ,

Մենք՝ մեր յոյսը դրած ենք մարդկային ամբողջ ցեղի շարունակական յեղաշրջումին վրայ: Ինչպէս որ մենք, ներկայ մարդկութիւնը, աւելի լուսավոյժ ենք քան անասնային վիճակի մէջ գտնուող մեր նախնիքները, նոյնպէս ալ ապագայ սերունդները մի՛շտ յառաջդիմելով, անհրաժեշտօրէն սահմանուած են մեզմէ աւելի

բարձր ու լաւագոյն դիրք մը գրաւելու:

Ինչեքորդ,

Թէ և մեր բոլոր ծանօթութիւնները աշխատութիւններ են՝ որոնք դեռ չեն յօդաւորուած, բայց անոնց իւրաքանչիւր բեկորը, զարգանալու պահանջուած սերմի մը խոստմնալից ուժը կը պարունակէ իր մէջ: Այս իրողութիւնը երբ մեր մէջէն դուրս կը վտարէ մեր նմանները հպարտօրէն դիտելու թուցիկ կամէութիւնը, ո՛չ մէկ կերպով սակայն ազատ կը թողու մեզ այն պարտականութենէն՝ որով մեր ուժերու ներպծին չափ և բոլորին աջակցութեամբ, պարտաւոր ենք օգնել հասարակաց գիտութեան յառաջդիմելուն:

Եւ վերջապէս,

Ամէն ճշմարիտ ծանօթութիւն, կարծիքի ու դաւանանքի թոյլատուութեան ոգին պէտքէ ունենայ: Իւրաքանչիւր անհատի կրօնը, իր մասնաւոր սեփականութիւնն է և ո՛չ մէկ իշխանութիւն, ո՛չ մէկ պետութիւն և ո՛չ ալ մեզի նման սխալական եղող պապը իրաւունք ունի անոր խառնուելու: Այն որ իր հաւատքովը, հանդերձալի մէջ երջանիկ ըլլալու բնազանցական պէտքը կ'զգայ իր հոգին խորը, այնպիսին իրաւունք պէտք է ունենայ իր ուզած կերպովը գոհացնելու իր այդ պէտքը, ան թո՛ղ երկրպագէ Սինայի կամ Քորեք լեռան վրայ, Մէքքէի կամ Հոմի մէջ, անապատի մը և կամ քարերէր կղզեակի մը մէջ, պայմանաւ որ իր գործերովն ու կենցաղովը չի վնասէ ուրիշին բարօրութեանը: Եւ այն որ ընդհակառակը չ'ուզեւ հանդերձեալ կեանքի մը խօսքը լսել, առարկելով թէ անոր գոյութիւնը հաստատող փաստեր չկան և թէ՛ ինք ո՛չինչ գիտէ այդ մասին, ո՛չ մէկի կողմէ պէտքէ արգիլուի որպէսզի անիկա այս աշխարհի վրայ, իր կեանքի ընթացքին կարենայ իրեն համար ստեղծել երկինք մը եւ երկիրը վերածել դրախտի մը, որուն մէջ կարենայ նոյն ասեմ հպստտել իր եւ ուրիշներէ:

ու երջանկութիւնը:

Այսպէսով է միայն որ մենք մարդ կոչուելու արժանի պիտի ըլլանք: Մեզմէ իւրաքանչիւրին երջանկութիւնը այն տառն միայն պիտի կարենայ կատարեալ ըլլալ, երբ անիկա ուրիշին երջանկութիւնը չի պղտորեր, այլ ընդհակառակը երբ կատարելապէս ներդաշնակութեան մէջ կը գտնուի անոր հետ: Ասկէ առաջ կուգայ մարդկութեան արժանի բնական մոռալ մը և հաւատքի բոլոր վարդապետութիւններու վրայէն սաւառնող բարոյագիտութիւն մը՝ որ մինչև մարդկային ցեղի հեռաւորագոյն հորիզոնները պիտի տարածուի:

Անընդհատ յառաջացող յեղաշրջումի իշխանը, Արիադնէի դերձանին նման, հետզհետէ կը քակուի ու կը պարզուի տարվինեան գաղափարներու ընթացքին: Դէպի բարեկաւում յառաջացող դանդաղ բայց յարատե գնացքի այս սղոյսատեայ օրէնքը, ԲՆԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՅՆԾԱԼԻ ՊԱՏԳԱՄՆ ՈՒ ԱԻՆՏԱՐԱՆԸ է:

Եւ հիմա, դուք անձամբ կրնաք դատել թէ մենք, Տարվինականներս, անկրօն ենք թէ ո՛չ ընդհակառակը կրօնասէր: Իրականութեան մէջ, տիտղոսներն ու անունները արժէք չունին, որովհետեւ կարեւորը իսկութիւնն է, էականը:

Մենք ամէնքս ալ գիտենք, ինչ որ ալ ըլլայ մեր սեպհական համոզումը թէ՛ տուր կ'ապանեն: «Համբաւը ուրիշ բան չ'է եթէ ոչ ծուխ և աղմուկ»:

Այժմ տեսնեմք թէ՛ ի՞նչ կ'ուսուցանեն մեր հանրային փառարանները:

Նախ հետեւեալ անվիճելի իրողութիւնը կը յայտնեմ թէ՛ միայն նախնական վարժարանն է որ գրեթէ բնաւ ազդուած չ'է բնական գիտութիւններէն, անիկա այդ

գիտութիւններու սաղմնային արիւթիւն մէջ մնացած է դեռ:

Գրեթէ բոլոր երկիրներու նախնական վարժարաններուն մէջ, տակաւին իբրեւ սուրբ նշանագրութիւններ կ'ուսուցուին մովսիսական սեղծագործութեան յայտնի ՍԽԱՆՆԵՐԸ:

1840 — 1850, երբ մեղմէ շատեր դեռ զպրօցական էին, Քրիսթոֆ Շմիտի «Աստուածաշնչական պատմութիւններ» խորագրով գրքոյն էր որ գրեթէ բոլոր նախակրթարաններու մէջ կրօնական ուսուցումի համար կը գործածուէր: Անոր մէջ կը գտնուէին դրախտի շաղախօս օձին, առիւծներու գութին մէջ ձգուած Դանիէլի և հսկայ կէտին փորը մտնող Յովնանի պատմութիւնները, Մովսէսի կատարած հրաշքները եւն, եւն:

Հրաշքներ, հրաշքներ և միշտ հրաշքներ:

Ըսենք սակայն թէ՛ Շմիտի «Աստուածաշնչական պատմութիւններ»ը սիրուն ոճով մը շարադրուած էին: Տղայք կը սիրեն այդ լեզուն և իրօք ալ այդ հէքեաթները մեր բերկրութեան ու վայելքի առարկաներն էին:

Այն ատեն, ո՛չ մէկ հնարք կարող էր դարձան տանիլ այդ սխալին, որովհետեւ նոյն թուականներուն, հրաշքներու հաւատալը ժողովուրդի մտքին անբաժան մէկ մասը կը կազմէր: Տարվինն ու իր նշանաւոր թէոքիան դեռ լոյս տեսած չէին:

Բայց ի՞նչ պատահեցաւ արդեօք Տարվինէն յետոյ: 1869-ին, Տարվինի գործերուն հրատարակութենէն տասը տարի յետոյ, Քլափի հրատարակչական ընկերութեան կողմէ՝ տպագրուած 104 աստուածաշնչական պատմութիւնները, իրենց 211-րդ տպագրութեան հասած էին??: Հրաշքներու այդ գրքոյկը նոյնիսկ ա՛յն ատոման յաջողութիւն գտած էր Պետութեան և Եկեղեցւոյ հոգմէ, որ մինչև 1869, վաթսուն և չորս տարեկան լեզուներու

թարգմանուած էր, նոյնիսկ չինարէնի: Աւելի լա՛ւ թակարդելու համար աղուն մանկական հոգին՝ երեւակայութեան մանուածապատ ծաղերովը, մինչև իսկ անոր մէջ զլիս. հրաշքները պատկերներով ներկայացուած էին: Ինչպէս, օրինակ, օձը՝ որ գիտութեան ծառին բարձրէն կը խօսի մերկանդամ Եւայի հետ, բոցիկէն սուրով գինուած հրեշտակ մը, որ Ադամ—Եւան դրախտէն դուրս կը վտարէ, համաշխարհային ջրհեղեղը, Իրեք հրեշտակներու հիւրասիրութիւնը Արրահամի և Սառայի կողմէ, Մոդոմ Գոմորի աւերումը, Մովսէսի հրաշքները, Փարաւոնի ներկայութիւնը, Փարաւոնի երազին 7 նիհար կովերը, անապատին մէջ մանանայի անձրեւը, Մովսէսի ապառաժէն ջուր հանելը, Բաղամը և իր խելացի երբ՝ ու խօսիլ կ'սկսի, յայտնելով իր տիրոջ թէ՛ չի կրնար քալիլ որովհետեւ հրեշտակ մը իր ձա՛մբան խափանած է, վերջապէս այն խորհրդաւոր պահը՝ երբ Յեսու Արեգակն ու Լուսինը կը կեցնէ եւն, եւն: Հո՛ն, այդ գրքոյկին մէջ, մանրամասնօրէն պատմուած է թէ՛ ի՞նչպէս Դաւիթ, Ուրիայի կինը՝ Բերթաէն բռնաբարեց և թէ՛ Աձ. Թոյլ սուաւ որ Դաւիթի լարած որդայթը յաջողի և Ուրիան սպաննուի: Հոն կը տեսնուին նաեւ, Եղիա և Դանիէլ մարգարէները, մին՝ երկնային շքեղ լոյսով մը չրջապատուած, իսկ միւսը՝ առիւծներու գութին մէջ նստած. հոն կը գտնուի այն հոյակապ թապան՝ ուր կէտ ձուկը, երեք օրուայ մարսողութենէն յետոյ? Յովնանը ծովեզր կը հանէ: Այդ կախարդիչ գրքոյկը պատկերազարդուած է նաեւ՝ նոր—կտակարանի հրաշքներով:

Հրաշքներու այդ հատորը, տակաւին մինչև այսօր, չատ մը երկիրներու մէջ կը գործածուի կրօնական ուսուցումի համար և անոր պարունակութիւնը կը պարզուի հարիւր հազարաւոր տղայոց ու չափահասներու առջև, իբրեւ յաւիտեանական ճշմարտութիւն մը, որուն չպէ՛տք է երբեք դպիլ:

Անոր մէջ կը գտնուի մասնաւորապէս հետեւեալ ուշագրաւ դասը:

«Ած. կոյս մը հողի շինեց մարդը եւ անոր ռուգմեքեկն ներքեց իր կեանքի շունչը, ուրեմն մարդը թէ՛ մարմին ունի և թէ՛ հոգի»: Մարդակերպական (anthropomorphite) այս պատմութեամբ կը հետեւցնէ, — «Բայց երբ հոգին բաժնուի մարմինէն, մարդը այլեւս մեռած է, անոր մարմինը որ դիակ կը կոչուի, կը թաղուի, մինչդեռ հոգին՝ Աստուծոյ կը վերադառնայ»: Մարդ կ'ըստիպուի պահ մը հարցնել թէ՛ ու՛րկէ կրնայ յառաջ եկած ըլլալ մարդուն առաջին նախահայրը, այդ կոյս մը հողը:

Մեր դպրոցները ճիշտ սիգիֆեան(1) ապարդիւն աշխատութիւն մըն է որ կը կատարեն, անոնց մէջ պատանիներու դաստիարակութեան անկիւնաքարը կը կազմէ ստեղծագործութեան մովսիսական պատմութիւնը և եթէ «Աւետարանական ընկերութիւն»ը չարունակէ տալ կաւին ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ մանկով շահագործել անոր դիւրահաւատութիւնը, մօտ առնեն, մեր շուրջը պիտի տեսնենք բազմաթիւ կղերանոցներու բռնանիլը, ճիշտ այնպէս՝ երբ անձրեւէն յետոյ սունկերը կ'սկսին իրենց գլուխները ցուցադրել դաշտերուն մէջ:

Մովսէս, Մովսէս, եւ դարձեալ Մովսէս՝ իբրեւ խաբիս կրօնական ամեն ուսուցումի:

Արդարեւ, մեր վարժարաններու մէկ ուղքը, դեռ Միջին դարու տիղմին մէջ թաղուած է: Եւ սակայն

(1) Սիգիֆ կորնթացոց թագաւորն էր, իր անգթութիւններուն ու հարստահարութիւններուն համար, չաստուածներու կողմէ դատաւարութեամբ դժոխքին մէջ, լեռան մը գագաթէն անընդհատ խոշոր քար մը գլորելու Գրականութեան մէջ, «Սիգիֆի քարը» կը նշանակէ տաճանի ու ապարդիւն աշխատութիւն մը

այդ իրողութիւնը դպրոցական օւկանիզմի, յեղաշրջական պատմութեան բնական մէկ հետեւութիւնն է, քանզի պէտք է՝ մոռնալ թէ՛ Դպրոցը՝ Եկեղեցւոյ մէկ զաւակն է: Այդ զաւակը բարենորոգում Եկեղեցւոյ պէտքերէն ծագում առաւ: Տպագրութեան գլուխէն յետոյ, աստուածային խօսքի, վրկութեան կարծեցեալ ճշմարտութիւնները, պարաւորութեան գրաւոր կերպով տարածուի մինչև քաղաքակրթութեան հեռաւոր սահմանները: Բայց սրպէսզի Աստուծոյ խօսքը բոլոր մոգերուն ալ հաւասարապէս մատչելի ըլլար, պէտք էր նախ կարդալ ու գրել սորվեցնել:

Տակաւին դար չ'առաջ. ուսուցումի գլխաւոր միջոցներն էին, Դուիթի սաղմոսն ու քրիստոնէական քաթէչիզմը:

Ստոյգ է սակայն թէ՛ այն օրերէն ի վեր, վարժարաններէն ներս, կարգ մը գործնական դասեր անհրաժեշտ դարձած են: 1840—1850, Զուլիգերիոյ հանրային վարժարաններուն մէջ հետզհետէ տոկոսի հաշիւ և մաս մըն ալ աշխարհագրութեան դասեր մացուցան. թեթեւ զիջողութիւն մը՝ զոր Եկեղեցին պարտաւորուեցաւ ընել իր կամքին հակառակ ստացուած ծանօթութիւններու մասին: 1850-ին, երբ աշակերտ էի դեռ, քնական պատմութեան բոլոր դասերուն ընթացքին, միմիայն Արիստոտէլի հետեւեալ կարգ մը սկզբունքները լսեցի: Բոյսերը կը բաժնուին ծառերու, մացառներու, խոտերու, սէգերու? Կան նաեւ մամուռները, լոսերը, սունկերը և մագլցող տունկիւրը:

Այն թուականներուն, գիտութիւններն ու գիւտերը, կարելի եղածին չափ դպրոցներէն հեռու կը պահուէին և երբ ուսուցումի շրջանակը ընդլայնելու համար հոս ու հին ճիգեր կը յայտնուէին, այդ ուղղութեամբ յառաջացող քայլերը, ստիպուած էին դժուարութեամբ ընթանալ, չնորհիւ Եկեղեցւոյ վանողական քիթէմաթիք

ոյժին:

Երկրու այս ընթացքը չարունակուեցաւ 1850 — 1870, թիկնաւորականութեան մէջ, Եկեղեցին այսօր ալ ցոյց տալով այն միւլենոյն ընդդիմութիւնը, լայց ինարկէ ո՛չ յայնքան ուժգին: Դպրոցը հետզհետէ աշխատեցաւ ազատիկ Եկեղեցւոյ խնամակալութենէն: Մինչդեռ այս վերջինը անգամ ու լնացեալ վիճակ մ'ունի, ընդհանրապէս Դպրոցը, այդ կենդանի օւկանիզմը, կ'ունի միտ յառաջ անցնիլ և ա՛նա այս իրողութիւնը արդէն ինքնին ցոյց կուտայ թէ՛ այդ երկու հակառակ տարրերու միացումով, նպաստաւոր արդիւնք մ'առաջ բերել յուսալը, հազիւ երեւակայելի կը թուի մեզ համար:

Բայց դպրոցի ու Եկեղեցւոյ տարահարգանք, վերջնական բաժանումը, տակաւին կատարուած իրողութիւն մը լլայլէ չա՛տ հեռու կը գտնուի: Այդ երկու հաստատութիւններուն միջև արմատական բաժանում մը յառաջ բերելու գաղափարն իսկ, ա՛յն ատորձան կ'աղդէ, որ դպրոցական ամբողջ կազմակերպութիւնը, թոքախտաւոր կը դառնայ այդ ուժգին ու ձգտուած քննադատութեան որսոճառով: Ուշադիր ու անաչառ դիտող մը, դիւրաւ պիտի համոզուի թէ՛ ստուգիւ այդպէս է իրականութիւնը: Առանց ո՛նէ վարանումի, կարելի է հաստատել սա ընդհանուր իրողութիւնը թէ՛ տակաւին այսօր, կըրօնական ճիւղը չա՛տ մեծ ու կարեւոր տեղ մը կը բռնէ նախակրթարաններու մէջ: Բայց պէտք է գիտնալ թէ՛ յեղաշրջումի օրէկներուն հակառակ գործուած մեղք մըն է, դպրոցական առաջին տարիներուն իսկ, կրօնի ուսումը դասաւանդել այնպիսի տղայոց՝ որոնք զեւ վերացական բարդ խնդիրներ բմբռնելու կարողութիւնը չունին այս, մահացու մեղք մըն է, ստիպել պատանիին անպօր ու սկար մտքին, որպէսզի անիկա վարդէ ա՛յնպիսի դասեր ու գաղափարներ՝ որոնք ո՛չ

միայն այդ փոքրիկ էակին համար անբմբռնելի են, այլ չափահասներն իսկ այդ մասին չեն կրնար փափաքուած նպատակին համար: Մեր հանրային վարժարանները միտքի բնական ճեղքաբոլոր մի դեմ կը մեղանջեն, երբ բնագանցութիւնը տղուն համար հարկադրիչ կ'ընեն:

Յանցաւորները մանաւանդ՝ մոլեռանդ ծնողքներն են, որոնք ծայրայեղութեան երթալով, իրենց 4—5 տարեկան սղտիկներն իսկ, բարեպաշտներու կրթականօրեայ դպրոցները կը դրկեն: Մենք չգիտենք թէ՛ արդեօք ի՞նչ բարեբար արդիւնք կրնայ յառաջ գալ, երբ արեգակի լոյսին ու մաքուր օդին համար ստեղծըւած այդ փոքրիկ սիրուն էակները, Քրիստոնէական դասէն յետոյ, աժդոյն այտերով տուն վերադառնան ու սեղանին շուրջ բոլորուելով, պատմեն իրենց այդ օրուայ սարվածը, թէ ի՞նչպէս օրինակի համար, Ս. Յովնանէս մը, երկար ատեն անապատին մէջ մնալէ յետոյ, մարմինը ուղտի մաշկերով ծածկուած է եղեր...: Եւ ի՞նչ պէտք է մտածենք մանաւանդ այն իրողութեան մասին՝ որ 4—10 տարեկան մանուկներ, արդէն Քրիստոնէականի մէջ կը կարգան ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ մասին: Պատիկ աղջիկ մը, դպրոցէն վերադարձին, հետեւեալ խօսքին նշանակութիւնը հարցուց իր հօրը, — «Ուսուցչունիս ինձ ըսաւ թէ՛ օր մը, բոլորովին նոր ու սղտիկ սիրտ մը պիտի ունենաս»:

Ես երբէք չեմ տրամար այն իրողութիւնը թէ՛ մարդ մը կրնայ մտաւոր կերպով ձեւափոխութեան ենթարկուիլ, ինչպէս որ յաճախ կը պատահի մէկուն կամ միւսին, որը արդէն ինքնին տեսակ մը յարութիւն է: Բայց բացարձակապէս սճրափորձութիւն է մանկութեան մատաղ հոգիին հանդէպ, անհրաժեշտ ու պարտաւորիչ յարութեան մը վարդապետութիւնը ուսուցանել փոքրիկ աշակերտներուն: Ուր կ'առաջնորդէն դմեղ այս ամէնը, որոնց գեղեցիկ արդիւնքը ամէն տեղ սկսած է տեսնուիլ

արդէն. — Փրկութեան Զօրաբանակ

Եթէ հիմա երկու նախադասութիւններու մէջ ամփոփենք մանկավարժութեան կալուածին մէջ կատարած մեր արշաւանքի արդիւնքը, այն տոնն երեւան կուգայ բան մը՝ որ ո՛չ գիտուններու կողմէ կրնայ հերքուիլ և ո՛չ ալ ձեր կողմէ ուրացուիլ, որովհետեւ անպարտելի իրողութիւններ ու ճշմարտութիւններ են զոր կողմէնք արձանագրել հոս, այնպիսի խոշոր ստուերով՝ որոնք տեսանելի ըլլան թէ՛ երիտասարդներուն, թէ՛ ծերերուն:

1—Համալսարաններուն մէջ, բնութեան անյեղլի օրէնքներու եւ ծագման թեորհայի գիտական հեմարսութեան ուսուցումը, ամէն բանէ գերիվեր է:

2—Ընդհակառակը, միեւնոյն պետութեան կողմէ հիմնուած հայեանական վարժարաններուն մէջ, որոնց ծախսերը դարձեալ ի՛նքը, պետութիւնըն է որ կը հոգայ, ինչպէս համալսարաններունը, իբրեւ բացարձակ հեմարսութիւն մը կ'ուսուցուի մովսէսական պատմութիւնը, 3500 տարուայ այդ դիցաբանութիւնը, կամ ըսեմք այն ակնյայտի սխալը՝ որ բացարձակապէս հակադիր ծայրը կը կազմէ բնական գիտութիւններու եւ կենդանի բնութեան կողմէ իբրեւ հեմարսութիւն ապացուցուած բոլոր իրողութիւններուն:

Ասիկայ հրեշային, ԱՆԲԱՐՈՅԱԿԱՆ և անհանդուրժելի իրերու վիճակ մըն է:

Երկու ճշմարտութիւններ գոյութիւն չունին, մէկը բարձրագոյն՝ իսկ միւսը նախնական վարժարաններուն յատուկ:

Միայն մէկ ճշմարտութիւն կայ և այդ միակ ճշմարտութիւնը, հաւատարմապէս ճշմարիտ է Բոլորին համար:

Բնութիւնը առանձին առանձին, մասնաւոր օրէնքներ չունի այս աշխարհի խմտատուններուն, գիտութեան արտևանանոցին մէջ երեւելի հանդիսացող հեղինակներուն և վերջնապէս համալսարաններու վառփէսէօսներուն ու ուսանողներուն յատուկ:

Տիեզերքը մասնաւոր օրէնքներ չունի ժողովուրդի զաւկին համար, աշխատող ու կարօտ քաղաքացիին ողջ մըտութեանը համար:

Երբէք մասնաւոր ճշմարտութիւն մը ստեղծուած չէ՝ այս աշխարհի առանձնաշնորհայններուն յատուկ, և ո՛չ ուրիշ ճշմարտութիւն մը՝ արհամարհուածներու ու աղքատներու համար:

Իւրաքանչիւր օր, մեր երկիրը, ամբողջական թաւալում մը կը կատարէ ինքն իր վրայ և մէն մի տարի, իր չըջանը կը լրացնէ արեգակի բոլորտիքը, ու մենք ամէնքս, այնքանն ասին՝ որքան որ գոյութիւն ունինք, հարուստ թէ՛ աղքատ, մեծ թէ՛ սղոյիկ, գիտուն թէ՛ աշխարհիկ, բոլորս ալ, իրեն հետ (երկրիս) կը ճամբորդենք տիեզերական անհունութեան մէջ: Անշուշտ կոպէսնիկ՝ այս ճշմարտութիւնները չի կոտակեց մեզ, որպէսզի զանոնք միմիայն Համալսարաններուն մէջ ուսուցանենք ու անդին, այդ ճշմարտութիւններուն տըրտալով ծաղկէ հակառակը, (մովսիսական պատմութիւնը) իրրեւ սրբազան յայտնութիւն ընդունել տանք նախնական վարժարաններուն մէջ: Այն հէքեմովը թէ՛ Յեսու արեգակն ու լուսինը կեցուց, չհորձեւ տատնողադիտովման յառաջդիմութիւններուն, ամբողջ մասծող աշխարհի կողմէ, մէկդի ձգուած է այսօր իբրեւ յայտնի:

սխալ մը : իրրե բանաստեղծական տառապել մը :

Եթէ Քրիստոնէութիւնը պարտաւորուեցաւ ակա-
մայ ճանչնալ կոպէսնիկեան սխալէմի ճշմարտութիւնը,
ուրեմն, պարտաւորուեցաւ նաեւ զայն յարմար գտնել
դպրոցի բոլոր առաքնաններուն համար հաւասարապէս :

Հետեւաբար, այդ միեւնոյն Քրիստոնէութիւնը,
իրաւունք չունի աշխատելու՝ որպէսզի միեւնոյն դպրո-
ցի երկու յարկերը, անարդար ու անհաւասար կերպով
զեկավարուին, մէկը ճշմարտութեամբ՝ իսկ միւսը բա-
ցայայտ սխալով :

Ասիկա, Նազարէթի իմաստունին սկզբունքներուն
հակառակ է, հակառակ է արդարութեան : Ի՞նչ, նախ-
նական վարժարանին համար քարեր՝ փոխանակ հացի :

Այս մեծ անհամաձայնութեան բմբուռողութիւնը —
վերջ ճշմարտութիւնը, իսկ վարը սխալը — պիտի ըլլայ
այն կոմսացոյցը՝ որ անհրաժեշտօրէն պիտի լռաջնորդէ
դպրոցի սովորեալ դարգացման ու բարգաւաճման :

Համոզուած եմ թէ ո՛չ մէկ եւմարիս մանկավարժ,
պիտի համարձակի վիճիլ այս իրողութեան մասին :

Իրերու ներկայ դրութիւնը, Անբարոյական ու Ան-
պաշտպանելի կոչեցի :

Չեմ անգիտանար սակայն այս ծանր ամբաստանու-
թեան մեծութիւնը և շատ լաւ գիտեմ թէ՛ ի՞նչ վայնա-
սուն պիտի բարձրանայ հեռուներէն, բնականաբար ո՛չ
միայն կղերներու բանակէն՝ այլ նաեւ դաստիարակներու
զանազան չըջանակներէն : Անշուշտ ինձ թոյլ պիտի տրը-
ուի, որպէսզի ինքզինքս արդարացեալ բրած ամբա-
սանութեանս համար, կարճ պիտի խօսիմ :

Ծագման թէորիան ո՛չ միայն Եւրոպայի բոլոր Հա-
մալարաններուն մէջ, սկադեմական փոփոխութեան
կողմէ ազատօրէն կ'ուսուցուի, այլ նաեւ մեծ օրաթի-
թերու և քիչ շատ տրժանիք ունեցող զրական ու կրթ-
թական հանդէսներու կողմէ, իրրե ճշմարտութիւն նկ-

կայացուած է ժողովուրդին :

Իւրաքանչիւր մշակուած մարդ՝ որ սովորութիւն
ունի ստիժը ներկայացած պահուն նօթագրելու բնապա-
տմաներու աշխատութիւններն ու գիւտերը, մէն մի
զարդացած անհատ՝ որ ըմբռնած է թէ անկախ մտածու-
մի իշխանութիւնը թացարձակապէս հակադրութիւն մը
կը կազմէ իր հաւատքին մէջ քարայրած խեղճուկ հա-
ւատցեալին արգահատելի վիճակին հետ, անիկա, շնոր-
հիւ մամուլին ու ռամկացած գիտական գործերուն, ա-
կամայ, յեղաշրջումի թէորիային մէկ աշակերտն եղած
է : Եւ հակառակ ասոր, այդ միեւնոյն մարդը, թոյլ
կուտայ որ իր զաւակները սորվին այդպիսի անհեթե-
թութիւններ՝ որոնք իր գիտցած ճշմարտութիւններուն
տրամադժապէս հակառակ են, մէկ խօսքով, թոյլ կուտայ
որ անոնք սխալներով սնանին :

Բայց արդեօք չափահասները արդար կը գտնեն,
երբ իրենց միտքը ճշմարտութեան հաշովը կը կերակրեն,
մինչդեռ անդին, իրենց զաւակներուն, փոխանակ հացի,
կուտի ու «նողի կոյտեր» կը հրամցուին :

Ասիկա յայտնի խաբէութիւն մըն է, մարդկային
ցեղի բնութեան հանդէպ մեղք մը :

Անբարոյականութիւն է, գիտնալով հանդերձ, սխալը
իրրե ճշմարտութիւն կլկցներ :

Այս խօսքերը ո՛չ միայն ծնողաց կ'ուղղեմ, այլ նաեւ
այն ուսուցիչներուն՝ որոնք հակառակ իրենց ներքին
համոզման, սխալները իրրե նուիրական ճշմարտութիւն-
ներ կը ներկայացնեն իրենց աշակերտներուն : Առանց
վախնալու կ'ուղղեմ նաեւ իմ խօսքերը կրթական բոլոր
յանձնաժողովներուն, թէ՛ դպրոցի նուիրական պարտա-
կանութիւններուն հանդէպ մահացու մեղք մըն է երբ
ուսուցիչներն ու աշակերտները բռնադատուած են իրենց
ամենէն թանկագին ժամերը կորսնցնել, յայտնի սխալներ
ուսուցանելով ու ուսանելով :

Բայց, «աշխարհի վրայ կատարուած իւրաքանչիւր յանձանք, իր պատիժը իր հետ կը բերէ»:

Ճակատագրական հետեւութիւնները ինքնաբերաբար յաղաջ պիտի գան, և արդէն բացայայտ կերպով, հո՛ս, մեր աչքերու առջև կը ցցուին այդ ազդեցողի հետեւութիւնները:

Տղան թողուցած է դպրոցը և ա՛տ մարդ մ'եղած է արդէն. անխիտ դեռ նոր ոտք կը կոխէ կեանքի մէջ, գոյութեան մտքազարծող ու դատող կռիւին մէջ կը մանէ, որու տեւողութեան ընթացքին, բնական օրէնքի մը չնորհիւ — որ միշտ գոյութիւն ունեցած է — ճշմարտութիւնը վերջապէս կը յաղթէ սուտին, որովհետեւ ինք աւելի զօրաւոր է քան սխալը և կ'ապրի յաւիտեանապէս, մինչդեռ սուտը, անարիւն է և չի կրնար երկար տեւել:

Ինչ պիտի պատահի արդեօք այդ քաղաքացիին, երբ ուսումը լրացնելէ յետոյ, իր չափահասի ասպարէզին մէջ մտնելով, տեսնէ թէ վարժարանին մէջ դիտումնաւոր կերպով, այժ, դիտումնաւոր կերպով, շարք մը սըխալներ թխմած են իր գլխուն մէջ:

Այն ատեն, աւելի կամ նուազ ուժգին կերպով կըսկըսին իր մէջ մտքի կռիւները, որոնք այնքան չարադէտ պիտի ըլլան՝ որքան սխալները խորապէս արմատացած ու քիւրեղացած են այլեւս սղուն հոգիին, արիւնին ու միտին մէջ: Փորձառութեամբ է որ կը խօսիմ այս մասին:

Այն ատեն, սկեպսիկութիւնն է որ կը շահի գերիշխանութիւնը: Ստոյգ է թէ՛ կասկածը բարիք մըն է, որովհետեւ ճշմարտութեան տղրիւրն է անկա, բայց ապիկա չի նշանակեր երբէք թէ՛ բարիք մըն է դպրոցին մէջ դիտումնաւոր կերպով սխալներ սովորեցնելը, այն մտածումով թէ՛ յետոյ կասկածը պիտի դա՞յ մանսկին միտքը լուսաւորելու արդարութեան, ճշմարտութեան ու

բարութեան մասին: Որովհետեւ, մանուկը, փորձով տեսնելէ յետոյ թէ՛ վարժարանը իր փրկութեամբի ճիւղերէն մեկուն մէջ, քարիւ կ'ընծայէ փոխանակ հացի, այն առէն անոր մէջ, աղետալի ու ճակատագրական այդ իրականութենէն կը բղխի վնասակար կասկած մը, դրպրոցի ընծայած օգուտներուն և անոր ընդհանուր արժէքին հանդէպ, ու այդ կասկածը, կը սողոսկի միջև խորանին առջև, մինչև դատաւորին ու օրէնսդիրին թիկնաթուին մօտ:

Այս կէտը անգամ մը ճանչնալէ յետոյ, այդ սթափող ու կասկածող մարդուն համար, ամենէն բնական ու ստիպողական դեղը պիտի ըլլայ, մէկդի նետել հաւատքի անպէս սկզբունքները ու այն ատեն, բնականաբար պիտի փչի նաեւ այդ սկզբունքներուն վրայ կառուցուած բարոյականի ու էթիքի շէնքը, որովհետեւ փորձառութիւնը հետեւեալ առածը կը յայտնէ թէ, չափազանց տաք լոգանքը, արգանդի մանուկը կը վիժեցնէ:

Այսպէս, դպրոցէն դուրս եկող մարդը, երբ կ'ըսկըսի այլեւս կասկածիլ այդ հաստատութեան արժէքին վրայ, այն ատեն ամենէն բացարձակ ճշմարտութեաներն իսկ, կասկածելի կը դառնան անոր համար, այլեւս անոր մէջ մտած է ամեն վստահութիւն եկեղեցիին, Պետրքեան ու Դպրոցին հանդէպ: Ահա այսպէսով է որ մենք անիշխանականներ կը պատրաստենք:

Ո՛վ ուրեմն պիտի ազատէ մեզ այս մահացու վըտանգէն:

Ո՛չ միայն եկեղեցւոյ քարոզիչները կ'ողբան Աստուծոյ տան դատարկութիւնը տեսնելով, այլ բոլոր մարդասէրներն ալ միեւնոյն աղաղակը կ'արձակեն մարդկային ցեղի փճացումի համար, ամէնքն ալ կը ցաւին թէ ճշմարտութեան հանդէպ սէր չկայ, թէ համոզումի ոյժը նուաղած է, թէ չկայ ճշմարիտ նկարագիր, կատարեալ

առաքինութիւն ու բարոյական:

Միջնադարեան հաւատքի միտգնած վիճակէն դէպի գիտական ըմբռնողութեան ներկայ անցողութեան խեղճուկ չլջուին, մենք այս կէտին հասած ենք: Օրէնքի ու գիտութեան, աւանդական սխալներու և տաժանելիօրէն ձեռք բերուած ճշմարտութիւններու միջև մղուող պայքարին կեդրոնը կը գտնենք զմեզ և ներկայ եղելութիւնները, իրենց ամբողջութեանը մէջ, քառասայն խառնաշփոթութիւն մը կը ներկայացնեն մեզ, որուն հանդէպ վախկոտին հոգին սարսափով լեցուն է, մինչդեռ ճշմարտութեան կողմնակիցին միտքը, ուրախ նախադեպցումի մը միայն, խորունկ տխրութիւն մը կ'զգայ:

Ասիկա քառան է,—նոր պայքար մը վերածնութեան ու հին դարերու միջև: Զարհուրելի ուռալոննի մը ծոցին մէջ կը գտնուինք, ուր ամենէն փոքրիկ հովի իսկ, փոթորիկի կը վերածուի: Հորիզոնի լոյսը կէտերէն, ամպերը կուտակուած են մեր գլուխներուն վերև, կարկուտներն ու փայլալները աշխարհիս վրայ կը խոյանան, ընդարձակ մարդերը անապատներու վերածելով: Բայց այդ ուժգին փոթորիկէն յետոյ, օդը մաքրուած է, չի յուսահատինք:

Այդ սև, ծանր ու կապարադոյն ամպերէն մին աշխարհի ըմբռնողութեան մասին, մարդկային մտքի խոստումն է, որ, սպաննալով մուտ գտած է մեր մտաւոր կեանքի սահմանէն ներս:

Վերը նմարտութիւնը, վարը սխալը? Համարսարանի մէջ Ծագման թէորիա, նախակրթարանի մէջ Մովսէսի հէքեաթ:

Ահա այս իրողութիւնն է որ առիթ կուտայ հանրային վարժարաններու մասին ներկայ արտունջներուն և պաշտօնական վարժարաններու քանդող միտումներու մասին եղած անկարգ գնահատումներուն:

Եւրոպայի գրեթէ բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներու հանրային վարժարանները, անտարբեր ու անտեղեակ մնացած են ընական գիտութիւններու անլուր յաւաքողութիւններու մասին և մեծ մասամբ, այնպիսի ուսումնարաններու ստտիճանին եղած են՝ որոնք կը խափանեն մարդկային մտքի ազատագրումը և զայն անշարժութեան կապանքներով կը կաշկանդեն: Ո՛վ որ կը ջանայ այս անշարժութեան պատճառը հասկնալ, ուր չարիքը բոյն դրած է, պէ՛տք է զայն փնտռէ ժողովրդային զպրոցներու ուսուցիչներուն անկասար ու աւերող դաստիարակութեան մէջ:

Քաղաքակիրթ շատ մը պետութիւններ, իրենց ժողովրդի Ֆիզիքական առողջութեան հոգ տանելու և հիւանդութեան տունը գտնոնք խնամելու համար, հիմնած են Դիսակլան վարժարաններ, որոնց մէջ, ապագայ բժշկներն ու հիւանդապահները, մշտաջան կերպով պարտին ուսումնասիրել մարդուն առողջ կամ հիւանդ օտկանիզմը կառավարող բնական օրէնքները: Այդ նպատակով, հիմնուեցան նաև մեծածախս բնալուծարաններ, որոնք երեւակայելի ամէն տեսակ գործիքներով ու սնօթներով կահաւորուեցան, հոգակաւոր գիտուններ հոն կանչուեցան, ուսանողներու առջև պարզելու համար առողջ կամ հիւանդ օտկանիզմի գաղտնիքները և այդ հաստատութիւնները, միևնոյն տառն թէ՛ մարդոց համար օրհնութիւններ եղան և թէ՛ ազդերու համար հպարտութեան առարկաներ:

Բայց, ինչ որ առնչութիւն ունի ժողովրդի մտաւոր առողջութեան հետ, մատաղ սերունդներու բնութեանը յարմար հոգեկան դարգացման մը խնամքներուն հետ, որոնք նոյնքան անհրաժեշտ են որքան ֆիզիքական խնամքները, օ՛հ, Պետութիւնը, այդ կենսական պէտքերով գրեթէ բնաւ մոռնողուած չէ՛ մինչև այսօր: Մեր սոցալոյ ուսուցիչները, որոնք սահմանուած են բո-

յոր ազգերու ամենաթանկագին զանձերը ընդելուզելու, նախնական վարժարաններու ուսուցչական մարմինը կ'ըսեմ, գրեթէ ամեն տեղ, հեռու պահուած է գիտութեան ակերէն: Ուսուցչանոցները, չա՛տ քիչ բացառութեամբ, ա՛յն անկարանին մօտ կը գտնուին՝ ուր մասնաւորապէս մտքի բթացումն ու կէս — հմտութիւնը (demi—savoir) կը մշակուին:

Ասիկա մեքի հեմարիս աւերում մըն է — իմ պատասխանատուութեանս ամբողջ գիտակցութեամբը կ'ըսեմ — այո՛, հեմարիս աւերում մըն է, երբ Եկատեմք քե՛ ինչ կերպ հմտութիւն ունի մեր վարժարաններու ուսուցչական մարմինին մեծամասնութիւնը, բնական գիտութիւններու մասին:

Այն ուսանողները, որոնք երկրորդական վարժարաններու և նախակրթարաններու քննութիւնները անցընելէ յետոյ, կ'երթան նստիլ Համալսարանի ամբիւններուն վրայ, բնական գիտութիւններու մասին ամենադոյզն ծանօթութիւնն իսկ չ'ունին: Մենք ա՛յնպիսի 80-իւ մանկներ ունինք մեր ձեռքը՝ որոնք կրնան մարդուն մազերը ցցելը որոնք վճռաբար կը հաստատեն թէ՛ նախնական գիտութիւններու ու ուսուցչանոցներն, երբեք բնական գիտութիւններու ուսումնասիրութեամբը չեն ըզբաղիր և ասիկա ա՛յնպիսի դարու մը մէջ՝ որը բնութիւնը ուսումնասիրելու դարաշրջանը կոչուած է: Այդ վարժարանները, փոխանակ հանրային ուսման կեդրոններ կոչելու, աւելի ճիշտ պիտի ըլլար՝ եթէ մոտաւոր բթացումի հաստատութիւններ կոչէինք: Իմ ըսածները հաստատելու համար, միայն մէկ օրինակ տալով պիտի բաւականանամ:

Զուիցերիոյ մայրաքաղաքին մէջ, 25 տարիներէ ի վեր, քրիստոնէայ դպրոցներու յատուկ թերթ մը կը հրատարակուի: Աւելորդ է ըսել թէ՛ այդ մանկավարժական շարքաթերթը յատկացուած է մասնաւորապէս

հանրային վարժարաններու ուսուցիչներուն: Այդ երկիրներու մէջ սովորական եղող ուսուցումի մեթոտին իրեն յաւելուած, այդ թերթը, մանկավարժական դասեր ու զանազան ուղղութիւններ ցոյց կուտայ ուսուցիչներուն թէ՛ ինչպէս օրինակի համար, պէտք է դասաւանդել այս կամ այն ճիւղը:

Ահա թէ ինչ կը յանձնարարէ այդ մանկավարժական թերթը իր թիւերէն մէկուն մէջ: Խնդիրը բանաստեղծութեան մը մասին է:

Ա) «Բանաստեղծութեան ընթերցումն ընել,

Բ) Զայն վերադառնալ կարգաւ հաստատած առ հաստատած,

Գ) Զանազան հաստատմաներու վրայ, վեր ի վերոյ հայեացք մը պտտցնել: 1.— Մայր մը իր զաւակներով պտոյտ մը կ'ընէ մարգագետնի մը մէջ: 2.— Պզտիկ աղանի մը հոն իր սնունդը կը փնտռէ: 3.— Մայրը դիտել կուտայ իր տղայոց թէ՛ աղանին իւրաքանչիւր անգամ երբ հատիկ մը կը կլլէ, իր աչքերը երկինք կ'ուղղէ, ուստի կը պատուիրէ անոնց, որպէսզի ամէն կերակուրէ վերջ, իրենք եւս չի մոռնան Աստծոյ շնորհակալութիւն յայտնել:

«Յետոյ, պէտք է աւելի խորեւր քալանցել?» և ինչ խորաքալանց քննութիւն, Աստուած իմ? Ստորեւ կը դնեմ այդ խիստ շահեկան դասին բնագիրը:

«Ինչ կ'ընէ աղանին, — սնունդ կը փնտռէ, հատիկներ կը զտնէ և ամէն անգամ երբ անոնցմէ հատ մը բերանը կ'առնէ, իսկոյն երկինք կը նայի ու իւրաքանչիւր հունտի համար շնորհակալութիւն կը յայտնէ: Աղանին կրնայ օրինակ մ'ըլլալ տղայոց: Ինչ պէտք է սորվին տղաք այդ թուշունէն: — Մեղի աւելի լաւ ու տեղիքները շնորհուած են և գիտենք թէ ո՞վ է զանոնք պարգեւողը, ուրեմն մեկն եւս պէտք է շնորհակալութիւն յայտնենք: — Ուրէ՛ ինչ կը սովորեցնէ մեզ, այդ

պիտիկ թռչունը: — Ան ցոյց կուտայ մեղ թէ՛ ինք
ամենատիրոր բարիքին համար իսկ երախտագէտ է:
— Կը ճանչնաք դեռ ուրիշ կենդանիներ՝ որոնք երախ-
տագէտ եղած ըլլան: — Լորաւորդը կ'ըսէ, «Խորին չը-
նորհակալութիւն?» Արտայար կ'երգէ, «Մի՛շտ փառա-
բանե՛նք զՍատուած լաւագոյն կերպով?» Վառեակը
ամէն անգամ երբ բան մը կը կլլէ, իր նայուածքը եր-
կինք կ'ուղղէ և կ'ըսէ «Մէ՛ռսի Տէր, այն բարիքնե-
րուն համար՝ որոնց ոչինչ կը հաւանարի!» — Ի՞նչ կը
սովորինք այս բոլոր կենդանիներէն, — երախտագէտ ըլլալ?

Մեր գաւազներու ուսուցիչներուն հրամայուած
այս կերպ մանկավարժական դասաւանդութեան մը վը-
րայ, մե՛նք, բնապատումներու, ուրիշ մէջինչ ունինք
աւելցնելիք: Այս շուրջանութեան գլխաւոր կէտը,
— շարժանութիւն կ'ըսեն — այս ցյուծ անհեթեթու-
թիւններու էական մասը, բացայայտ Սուս մըն է:
Անոյց չէ՛ թէ աղանձին ամէն անգամ երբ հունտ մը կը
կլլէ, երկինք կը նայի, կրօնական բարեպաշտ վերացու-
մի մը յեղիւնակն է ասիկա, և նոյնիսկ, եթէ պատահի
որ երբեմն, աղանձին հատիկներու սնակէն վեր բարձ-
րացնէ իր գլուխը, անիկա միւսնոյն ասեն կը դարձնէ
նաեւ իր աչքերը և ուստի, մանկավարժական այդ թեր-
թի արամարանութեան համաձայն, ուրիշ նոր և զար-
մանալի եղանակ մըն ալ պէտք է սովորինք աղանձին,
այսինքն մեր երախտագիտութիւնը յայտնելու պահուն,
պէտք է մեր աչքերն ալ դարձնենք? :

Այն վստահութիւնը ունիմ թէ՛ իմ քրիստոնեայ
բարեկամներն ու ազգականները, որոնք ջերմհոանդ
հաւատացեալներ ու անկեղծ բարեպաշտներ են, պիտի
համագործին վերջնապէս թէ՛ այս կերպ մանկավարժական
աշխատութիւններ ամէն ինչ են, բայց փրկաւէտ ուսու-
ցում մը ըլլալէ, և որոնք սահմանուած են քրիստոնեայ
վարժարաններէն դուրս եկող դաստիարակներու հան-

դէպ մեր ունեցած յարգանքի վերջին հետքերն իսկ ջըն-
ջելու:

Բնական պատմութեան հմուտ դաստիարակ մը, որ
ճշմարիտ գիտութեան հետ հաղորդակցութեան մէջ գըտ-
նըւած է, երբեք տղուն զարգանալու ընդունակ ու
ծարաւի մտքին վրայ չպիտի փորձէ այն ոճրագործ և
դանակները՝ որոնք այսօր իսկ, դեռ կը դորձադարձին
Պետրքեան ծախսով ապահովուած հաղարատոր վարժա-
բաններու մէջ: Ուսանելիք որքա՛ն ճշմարիտ ու էական
նիւթեր պիտի հայթայթէր նախնական վարժարանը մա-
տաղ սերունդներուն, անոնց իրական օգտին ու լաւա-
գոյն նկարագրի մը կազմութեանը համար, եթէ բոլոր
ուսուցիչներն ալ հիմնովին ճանչնային դաշտերու ծա-
ղիկները, անտառներու և ճահիճնելու կենդանիները:
Օ՛հ, ինչքա՛ն գեղեցիկ ու հրապուրիչ պիտի ըլլար այն
ապին կեանքը, երբ լուս դաստիարակուած ուսուցիչ մը,
Մայիս ու Յունիս ամիսներուն, իր զուարթ խումբին
հետ միասին, դաշտերն ու անտառները շրջագայէր, ուր
ամէն մէկ ծաղիկ իր գաղտնիքը կը յայտնէ, ուր ամէն
մէկ մայրառ իր լեզուովը կը խօսի, ուր աչքի զարնուող
խրաբքանչիւր երեւոյթ նոր ու նուիրական օրէնք մը կը
յայտնէ և ուր յոյսի ամէն մէկ ճառագայթ իր անախաղ
ճամբուն կը հետևի: Եւ այն ատեն, արդեօք դպրոցա-
կան ժամը օրհնեալ ժամ մը չպիտի՞ ըլլար, որուն ան-
համբեր պիտի սպասէին ու քաղձային բոլոր մանուկնե-
րն ալ, որոնք միջոցին, խանդավառութեան յորդառատ
ուրախութիւնը պիտի շողացնէր փոքրիկ մանչերու և աղ-
ջիկներու փայլիլող աչքերը, որոնք ծարաւի են իրապէս
ճանչնալու և ըմբռնելու գիրենք չըմպատող բոլոր իրե-
րն ու երեւոյթները:

Տեսա՞՞մ էք երբեք թէ ի՞նչպէս ուրախութեան ու
երախտագիտութեան արցունքները կը շողան անոնց աչ-
քերուն մէջ, երբ վերջապէս կրցած են բնութեան վսեմ ու

բարձր խորհուրդներուն թափանցել: Ձեր մէջէն ո՞վ արդեօք զգացած է գոհունակութիւններու ամենէն կատարեալը, այն գոհունակութիւնը՝ զոր կ'զգայ ուսուցիչ մը երբ իր աշակերտները օր մը կուգան ըսելու իրեն թէ՛ ինքն է որ օգնած է իրենց, մտածող, խորհող ու երջանիկ էակներ ըլլալու, որովհետեւ իրենց ներշնչած է առողջ ու իրական ըմբռնողութիւն մը՝ զգայարանքներու մատչելի եղող աշխարհի մասին: Այն ուսուցիչները միայն զգացած են այս կերպ ուրախութիւններ՝ որոնք գիտութեան մաքուր ու վճիռ աղբիւրներէն խմած են իրենց ջուրը և որոնք մէթոտիկ ուսումնասիրութիւններով ջանացած են թափանցել բնութեան խորհուրդներուն:

Բայց գիտումնաւոր կերպով, հանրային վարժարաններու ուսուցիչները գիտութեան աղբիւրներէն հեռու կը պահուին: Բժիշկը, փաստաբանը, քարոզիչը, երկրաչափը, երկրաբանը, երկրագործն ու անտառապահը, նոյնիսկ ատամնաբույժն ու անասնաբույժը, այս բոլորն ալ պարտաւոր են իրենց երկրին ամենաբարձր վարժարաններուն մէջ ուսանելու և ճշմարիտ գիտութեան մը գաղտնիքներուն թափանցելու, միմիայն նախնական վարժարանի ուսուցիչն է որ իր սնունդը կ'ստանայ վանական կղերանոցի մը յատուկ իմաստութեան ջրէ՛ ապուրէն:

Ասիկա սխալ է մըն է? Բայց մերժելի սխալ է մը: Կարելի չէ՛ այլևս վաղի յարկին մեջ սխալը ուսուցանել, երբ վերջ՝ արդէն ճշմարտութիւնը կը մերկանայ ու կը պարզուի:

Այո՛, սկզբունքներու չգոյութիւնն ու անկատարութիւնը ա՛յնքան հեռուները մղուած են, որ մենք դարձեալ կը լսենք Ռէաքսիոնի մը աղապակր: «Անկցի՛ն արքայականները, բնագիտութիւնը դո՛ւրս մեր նախնական վարժարաններէն, կեցցէ՛ հին պարզմտութիւնը և կարգաւ, գրել ու հաշուել սորվեցնող հին փռօղումը!» — Ինչպէս

կ'ըլլայ սակայն որ ներկայ դարուն, երբ բնական պատմութիւնը տիրապետող հանդիսացած է, դա՛րձեալ կը լսուի այս կերպ աղաղակ մը:

Մեծ մասամբ, ժողովրդի զաւակները, իրենց ուսումը նախնական վարժարաններէն կ'ստանան: Պետութեան ապագայ այդ գործունեայ քաղաքացիները, բնականաբար ոչինչ պիտի սովորին բնական գիտութիւններէն, անոնք պարտին ազէս մնալ բնութեան օրէնքներու և այս աշխարհի իրեքու մասին, որպէսզի աւելի հոլովեամբ ընդունին հանդերձեալ կեանքի մը խոստումը: Լա՛ւ, ուրեմն ղէպի նոյն երթանք մինչև Միջին դար, կամ կարելի եղածին չափ աւելի հեռուները, ղէպի այն հին ժամանակները՝ երբ վնասներուն կը հաւատային, երբ բնապատումները ողջ ողջ կ'այրըւէին ու տղաքներ, կը խեղդուէին կաւէ պղտիկ թռչուններ չինած ըլլալու մեղքերնուն համար:

Անկէ՛ղծ ըլլանք և խոստովանինք թէ՛ շատ մը տեղեր, փափաքելի պիտի ըլլար նոյնիսկ, որպէսզի բնական գիտութիւնները հանրային վարժարաններուն մէջ չ'ուսուցուէին: Ո՞վ որ առիթը չէ՛ ունեցած ինքն իրմէ թափանցելու բնութեան գիտական ըմբռնողութեան, ո՞վ որ նախապէս համապատասխան կրթութիւն մը չէ՛ առած և չէ՛ կրցած ինքն իրմէ ջերմ կողմնակից մ'ըլլալ բնական գիտութիւններու, անիկա բնականաբար գիտութիւնը ուսուցանելու մասին, համրակ մը պիտի ըլլայ: Այդ կերպ պարագայի մը, ամենալաւ մէթոտն իսկ, անբիր ու խոպան պիտի ըլլայ և բնական պատմութեան վերաբերեալ այն բոլոր ժողովածուները, զոր վարժարանը ուսուցիչին տրամադրութեանը տակ պիտի դնէ, ամէնքն ալ, անշարժ ու անխօս խճաքարեր պիտի ըլլան լոկ և որոնք փոխանակ չինիչ ու յառաջ մը՝ զող ուսուցումի մը ծնունդ տալու, ընդհակառակը պատճառ պիտի ըլլան որ ուսուցիչը զգուի իր գործէն, քանի

որ անոնք անհասկնալի են իրեն համար: Եւ երբ ուսուցիչը իր աւանդած ճիւղին համար չունի իր սրտին մէջ պէտք եղած սէրն ու եռանդը, այն ատեն, ամբողջ դպրոցը, այդ ճիւղին համար պիտի կաղայ և Միջին դարու տիղմին մէջ պիտի խրի, պիտի չփոթի, փոտած ու անպէտ պտուղներ պիտի արտադրէ և վերջապէս ուժ ու ժամանակ պիտի սպառէ: Աշակերտներուն համար, այդ ճիւղը կատարեալ չարիք մը պիտի ըլլայ այն ատեն:

Իրականութիւնը այսպէս է, դպրոցը խեցդեանի մը պէս կը քայէ և պիտի շարունակէ տակաւին այդ կերպ քայլել ու դէպի ետ երթալ մինչև այն օրը՝ երբ նախակրթարանի ուսուցիչները վերջապէս մեր ժամանակին յարմար հիմնական կրթութիւն մ'ստանան, մինչև որ որոշուի այլևս վարժարաններուն մէջ սուտն ու սխալը չ'ուսուցանել, այլ լոկ իրականութիւնները, մինչև այն օրը՝ երբ վերջապէս կարելի պիտի ըլլայ դպրոցականներուն մարդիկ տալ իրենց զգայարանները, այսինքն այն գործարանները՝ որոնք մտքին կը հաղորդեն արտաքին մարմիններու վիճակը, մինչև այն օրը՝ երբ երկրային երիտասարդ քաղաքացին, սովորի լա՛ւ դիտել՝ լաւ մը տածելու համար և ճանչնայ իր զգայարաններու կարողութիւնները, միասին զարգացնելու համար իր միտքն ու մարմինը:

Հոս ու հոն, քանի մը ձայներ կը բարձրանան բանաւոր ու արդար բան մը պահանջելու համար, այսինքն թէ՛—Հանրային վարժարանը, կարելի եղած չափով, պարտի այս աշխարհի երեւոյթները լա՛ւ ճանչցնել տըղայոց, որպէսզի անոնք ընդունակ ըլլան հո՛ս, երկրի վրայ գտնել իրենց երանութիւնը:

Կը փութամ իմ բանախօսութիւնը վերջացնել քանի մը անհրաժեշտ պահանջներ դնելով, որոնք կ'ուղղեն միմիայն դպրոցական այն օրէնագիր ժողովներուն՝

որոնց անկեղծ փափաքն է արմատական բարենորոգում մը մտցնել ժողովրդային վարժարաններէն ներս:

I. Կրօնային ու դաւանական ամէն ուսուցում, յա՛նձնէ կրօնի փառքած խաղաղութեան, պէտք է հեռացւից Պետութեան ժողովրդային վարժարաններէն:

Ամէն մի կրօն, անհատին մասնաւոր սեփականութիւնն է և Պետութիւնը երբէք անոր խառնուելու պէտք չունի: Կրօնը զգացումի ու խզի խնդիր է, ուստի, անոր ի՛նչ կերպ կարեւորութիւն տալու հոգը՝ մասնաւոր նախաձեռնութեան (անհատին) պէտք է թողուի: Ասոր փոխարէն, միտքը, որ քաղաքացիին «գլուխն» է, Պետութեան սեփականութիւնն ու էական հարստութիւնը կը կազմէ: Պետութեան պարտքն է ուրեմն, խընամել այդ միտքը և անոր զարգացման նպաստել:

Այն երկիրներուն մէջ, ուր ներկայիս կարելի չէ՛ տակաւին կրօնական ուսուցումը քաժնել հանրային վարժարանէն, այդպիսի երկիրներու մէջ կ'ըսեմ, գո՛նէ, անեղծագործութեան մովսիսական պատմութիւնը, ամբողջովին անջատել պէտք է ուսուցումէն իբրեւ բացայայտ թխալ մը: «Թո՛ղ անիկա ուսուցուի, եթէ կ'ուզեն, իբրեւ դիցարանութիւն մը, բայց ո՛չ իբրեւ, քացարձակ, սրբազան ու յայտնուած (révélée) ճշմարտութիւն մը»: (Չափաւորեա՛ծ խօսքերը իմն են. թարգմ.): Ժողովրդային վարժարաններուն մէջ ճշմարտութիւնը պէտք է ուսուցանուի, մի՛ միայն ճշմարտութիւնը:

II. Հանրային վարժարանի ամէն ուսուցիչ, պէտք է բնական գիտութիւններու մասին հիմնական ուսում մը ստացած ըլլայ, որպէսզի կարող ըլլայ բնութեան մասին իրական ծանօթութիւններ տալ, որոնք հիմնուած ըլլան ուղղակի դիտողութեան ու փորձի վրայ և չի մնան լոկ թէորհմաներ, որպէսզի կ'ըսեմ, կարող ըլլայ աշխիթ ներկայացած պահուն, տեղեկութիւններ տալ չափահասներուն, ինչպէս նաեւ դպրոցականներուն բնական պատմու-

թեան ամենակարեւոր յառաջդիմութիւններու մասին :

Այս պահանջը կրնայ իրականանալ՝

Ա.) Վարժապետացներու ջնջումով, որոնք շատ մը վայրերու մէջ, վանական ուղղութեամբ մը հիմնուած են ու սակաւին միջնադարեան բմբռնումով մը կը ղեկավարուին այսօր :

Բ.) Համալսարաններու մէջ, ուսուցիչներուն գիտական կերպով մը ճալով :

Այս պահանջը սակայն, չի՝ նշանակեր թէ՛ մենք կ'արհամարհենք բոլոր ուսուցչանոցներն ալ, ո՛չ, կ'ընդունինք թէ՛ կը գտնուին լուսագոյններ, բայց որոնք հազուադէպ լայնաութիւններ են :

Եթէ տարկողներ ըլլային թէ՛ ուսուցիչներուն համալսարանական կրթութիւն մը տալը շատ մեծ ծախսի կը կարօտի և թէ՛ համալսարանական ուսուցիչը չպիտի խոնարհի մինչև գիւղի նախնական վարժարանը երթալ, այդպիսիներուն պիտի պատասխանէի,

Ա.) Մարդիկ միշտ կրցած են դրամ հայթայթել ա՛յնպիսի բաներու համար՝ որոնք նուազ անհրաժեշտ ու նուազ օգտուէտ եղած են քան ուսուցիչներու դաստիարակութիւնը : Ժողովուրդը՝ օր մը պիտի ըմբռնէ սակայն թէ՛ կարող դաստիարակներ պատրաստելը շա՛տ ւելի կարեւոր է քան փաստարաններ, բժիշկներ, անասնաբոյժներ ու քարեղիչներ պատրաստելը :

Բ.) Ակադեմիական կրթութիւն մ'ստացող ուսուցիչները, սիրալոթար պիտի երթան գիւղի մը վարժարանին մէջ պաշտօնավարելու, ասիկա լի՛ովին ապացուցուած է բազմաթիւ փորձերով : Համալսարաններէն դուրս եկող շատ մը երջանիկ մանկանացուներ, երբե՛ք չեն վարանած երթալ գիւղի մը վարժարանը, նոյնիսկ գտնուած են չատեր՝ որոնք թէ՛ ակադեմիական կրթութիւն մ'ստացած և թէ՛ բարձր արժանիքի տէր եղած են և սակայն դա՛րձեալ երկար տարիներ պաշտօնավարած են տարրա-

կան վարժարաններու մէջ, առանց արհամարհելու իրենց այդ պաշտօնը : Եւ այդպիսիները, ճանչցուած ու գնահատուած են իրենց օրհնեալ ազդեցութեանը շնորհիւ, որոնք միանգամայն կենդանի ապացոյցներ եղած են հերքելու համար այն աւարկութիւնը թէ՛ համալսարանական դաստիարակութիւնը ուսուցիչները խի՛ստ հպարտ ու անպէտ պիտի դարձնէ :

Ինձ համար, անկարելի է նոյնիսկ մտաբերել այն թէ՛ համալսարանական կրթութիւն ստացող դաստիարակ մը, գիւղական դպրոցներու հանդէպ տեսակ մը վանողական բնաւորութիւն կրնայ ունեցած ըլլալ : Արդեօք տարրական վարժարաններու ուսուցիչները ամենէն նախանձելիները չեն, միթէ այդ երջանիկ էակները չեն որ իրենց առջև ունին իրենց միտքը զարգացնելու համար անհրաժեշտ եզոզ ամենաթանկագին նիւթը, մանկական այն անարատ ու մաքուր հոգիները՝ որոնք մինչև այդ ատեն ո՛չ մէկ բանով խաբուած ու արատաւորուած են — եթէ սակայն՝ ծնողները զանոնք իրենց 3 — 4 տարեկան հասակին մէջ, բարեպաշտներու վարժարանները չի գրկելու չափ խելացի գտնուած են : Կեանքիս ամենէն քաղցր յիշատակները անոնք են՝ զոր զգացած եմ ասկէ 25 տարիներ առաջ, երբ առաջին անգամ առիթը ունեցայ տարիուկէս պաշտօնավարել գիւղական դպրոցի մը մէջ : Այն ատենէն ի վեր, երբէք ուշադրութիւնէս վրիշտ չէ՛ հանրային վարժարանի շահն ու օգուտը և միշտ, մտքի մշակման այդ տարրական աստիճանովն է որ ամենէն շատ հետաքրքրուած եմ :

III Պետութիւնը, կրօնադաւան պարսաւորիչ ուսուցումիւն սեղ, բնական գիտութիւններու վրայ խաբիստուած, բարոյականի ու էթիքի նոր ուսում մը պիտի եղնէ :

Յառաջացող յեղաշրջումի յաւիտենական ճշմարտութենէն, գիտունին համար հեազհետէ կը յայտնուին — և բոլոր դատարարներն ալ պէտք է բնութեան գիտունները եղած ըլլային — այն բոլոր միջոցներն ու ճամբաները, որոնց հետեւելով կարելի է ամենամօծ երանութիւնն ու ճշմարիտ տաքինութիւնը ձեռք բերել: Միմիայն ուղեղով հիւանդ ֆանաթիքները և այս կերպ խնդրիներու մասին խորապէս սուգանքն են որ կրնան յայտարարել թէ՛ բնական պատմութեան յառաջացումը արդի բարոյականը պիտի քանդէ?, հակառակը միայն ճշմարիտ է: Այն կարծեցեալ բարոյականը՝ որ բնութեան օրէնքներուն հակառակ կ'ընթանայ, անիկա է ահա անբարոյականը: Թո՛ղ հարցուի Տարվինին և կամ Բենական գիտութիւններու հմուտ մե է մանկավարժի թէ՛ ինչպէս պէտք է ըմբռնենք և ուսուցանենք երիւնց ու բարոյականը: Մարդկային ընկերութեան բարոյականը ա՛յն ատեն միայն իրապէս պիտի յառաջանայ՝ երբ բոլոր բարոյագիտութիւններն ալ հիմնուած ըլլան յեղաշրջումի թէորիային վրայ: Բարոյագիտութեան հիմնական սկզբունքները հաստատուելէ առաջ, պէտք է որ նախ խորհուրդ հարցնենք բնական գիտութիւնները մշակող արդի փիլիսոփաներուն ու բնագիտականներուն, փոխանակ զանոնք մէկ կողմ ձգելու:

IV Պետական բոլոր նախնական վարժարաններու ուսուցումը, պէտք է համաձայն ըլլայ մինչեւ այսօր նախնական ու ապաւանդուած բնական օրէնքներուն, բոլոր բաժանումներուն մէջ ալ, միայն նշանակաւոր միութիւնը պէտք է իշխէ:

Պէտք է՛ որ դասի մը մէջ հրաշքը ուսուցչուի, իսկ ուրիշի մը մէջ ալ բնական օրէնքը դասաւանդուի, այսինքն բնութեան պոզիտիւտայ անհրաժեշտ քիմիկ:

Ամէն բանի մէջ օրէնք մը կը տիրէ, որը բնութեան կարգն ու կանոնն է: Հրաշքներու հաւատարմութիւն, օրէնքներ

ու չգոյարեան ուսուցումն է, բնական օրէնքներու ժրտումը, վերջապէս անկարգութիւն մը՝ որու նմանը երբեք գիտութեան Տիւքիլիքը զեւ ճանչցած չէ: Ապագայ վարժարաններու ուսուցումին մէջ, հրաշքները բացարձակապէս սեղ չպիտի ունենան այլեւս և պետական վարժարանները, իրենց գործունէութեան շրջանակին մէջ, ա՛յն նախն միայն պիտի կարենան առողջ դարգացում մ'ունենալ՝ երբ ամբողջովին մէկ կողմ ձգեն հրաշքներու հաւատքը ընծայելու անոսի գաղափարը և զանոնք մասնաւոր ամբիթօրներու քմահաճոյքներուն թաղուն: Դրացրոցը ա՛յն ատեն միայն պիտի կարենայ հասնիլ իր կոչումին ու նպատակին, երբ փոխանակ իր ուժերը սպառելու, զանոնք գործած է պատրաստելու ա՛յնպիսի երիտասարդ քաղաքացիներ՝ որոնք կարենան ճշգրէն տեսնել, հաստատապէս լսել, արամաքանօրէն մտածել և դատաւարութեամբ զննել, այնպիսի մարդիկ՝ որոնք ճանչնան բնութեան օրէնքները և յարմարին անոնց: Բոլոր բնագիտականներն ալ որոնք թափանցած են յեղաշրջումի թէորիային խորը և ըմբռնած անոր ոգին, ամէնքն ալ համալուծած են թէ՛ եթէ մարդիկ այս կերպ եղած ըլլային, այն ատեն, անբարոյականօրէն ընթացող ս՛չինչ պիտի տեսնուէր այսօր, այլ ընդհակառակը, մարդկային խոնարհ լինելիք մէ պիտի թափանցէր իր հետապնդած նպատակի սահմանէն ներս: Յեղաշրջումի թէորիան ա՛յնքան հարուստ է իրական ու մեծարժէք հետեւեալներով, անիկա ա՛յնքան խոստովանելի է ճշմարիտ երանութեան մը տեսակէտով որ նախընթաց դարերու զանազան բարոյանողութիւններէն և ո՛չ մէկը կրնայ իրեն հաւասարի: Եւ իրօք, կապոյտ երկնակամարին ետեւ ծածկուած, մարդկային աչքին անտեսանելի ու անհաշուելի հանդերձեալ խալուսիկ կեանքի մը տարտամ ու պատիւ յոյսը չէ՛ որ կը ներշնչէ ողջ թէորիան, այլ անոր ներշնչածն է իրական ու ա՛նկի մեծ երջանկութեան մը մօտեցումը հա-

լանականութիւնը, հաւանականութիւն մը՝ որ սահմանուած է հետզհետէ յայտնուելու կենդանի ու մեռեալ բընութեան, անցեալի ու ներկայի աւելի կատարեալ ճանաչումովը:

Չափազանց տղայական պիտի ըլլար, եթէ մեզի առարկէին թէ՛ դործնական չէ՛ նախնական վարժարանի աշակերտներուն ուսուցանել ծագման թէորիան՝ «Տարվինականութիւն»ը: Երբ Կոպէնհէյնի դալարարը յաղթական կերպով մուտ դտաւ քրիստոնէութեան մէջ և մատչելի եղաւ նոյնիսկ ժողովրդային վարժարաններուն, միթէ բարձրագոյն ատեղագիտութիւնը այբեանարանի փոքրիկներուն ասպնցուցանելու հարկ տեսնուեցաւ: Անտարակոյս, երբեք ո՛րեւէ ուսուցիչի մը մտքէն անցած չէ՛ 6—7 տարեկան դպրոցականներուն ապացուցանել մոլորակներու գծած ծիրին մաթէմատիքական օրէնքները, և սակայն այսօր, մեր հանրային վարժարաններու աստեղագէտը Կոպէնհէյնն է և ո՛չ թէ Մովսէսը:

Հաւագոյն վարժարանի մը մէջ, կ'ուսուցանեն միայն այն՝ ինչ որ մատչելի է աշակերտներու ըմբռնողութեան աստիճանին և կ'զգուշանան առաջին ու երկրորդ դասարաններուն մէջ ըսելու թէ՛ 2 անգամ 2 կ'ընէ 5 և կամ 3 ը հաւասար է 1-ի, որպէսզի քանի մը տարիներ յետոյ, կարելի ըլլայ անոնց ճշտութեամբ ապացուցանել թէ՛ 2 անգամ 2 կ'ընէ 4 և 3 ը երբեք չի կրնար 1 ի հաւասարիլ: Բոլոր վարժարաններու մէջ ալ, մաթէմատիքի ճիւղերու մասին, կը տիրէ ճշմարտութիւնն ու միութիւնը, մանկավարժական մէթոտն ու առողջ տրամաբանութիւնը: Թո՛ղ ընդհանուր ուսուցումըն ալ միեւնոյն մեթոտիկ ու խեղացի կերպով կազմակերպուի բոլոր և ամէն աստիճանի վարժարաններուն մէջ, այն ատեն, պիտի տեսնուի թէ՛ յեղաշրջումի թէ՛ որիան, հասուն պատուղի մը պէս, ինքն իրմէ պիտի իյ-

նայ մարդկային հոգիին մէջ:

Ասիկա պէ՛տ է որ ըլլայ, և արդէն ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՅ:

Ահա առաջին բանախօսութեանս վախճանին հասայ և սակայն երբեք չեմ խաբեր ինքզինքս այն ունայն յոյսով թէ՛ իմ արտասանած խօսքերը անմիջական ու օգտակար արդիւնք մը յառաջ պիտի բերեն և իմ պահանջները պիտի իրականանան մօտ ատենէն: Ես նկատի ունեցայ լոկ ասպնցուցանելու թէ՛ ո՛ր կը գրանդէր ներկայիս, ուղեցի մեր դպրոցական կազմակերպութեան մէջ տիրող հրէշային հակասութիւններու կողմը դարձնել բոլոր մտածողներու հաշիսը: Որովհետեւ ներկայ դրութիւնը չի կրնար այլևս երկար տեւել, ուղեցի ուրուագծել թէ՛ ի՛նչ պիտի պատահի, եթէ ո՛չ այս դարուն, գոնէ յառաջիկային:

Թերեւս ձեր մէջէն ոմանք մտածեն թէ՛ ի՛նչպէս այսքան վստահօրէն կը գուշակեմ չափազանց ծանր խնդիրի մը լուծումը: Պատճառը սակայն խիստ պարզ է. իւրաքանչիւր պայքար որ կը մղուի սուտի ու ճշմարտութեան միջև, վերջինն է միայն որ ժամանակի ընթացքին, օր մը յաղթող պիտի հանդիտանայ, ասիկայ ա՛յնպիսի օրէնք մըն է, որուն անվրէպ բխրեղացումը կը հաստատեն աշխարհի, մարդկային մտքի և գիտութիւններու յեղաշրջումի պատմութիւնները:

Այժմ յայտնի է թէ՛ ստեղծագործութեան մովսիսական պատմութիւնը բացարձակ ՍԽԱԼ մըն է: Ասոր փոխարէն, մեր ձեռքին մէջ ունինք հաղարաւոր իրողութիւններ՝ որոնք կը հաստատեն թէ՛ ծագման թէորիան է ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ: Եւ տա՛ս այս իրողութիւնն է որ պիտի հաստատենք մեր երկրորդ բանախօսութեամբ:

ԾԱԳՄԱՆ ԱՊԱՅՈՅՅՆԵՐ

Յարգելի՛ ունկնդիրներ, Սիրելի՛ բարեկամներ,

Մեր առաջին բանախօսութեան ընթացքին, տե-
սանք թէ՛ ծագման թէորիան իր ներկայացուցիչներն ու
կողմնակիցները ունի քաղաքակիրթ Եւրոպայի բոլոր
Համալսարաններուն մէջ:

Ծագման գաղափարի յաղթանակը իրականացաւ
բազմաթիւ անկախ ու գործնական բնապատումներու կու-
տակուած աշխատութիւններուն և գիտուններու ցոյց
տուած ջանքերուն շնորհիւ, որոնք բնական ծանօթու-
թիւններու տարբեր կալուածներուն մէջ, առանց իրենց
նպատակէն չեղելու, անխոնջ կերպով գործածեցին իրենց
բոլոր ոյժն ու կորովը ու այդպէսով յաջողեցան արծա-
նազրել բնութեան ու աշխարհի մէջ յայտնուող կեանքի
իրողութիւնները, իրենց ամենէն ալլազան ձեւերուն մէջ,
յաջողեցան զանոնք մէկզմէկու հետ բաղդատելով համա-
մախմբել և անոնցմէ հանել բազմաթիւ ու ալլազան երե-
ւոյթներու մէջ տիրող օրէնքի միութիւնը:

Անշուշտ կը ներուի մեզ եթէ ըսենք թէ՛ մենք հազա-
րաւոր ու միլիոնաւոր ազացուցուած և անխորտակելի ի-
րողութիւններու վրայ յենելով է որ կը խօսինք, որոնք
բոլորն ալ, առանց բացառութեան, ծագման թէորիայի
ճշմարտութիւնը կը յարդեն: Մեր խօսքին իրր հաստա-
տութիւն, ըսենք նաեւ թէ՛ մինչև հիմա չէ՛ տեսնուած
բնութեան մէջ ուրիշ երևոյթ մը, որ այդ ճշմարտու-
թիւնը (ծագման թէորիան) հակասած ըլլայ և թէ՛ այն
բո՛լոր հակառակորդները որոնք ջանացած են այդ թէո-

րիան խորատկող ապացոյցներ հայթայթել, հակառակ
իրենց ամբողջ փափաքին ու գիտաւորութեան, ճիշտ
ծագման ի նորստ ապացոյցներ ձեռք բերած են: Այս
փորձերու շնորհիւ, շատ մը «Սօդոսներ» դարձի դալով,
կոցած են վերջապէս «Պօդոսներ» ըլլալ:

Ծագման թէորիայի ճշմարտութիւնը հաստատող
կարգ մը աչքառու տօնաւանդներ ձեռքի ներկայացնելէ
առաջ, կը փափաքիմ ձեր ուշադրութիւնը դարձնել
ներկայիս հափազանց շատ տարածուած քանի մը սխալ-
ներու վրայ: Բազմաթիւ անձեր, նոյնիսկ բաւական
դարգացածներ, այն սխալ կարծիքը կը յայտնեն թէ՛
գոյութեան կուլի պատճառով ծնունդ տունող տարվին-
հան բնական ընտրողութեան թէորիան, յար և նման է
ծագման ընդհանուր թիորիային, և ուստի այս վերջինը
շատ դիւրաւ տեղի պիտի տայ՝ եթէ բնական ընտրող-
ութեան թէորիան կարելի ըլլայ ջնջել:

Ասիկա պարզապէս մաքուր չփոթելու համար յե-
րիւրուած ծանրակշիւ սխալ մըն է, ճշմարտութիւնը
այն է թէ՛ ծագման գաղափարը ճարվինէն չա՛տ աւելի
առաջ գոյութիւն ունէր, թէև տակաւին ընդհանուր
կերպով ընդունուած չէր և թէ՛ այդ թէորիան այսօր
անկախ ամբողջութիւն մը կը կազմէ, որ երբէք աչ-
խարհէն չպիտի ջնջուի, նոյնիսկ եթէ պատահի որ,
բնական ընտրողութեան տարվինեան թէորիան, հնդար
անգամ իրրե սխալ հերքուի և անոր տեղ ուրիշ աւելի
հաւանական թէորիա մը հաստատուի:

Տակաւին այսօր, կը գտնուին կարգ մը մակերե-
ւութային մտածողներ, որոնք միամիտ ու գոհունակ
կրանութեամբ մը ձեռքերնին կը չփեն, ամէն անգամ
երբ կը տեսնեն թէ՛ հոս ու հոն, բնապատում մը այն
կարծիքը կը յայտնէ թէ՛, գոյութեան կուլով բացա-
տրուող բնական ընտրողութեան թէորիան, բաւական
չէ՛ գոհացուցիչ կերպով հաստատուելու համար ծագման

թէորիան: Բարիք կամեցող այդ մարդուկները, յափըշտակուած կերպով կը ցնծան ու իրենց երեւակայական յաղթութեան դիմադրութեանը մէջ, կ'աղաղակեն, «Օրհնեալ ըլլայ Տիրոջ անունը, Տարվինը վերջապէս դադրեցաւ ապրիլէ և Աստուածաշունչը դարձեալ յաղթանակեց ?»:

Այս րացազանչութեան մէջ ո՛չ մէկ լրջութիւն կայ թէև, և տակաջն քանի՛ քանի՛ անգամներ այս յիմար ուրախութիւնը ուղղափառ քրիստոնէութեան մէջ իր արձագանքը գտած է այն չարադէտ օրէն ի վեր՝ երբ Տարվինի գարծր ուղղակի կերպով Մովսէսի դէմ մաքառիլ սկսաւ: Տարվինականութեան հանդէպ քանի՛ քանի «յաղթական հերքումներ ?» գրքայիլի ու պուօլլուի ձեւերուն տակ, հրատարակուելու պատիւին արժանացած են պա վերջին երեսուն տարիներու ընթացքին, որոնք աւմէնքն ալ, աւանդ, միևնոյն ճակատագրին արժանացան ? Անոնք ո՛չ մէկ կերպով կրցան յաղթիկ ծագման թէորիաին և երբեք չափաի կարենան հարուածել զայն, ո՛չ հիմա, ո՛չ ալ ապագային, որովհետև այդ թէորիաի ճշմարտութեան հաւանականութիւնն ու ճակատագիրը, ո՛չ մէկ կերպով կարելի է համեմատութեան դնել բնական ընտրողութեան թէորիաի ճշմարտութեան հետ: Այլևս ստոյգ է թէ ԾԱԳՄԱՆ ԹԷՈՐԻԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸՆ է, մինչդեռ կարելի է վիճիլ «ԻՆԶՊԷՍ»ին, այսինքն ԲՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՂՈՒԱԵԱՆ ՎՐԱՅ:

Ուրիշ չա՛տ աւելի վնասակար սխալ մըն է այն կարծիքը որ՝ գիտումնաւոր կերպով տարածուած է ժողովուրդին մէջ — թէ տարվինեան թէորիան կ'ենթադրէ որ մարդը ծանօթ կապիկներու մէկ տեսակէն սերած է: Կապիկներ՝ որոնք տակաւին այսօր գոյութիւն ունին եղեր:

Ընդունելով ասիկա, անմիջապէս գիտել կուտան թէ կապիկ մը միշտ կապիկ կը մնայ և ո՛չ ոք տեսած

է մինչև այսօր որ կապիկէն մարդ մը յառաջ եկած ըլլայ: Անոնք որ այս կերպ զէնքով մը հերքած ըլլալ կը կարծեն ծագման թէորիան, չառ մը կարգերու կը բաժնըւին: Կան ա՛յնպիսիներ, որ չափազանց պարզամիտ ըլլալով, մակերեւութային կերպով կը մտածեն իրերու վրայ և որոնք աչքեր ունին չի տեսնելու համար, ուրիշներ՝ որոնք խնդիրին իրազեկ ըլլալով, կը փքանան իբրև գիտուններ, այս վերջինները սոփիստներ ու կեղծաւորներ են պարզապէս, որոնց բարոյականը երբ թոյլ տայ իրենց, պատրաստ են խելոյն ամենէն տգեղ ու գըռեհիկ միջոցներով հարուածելու իրենց համար անձնապէս հակակրելի եղող խնդիր մը: Անստուծիւն, տգիտութիւն և կամ չարութիւն, ա՛հա տարվինականութիւնը հարուածող անհեթեթ միջոցները:

Եւ այս միևնոյն մարդիկը կը կարծեն թէ՛ իրաւունք ունին պահանջելու բնաշարտումէն, որպէսզի անիկա խելոյն բնական ընտրողութեամբ, խնձորները նաւրինջներու փոխէ, եղիճները՝ թզենիներու և կաղնիներն ալ՝ արմուկներու, անոնք կը պահանջեն մեղմէ՛ որպէսզի մէկ տարուան մէջ ճագարներէն փիղեր յառաջ բերենք, աղուէսէն՝ առիւծ մը, ջղջիկէն՝ թութակ մը, և վերջապէս, ոռնացող կապիկէ մը խարտիշահեր նորածին մանուկ մը(*):

(*) Դասպալեկի աւետարանական հաստատութեան ուսուցիչ, Տոքթ. Էպրհարաւ, Ս. Հոգիէն ներշնչուած՝ հեռեւեալը կ'ազատակէ իմ այս բանախօսութիւններու գէմ գրած իր մէկ հերքումին մէջ. — Առնոյտ — Տոտել եթէ կը հաճի, մշակումով թող աւելի մը ծոգամայրի մը փոխէ: Այսպէս տարօրինակ պահանջի մը հանգիւյ. ինչպէս արդար պիտի ըլլար պատասխանել. — Պատուական Տոքթոր, այդ կերպ խալ ու անիտ ընդդիմախօսութիւններով, զոնէ ծիծաղելի մը՝ դարձնէք տւետարանական այդ հաստատութեան ուսուցչական մարմինը, քանզի Յորի գլխին մէջ գրուած է «Որովհետեւ յիմար կիցերու պէս կը խօսին»:

(Դիւլի Բ՝ Տուն 10)

Այս կերպ պահանջներ, ընտանացումն՝ ինչպէս նաև անասնաբոյժին ու պարտիզպանին համար, կառարեալ անհեթեթութիւններ են. քանզի ամէն մարդ գիտէ թէ՛ բնութիւնը ուսումով չի յառաջանար եւ ձեւերու փոխակերպութիւնը խիստ դանդաղ կերպով կը կատարէ անկալա: Բնական պատմութեան մասին, ագրոութիւնը ունեւորեալ ընդհանուր երկուցի մը դարձած է, որ տակաւին այսօր, նոյն իսկ ուսուցիչներէն շատեր, հաճոյք կ'ըզան այս կերպ այլանդակ իմաստակութիւններէ: Ասիկա եւս նոր ապացոյց մըն է թէ՛ անհրաժեշտ է ուսուցիչներուն հաստատուն ու գիտական կրթութիւն մը ստլ եւ ոչ թէ վէճիճի պարզ խաւ մը:

Եթէ ամէն մարդ գոնէ լաւ ըմբռնած ըլլար հետեւեալ բնական առածը «Natura non fecit saltum» բնութիւնը ուսում չի կատարէր, այն ատեն բոլոր վերոյիշեալ սխալ դադափարներն ու հրէշային պահանջները չէին կրնար ծնունդ առնել:

Վայրի խնձորենիէն քսնի մը հարիւր տեսակ հիւթեղ խնձորներ յառաջ բերելու համար կատարուած խընամատ ընտրութիւնը (sélection), ամբողջ հարիւր տարիներու կարօտեցաւ, նոյնքան տարիներ եւ աւելի աշխատութիւն ու համբերութիւն պէտք եղան, մինչև որ ձիուն նախատիպէն կրցան յառաջ գալ ձիերու միւս բոլոր փոփոխութիւնները, թռնային աղանձներէն՝ այսօրուայ աղանձներու զանազան ցեղերը, վայրի կաղամբէն՝ բոլոր միւս կաղամբները: Բնութիւնը միլիոնաւոր տարիներ երկունք քաշած է արտադրելու համար մէկ կողմէն մարդկութիւնը, իսկ միւս կողմէն մարդակերպ կապիկներու խմբակը, եւ բնականաբար նոյնքան ոյ եկար ժամանակամիջոց մը արտադրած է թաւամաղ ու պոչաւոր չորքոտանի նախատիպէ մը յառաջացող ոյդ կենդանիներուն, որպէսզի տունք կ'ուէն հետեւեալ յեղաշրջուի ու զարգանալ:

Կենդանիներն ու բոյսերը, սիրունդէ սերունդ եւ խիստ դանդաղ կերպով կը յեղաշրջուին, ու կը ձեւափոխուին, ա՛յնքան անդալիօրէն, որ ուղղակի մէկզմէկու յաջորդող անհասնելի, մեղի համար յար եւ նման կը թուին. պարտիզպաններն ու անասնաբոյժները չառաւելի լաւ գիտեն տսիկա, քան փռօֆէսէօսները:

Շատ մը պարզ պատճառներով, ազատ բնութեան մէջ, փոփոխութիւնը աւելի դանդաղ կը կատարուի քան այն պարագային՝ երբ կենդանիներն ու բոյսերը, մարդուն կողմէ փոխակերպուած պայմաններու տակ զրուած են: Միլիոնաւոր տարիներ կրնան մէկզմէկու յաջորդել, մինչև որ բուսական կամ կենդանական վայրի ձեւէ մը հոս ու հոն յառաջ գայ — դարձեալ վայրի — նոր ցեղ մը եւ կամ նոր փոփոխութիւն մը եւ երկիրը կրնայ միլիոնաւոր տարիներ թաւալիլ, մինչև որ կենդանական նոր տեսակ մը կազմուի իր մակերեսին վրայ ուրիշ տեսակի մը աստիճանական փոխակերպումով: Ուրեմն, երկար եւ անհաշուելի դարերու ընթացքին է որ բնութիւնը, տրուած նախատիպէ մը, կ'ըստեղծէ ուրիշ նոր տիպեր ու ձեւեր: Ոչ ոք եւս չի կրնար (բնութեան) վրայ ճնշում կը բանեցնէ, որովհետեւ ինքն է որ յաւիտեանակաճութեան կը յօրինէ ու կը կարգադրէ ամէն ինչ: Միլիոնաւոր տարիները բնութեան համար այն են, ինչ որ են օրերը մեզ համար, իսկ յաւիտեանակաճութիւնները մէկզմէկու յաջորդող գիշերներ են լոկ:

Այս ամէնուն հանդէպ, ինչ կ'արժէ արդեօք անհատական գոյութեան մը տևողութիւնը, որ յաճախ երկար կը համարուի մեզ համար, երբ արդէն 80 տարիներու հոսած է անիկա: Միթէ միօրեայ կեանք ունեցող էֆեմերոիդներ չենք, յաւիտեանակաճութեան ծոցը: Իրականութեան մէջ, մեր կեանքի տևողութիւնը ունեւորեալ կարճ է, որ չի կրնար բնութեան յաջորդական երկուցիներու եւ պատահարներու իրրեւ չափանիշ ծառայել:

Ասոր փոխարէն, գիտութիւնը մատնող մաքերու համար կը հայթայթէ այն միջոցները՝ որոնց շնորհիւ կարելի է այդ խիստ կարճ գոյութիւնը հեռունները տանիլ և նոյնիսկ դէպի ետ երկաւածգել: Ծնորհիւ Գիտութեան, կրնանք խորասուզուիլ հեռաւոր անցեալի խորութիւններուն մէջ, մեր ձեռքն ունենալով հետազոտութեան լուսաւոր ջահը, կրնանք նաեւ դէպի առաջ, անսահման անհունութեան կողմը ուղղել այդ ջահը՝ որ անցեալի ու ներկայի դասերէն օգտուելով, թոյլ կուտայ մեզ առաջուրնէ գուշակել ապագային տեղի ունենալիք երեւոյթներու յաջորդութիւնն ու յեղաշրջումի օրէնքները:

Ծագման քեորիան կոչուած է նաեւ ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄԻ ԹԵՆՈՐԻԱ: Այս վերջինը առկիւ ընդարձակ առում մ'ունի քան առաջինը, որովհետեւ առաջինը միմիայն ապրող գործարանաւորներուն կը պատշաճի, մինչդեռ վերջինը իր մէջ կ'ընդգրկէ ամբողջ տեսանկի աշխարհը, համայն տիեզերքը: Եւ իրօք, յեղաշրջումի թէորիան ո՛չ միայն մեր մայր մոլորակին, երկրի բնական երեւոյթներուն համար ճիշտ նկատուած է, այլ նաեւ բոլոր տիեզերական գործողութիւնները ուղղող միակ եւ հոյակապ օրէնքի մը արտայայտութիւնն է անիկա:

Եւ ասիկա՝ ԱՍՏԵՂԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆ է, որ մեզ կ'ուսուցանէ:

Մեր տրեգակնային դրութիւնը մէկ ոստումով չէ՝ որ իր ներկայ վիճակին հասած է, այլ աստիճանաբար յեղաշրջուած է անիկա, որուն համար անհաշուելիօրէն երկար ժամանակ մը պէտք եղած է: Հետադասելով քաշողերու աշխարհը. մենք այն ստույգ համոզումը ունեցած ենք թէ՛ շարունակական փոփոխութիւն մը յառաջ կուգայ ամբողջ տիեզերքի մէջ. թէ՛ եթերով լի միջոցին մէջ, նիւթական տարրերը յաւիտենական շարժման ու ձեւափոխութեան վիճակի մը մէջ կը գտնուին: Այն, որուն փայլիլը կը տեսնենք այս երեկոյ աստեղազարդ երկրնքին մէջ, անսկիզբ ու անվախճան տիեզերական

կեանքի մը լուսաւոր մէկ յայտնութիւնն է, յայտնութիւն մը՝ որ մեզ կուգայ հեռուններէն, անսպառ ոյժով ու նիւթով լեցուն անսահման միջոցի խորերէն: Մեր աչքը կրնայ հոգեպիշ կերպով դիտել տիեզերքի այն արուեստանոցը՝ որ երբեք չի դադրիր գործելէ, որ երբեք չէ՛ լրացած ու ամբողջացած, և որ յաւիտենապէս անաւարտ (inachevé) ըլլալով՝ միշտ կը ծընի ու կը մեռնի և մշտնջենական շարժումով մը կը յուզուի: Մեր սրեգակնային դրութիւնը, որ իր ամբողջութեանը մէջ հաստատուն աստղ մըն է լոկ, արեգակը, և իր բազմաթիւ մոլորակները իրենց արբանեակներով միասին, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ տիեզերական մարմիններու մէկ չափազանց պզտիկ համախմբումը: Միւս հաստատուն աստղերէն իւրաքանչիւրն ալ — որոնցմէ 5800 ը պարզ աչքով կարելի է համբել — ունի իր յատուկ դրութիւնը: Արդ, աստեղագէտը, որ արդի ամենէն կատարելագործուած հեռադիտակներովը զննուած է, մինչեւ այսօր 40 էն 50 հազար շողողուն և մէկը մէկու նման աշխարհներ գտած է, անիկա կը դիտէ շարունակ այդ հեռաւոր կէտերը և կ'սքանչանայ անոնց վրայ, քանզի անոնց մէջ արեգակնային նոր դրութիւններու ձեւանալը կը տեսնէ, որոնք եթերով լեցուն ովկիանոսի մը անսահման անդունդներէն ծնունդ կ'առնեն, կը տեսնէ կազելէն փայլուն զանգուածներ, որոնք միգամած կը կոչուին և գիտէ թէ՛ այդ զանգուածներէն է որ ծնունդ առած են արեգակնային դրութիւնները, որոնք հեռոնեւ ստացած են իրենց լոյսն ու ձեւը և կազելէն վիճակէն ատրիճանաբար անցած են հեղանիւթային հրաչէկ վիճակի մը, որ դարերու ընթացքին պաղելով՝ հաստատուն կեղե մը ձեւացուցած է: Ասոնցմէ դատ, տիեզերքի զանազան կողմերը կը տեսնուին ծերացած աշխարհներ, որոնք հեռոնեւ խոժուաղէմ ու տխուր՝ մահուան կը դիմեն, հեռաւոր ապագայի մը

մէջ, պատահաբար վերստին արժնալու և նոր կիանք ու շարժում ստանալու համար: Գիշերային աստեղազարդ երկինքը, աստեղագէտին համար գրեթէ այն միևնոյն տեսարանը կ'ընծայէ ինչպէս մենաւոր ձորակին ծաղիկներովը զարդարուած մարգագետինը՝ բուսաբանին համար: Եւ ինչպէս որ բուսաբանը կրնայ միակ կանաչ թափ մը մէջէն երեւան հանել միեւնոյն տոտեն տարբեր ընտանիքներու պատկանող բոյսերու յեղաշրջումի զանազան չրջանները, ինչպէս որ անոր մէջ կը նշմարէ փոշէնի ամենափոքր հատիկներէն սկսեալ մինչև պտղատու և ծաղկաւէտ ծառերը, մինչև թառամող ու օրհասական ծաղիկները, նոյնպէս ալ աստեղագէտը, կապոյտ ու չղարձակ երկնակամարին մէջ կը տեսնէ աշխարհներու յեղաշրջումի բոլոր աստիճանները, անոնց նորածինի, չափահասի, ծերութեան ու օրհասականի տարբեր երաժիշտները: Ծնորիւ աստեղագիտութեան, այժմ, կարելի է գոհացուցիչ պատասխան մը բանաձեւել մարդկային մտքին համար այնքան հետաքրքրական եղող սահարցումին. — Մեր արեգակնային զրութիւնը ինչպէս ծնունդ առած է»:

Տիեզերքի կազմութիւնը բացատրող թէորիայի մը հիմերը դնելու փառքը 18-րդ դարու երկու ամենամեծ գիտուններուն վիճակուած էր: Այդ թէորիան, սերտօրէն կապուած է աստեղագիտութեան համար մինչև այսօր ծանօթ եղող իրողութիւններուն հետ և ահա այդ պատճառով, ամենամեծ ընդունելութիւնը գտած է անկա արզի աստեղագէտներուն կողմէ: 1755 ին, ԷՄԱՆՈՒԷԼ ՔԱՆՆԵ, Գերման մեծ փիլիսոփան, «Երկնքի քեդրիան եւ ընդհանուր բնական պատմութիւնը» խորագրով իր մէկ չափական գիրքը հրատարակեց, իսկ 1796 ին, Ֆրանսացի հռչակաւոր աստեղագէտը Լապլաս, Քանդեան թէորիան պսակեց իր «Աշխարհից սխալման վրայ» գործովը:

Այս «Քանթ — Լապլասեան» թէորիայի ամենակարեւոր ու հետաքրքրական մասը, մասաւորապէս հետեւեալը կ'ուսուցանէ մեզ:

Եղած է ժամանակ մը, երբ մեր արեգակը և իր շուրջ դարձող բոլոր մոլորակները, կը կազմէին կազեղէն մեծ զանգուած մը՝ որ այսօրուայ արեգակնային զրութեան տեղը կը զբաւէր: Այդ զանգուածը խիստ աննշան խտութիւն մ'ունէր և ճիշտ կը նմանէր ամպանման այն ընկերուն՝ զոր հեռադիտակը այսօր ցոյց կուտայ մեզ երկնային հեռաւոր հորիզոններուն մէջ, ընկեր՝ որոնք ևս կազեղէն վիճակ մ'ունին, ինչպէս որ կը հաստատէ լուսապատկերացոյցը:

Մեր արեգակնային զրութեան կազակերպ այդ զանգուածը, որ երբեմն անհունութեան մէջ լողացող միգամած մըն էր, հետզհետէ կ'ընկուելով կազմեց հսկայ գունդ մը, ճիշտ այնպէս՝ երբ ջուրի չողին իր կազեղէն վիճակին մէջ խտանալով, հնգակերպ կաթիլներ կը կազմէ: Բնագիտական օրէնքները կ'ուսուցանեն թէ՛ քանի այդ զանգուածին հիւլէական մասնիկները մէկմէկու մօտեցան, այնքան ալ անոր ջերմութեան աստիճանը կանոնաւոր կերպով բարձրացաւ: Լուսաւոր կազի այդ միգամածը, վերջապէս հեղուկ ու հրաշէկ գունդի մը վերածուեցաւ որ իր աստիճանական խտացումին չորհիւ, հոյովական շարժում մ'ստացաւ, շարժում մը՝ որ բնագիտական ծանօթ օրէնքներու համաձայն հետը հետէ բազմապատկուեցաւ:

Ուրեմն, մեր այսօրուայ արեգակնային զրութիւնը կազմող բոլոր տարրերն ալ, ասեմնօք իր աստեղքին շուրջը դարձող հրաշէկ ու հեղուկ միակ գունդի մը լողկացուցիչ մասերն եղած են:

Եւ որովհետեւ աստղերու միջև տարածուող միջոցը խիստ ցուրտ էր, մեր նշխարաբան արեգակը պարտաւորուեցաւ անընդհատ իր ջերմութիւնը կործնելու:

և ուստի իր մակերեսը հետզհետե՝ սկսաւ կծկուիլ ու համեմատաբար գունտին թաւալումը ա՛յլ աւելի բազմապատկուեցաւ, այն աստիճան՝ որ կեղրոնախոյս զօրութեան պատճառաւ, թաւալող գունտի հասարակածէն պզտիկ մասեր դուրս արձակուեցան, որոնք արեգակի մեծ զանգուածը լքելով ձեւացուցին մոլորակները: Այս երեւոյթը բաղմամբիւ անգամներ կրկնուեցաւ, հասարակածէն վրթող այդ հրաշէկ ու հեղուկ զանգուածներն ալ սկսան իրենց առանցքին շուրջ թաւալիլ ու հեռանալ իրենց մօտէն մինչև այն կէտը, ուր՝ արեգակի քաշողական ոյժը աւելի զօրաւոր հանդիսանալով քան փախրստական այդ զանգուածներուն կեղրոնախոյս զօրութիւնը, կեցուց զանոնք. այն ատենէն ի վեր, արեգակէն ծնունդ առնող երկնային այդ մարմինները կը շարունակեն անվերջ չրջան մ'ընել իրենց մօր շուրջ:

Այսպէս ծնեցան մոլորակները, որոնցմէ ոմանք արեգակի նման իրենց հասարակածէն ծնունդ տալով ուրիշ նոր օղակներու, ձեւացուցին արբանեակները: Բընագլխական փորձ մը, արդէն ցոյց տուած է Քանք-Լաբլասեան այս թէորիայի ճշտութիւնը:

Ահա այսպէսով է որ մարդուն հետազօտող միտքը, ուսումնասիրելով գիշերային աստեղազարդ երկինքը, կրցած է հետեւցնել երկնային մեքենակաւորեան ու Տիեզերական բնագիտութեան օրէնքները, այսպէսով է որ դարձեալ մարդկային այդ միեւնոյն միտքը, կրցած է երկրիս ու գալն չրջապատող աստղերու ճակատագրին համայնացոյց փանոռաւան պատրաստել:

Շատ չ'ըներ որ բնագիտութիւնը լուսապատկերացոյցի միջոցաւ, ասպցուցած է թէ՛ մեր երկրի վրայ գոյութիւն ունեցող նիւթերը, արեգակի հրաշէկ մթնոլորտին մէջ ևս կը գտնուին, ինչպէս, ջրածին, նատրոն, մականեղին, նիքել, ալումինիում, քալսիում, մանկանէզ, երկաթ, պղինձ, զինկ, փոթասիում եւն.:

Գիտութեան համար մեծ յաղթանակ մ'եղաւ երբ յաջողեցաւ վերջապէս ասպցուցանել թէ՛ մեր երկիրը իրապէս արեգակի հորազատ դուռնի է:

Յեղաբոլոր կենդանական ու բուսական աշխարհին մէջ բացարձակ օրէնք մ'ըլլալը բնապատումներու կողմէ հաստատուելէ սուտջ, աստեղագիտութիւնը արդէն չա՛տ հին ժամանակներէ ի վեր հաստատած էր թէ՛ տիեզերքի մէջ, որուն խորերը անհամար արեգակնային դրութիւններ անդունդին վրայ երազկոտ կերպով կ'օրօրուին ու կը ծփան, Յեղաբոլոր միշտ և անսահման ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունեցած է:

Իրողութիւնն այն է որ աստեղազարդ երկինքը, միեւնոյն խաղաղ երեկային, մեզ կը պատմէ զանազան ժամանակներու պատմութիւնները, որոնցմէ ոմանք հին, չա՛տ հին են: Այդ ճառագայթները՝ որոնք մանուկ, երիտասարդ ու ծեր աշխարհներէն մեզի կը հասնին՝ տիեզերքի զանազան հեռուորութիւններէն, իրենց հետ կը բերեն հին դարերու արդէն վաղուց կատարուած ու անցած եղելութիւններու պատմութիւնը: Լոյսի ճառագայթը մէկ ժամուան մէջ 40,000 փարսախ տեղ կ'երթայ, արեգակէն մինչև մեր երկիրը գալու համար զրեթէ 8 վայրկեանի կը կարօտի: Ա՛րդ, այն լոյսը հաստատուն աստղերը, որոնք կը շողան երկնակամօրին վրայ, անհուճապէս աւելի հեռու են մեզմէ քան տրեք. օրինակի համար, Բեւեռային աստղէն ճամբայ ելնող լոյսի ճառագայթին համար, 43 տարի պէտք է որպէջի մեզի հասնի, կամ ուրիշ խօսքով, այն ճերմակ լոյսը՝ որ այս երեկոյ բեւեռային աստղին գոյութիւնը կը յտանէ մեզ, 43 տարին անոյ՛ք բաժնուած է այդ մարմինէն, մէկ խօսքով, այսօր կ'իմանանք միայն այն՝ ինչ որ ասկէ առաջ պատահած է տիեզերքին մէջ: Պարզ աչքով հազիւ

տեսանելի հաստատուն աստղերը շատ հեռու են մեզմէ, այնպէս որ անոնց լոյսը 130 տարիներ առաջ ճամբայ ելած է մինչև որ կրցած է հասնիլ մեր երկրին: Այնպէս կը հաշուուի թէ Յարդգոզը մօտաւորապէս — լոյսի արագութեան հաշիւով — 5000 տարիներու հեռաւորութիւն ունի մեր երկրէն: Հէրշել, իր հսկայ հեռադէտով նշմարած է ա'յնպիսի միգամածներ, որոնց լոյսը միլիոնաւոր տարիներէ ի վեր կը վազէ ու տակաւին հասած է: Ուրիմն ճշմարիտ է ըսել թէ՝ աստեղագէտը երբ իր դիտարանէն անյազ աչքերով կը հետադօտէ գիշերուայ երկինքը, ա'յնպիսի բաներ կը նշմարէ՝ որոնք արդէն վաղուց պատահած են տիեզերքի զանազան կողմերը: Աստեղագէտը անցեալը կը կարդայ և միակ բնապատումն է անիկա որ յստակ ու մաթէմատիքականօրէն ցոյց կուտայ միզ անցեալի մեծ դրքին մէջ կատարուած նշանակելի եղելութիւնները:

Այս բոլորը կարելի է հրաշալիքներ կոչել, որոնց առջև մտածողը սքանչացումով կը խոնարհէ իր գլուխը և միանգամայն ուրախութիւն ու մխիթարութիւն կ'ըզգայ երբ աստեղագիտութիւնը — որ ա'յնքան վատահօրէն կը գուշակէ հեռաւոր ապագայի մը մէջ տեղի ունենայիք խաւարումները — կ'ըսէ իրեն. — Միակ օրէնք մը կայ որ կը յայտնուի ամէն կողմ, անհունապէս մեծին՝ ինչպէս անտեսանելիօրէն փոքրին, անհունապէս հեռաւորին՝ ինչպէս անշափելիօրէն մօտին մէջ և այդ օրէնքն է՝ յեղափոխումը: Ամէն ինչ կը ձեւափոխուի, ամէն ինչ կը կերպարանափոխուի ու կը զարգանայ: Երեւոյթներու խուսափուկ մէթամորֆօզին մէջ, ամէն ինչ անընդհատ կ'երեւի ու կ'աներեւութանայ, կը ծնի ու կը մեռնի՝ բայց ոչինչ կը կորսուի: Ամէն ինչ որ գոյ է, կը փոխէ իր ձեւն ու վիճակը, ո'յժն է միայն որ մի է և յաւիտենական: Ինչ որ այ ըլլան ոյժի բազմակերպ յայտնութիւններն ու տարրեր ձեւերը, ամբ.

կա երբեք չի՝ կորսուիր ու չ'անհետիր:

Խոկալով այս ամէնուն վրայ, մեր մէջ կը ծագի նոր ու մեծ գաղափար մը, Անհունութեան ու Յաւիտենականութեան գաղափարը: Մենք հետզհետէ կը յոջողինք նախադգալ թէ՝ ինչ կը նշանակէ ժամանակի ու միջոցի անհունութիւնը, կը յաջողինք մեր միտքը վարձեցնել այն գաղափարին թէ՝ տիեզերքի մէջ չկայ սահմանափակ միջոց մը, թէ անցեալը սկիզբ ունեցած է՝ և ո'չ ոյ ապագան պիտի ունենայ վախճան: Հետզհետէ ամօթ մը կ'զգանք տղայական մեր այն միամիտ ըմբռնումի մասին թէ՝ մենք ենք միայն որ յաւիտենական ու անփոփոխ գոյութիւն մ'ունինք տիեզերքի մեծ մըթերանոցին մէջ, մենք՝ որ իրականութեան մէջ աննշան հիւլէ մ'իսկ չենք բնութեան անհունութեան մէջ:

Երբ երկիրը լքուեցաւ իր մօրմէն՝ արեւն, դեռ երկար ատեն պահեց իր ջերմութեան այն բարձր աստիճանը՝ որուն ազդեցութեանը տակ բնականաբար ո'չ մէկ կենդանի ու բոյս կրնար ապրիլ՝ իր մակերեսին վրայ: Երկար ժամանակ ինքն իր վրայ թաւալելէ յետոյ, քիչ քիչ իր արտաքին կեղեւը սկսաւ պաղիլ իր մէջ սեղմել երկրիս կեդրոնական հրաշէկ մասը. իր սաք մթնոլորտին մէջ լողացող ջուրի շոգիներուն խառացումովը, յառաջ եկան ծովեր ու ուկիանոսներ, որոնք անկասկած, միլիոնաւոր տարիներէ ի վեր ծածկած են իր կեղեւը: Երկրիս ջերմութեան աստիճանական կորուստին հետեւանքով, իր պաղած կեղեւը չարունակեց միշտ աւելի կծկուիլ: Բնագիտական դիւրամբունելի օրէնքներու համաձայն, հոս ու հոն, ծովերու և ուկիանոսներու մէջ հետզհետէ երեւցան ցամաքներ: Այդ թուականներէն սկսաւ ջուրի եղանը, մեքենական այն յարատե աշխատութիւնը՝ որ միլիոնաւոր տարիներէ ի վեր, մեր երկրի կեղեւին մէջ զանազան փոփոխութիւններ յառաջ կը բերէ, փոփոխութիւններ՝ որոնք տակաւին այսօր իսկ

յառաջ կուգան և որոնց պատմութիւնը նոյն այդ կեղեւին մէջ արձանագրուած է: Երկրաբանութիւնը, բնական գիտութիւններու մէջ այն միակ գիտութիւնն է, որ այսօր, երկրի կեղեւին յեղաշրջման պատմութիւնը կուտայ մեզ և նոյնիսկ զօրաւոր ապացոյցներ յառաջ կը բերէ ի նպաստ ծագման թէորիաի: Այդ գիտութիւնը օրինակի համար, կ'ապացուցանէ թէ՛ այսինչ ժայռերը հրաբխային ծագում ունին, իսկ ուրիշներ ադի ու անուշ ջուրերու սիկահողի կարծրացումէն յառաջ եկած են, անիկայ կ'ուսուցանէ թէ՛ ի՞նչ միջոցներով մթնոլորտային երեւոյթները դանդաղ բայց յարասե կերպով, ցամաքները ծովերու փոխած են, թէ ի՞նչպէս ցածրուցած ու քայքայած են լեռներու շղթաները, թէ ի՞նչպէս երկրագնդի մակերեսի միեւնոյն կէտերը երբեմն ծով՝ երբեմն ալ ցամաք եղած են և կամ ի՞նչպէս քայքայուող նիւթերու տարրերը ուրիշ նոր բաղադրութիւններ ու կազմութիւններ յառաջ բերած են: Երկրաբանութիւնը կ'ուսումնասիրէ թէ՛ ո՞ր ժայռերը կազմուած են այս կամ այն դարաշրջանին, թէ ի՞նչպէս այդ ժայռերու տարրեր տեսակները կրցած են բնական կերպով մէկզմէկու վրայ դիզուիլ և յաճախ ալ ուժգին կերպով տեղափոխուիլ: Այդ գիտութիւնը կ'ապացուցանէ թէ՛ երկրիս հաստատուն կեղեւի տարիքը, միլիոնաւոր տարիներով միայն կարելի է հաշուել և թէ՛ այդ կեղեւը խիստ կարեւոր գիրք մըն է, որուն մէջ բնութիւնը արձանագրած է իր խելական պատմութիւնը:

Ջուրերու մեքենական աշխատութեան հետեւանքով, նուրը սիկահողը կաղտապարողի դերը կատարեց: Եւ իրօք, ծովերու տիգմին մէջ թողուած կենդանիներն ու բոյսերը, քիչ քիչ ապառաժի կարծրութիւնը ստացան և զիրենք չրջապատող սիկահողին վրայ քանդակեցին իրենց նուրը պատկերները, որոնք երկրիս նախորդ դարաշրջաններու քարացած ու անլթար մնացած փառքներն են:

Մեռած կենդանիներու և բոյսերու այդ քարացած տիպերը, ճշգրիտ կերպով կը պատկերացնեն մեզի այն կենդանիներու ֆիզիքական կազմը՝ որոնք ապրած են հեռաւոր դարաշրջաններու մէջ, երբ տակաւին մարդկային ո՛չ մէկ ոտք կոխած էր երկրի վրայ:

Համեմատաբար չափ չ'ընել որ սկսած են անցեալ դարաշրջաններու այդ հետքերը համախմբել և զանոնք մէկզմէկու հետ բաղդտակ, ինչպէս նաեւ ներկայիս ապրող կենդանիներուն ու բոյսերուն հետ: Գոնի մը տասնեակ տարիներ առաջ, նոր գիտութիւն մը ծնունդ առաւ, Հնկաբանութիւնը (բրածոներու ուսում), որ թեթեւ բայց ազատով ձեռքով մը այսօր մեզի կը յանձնէ անհետացած նախապատմական դարաշրջաններու բուսական ու կենդանական հոյակապ խօսուն նկարները:

Տառական ճշմարտութիւն մը դարձած է այսօր թէ՛ հո՛ն, ուր մարդիկ ո՛չ մէկ պատմութիւն կը գրեն, հոն՝ քաղեր լեզու կ'առնեն:

Այս երկու գիտութիւններն են, Հնէաբանութիւնն ու Երկրաբանութիւնը, որ սերտ ներդաշնակութեամբ մը ճշտած են երկրագնդի իւրաքանչիւր կեղեւին տարիքը, անոնց հնորիւն է որ սովորած ենք թէ՛ նախապէս ի՞նչ կենդանիներ ու բոյսեր ապրած են երկրիս վրայ և յաջորդական դարերու մէջ ի՞նչ կենդանիներ ու բոյսեր յայտնուած են:

Այդ երկու գիտութիւնները, ուսումնասիրելով բրածոները, (որոնք պատմութեան գրքին մէջ, ապացուցական տեսակետով ա՛ւելի մեծ արժէք ունին քան Մովսէսն ու Նիբաշական պատմութեան բոլոր մարգարէները) կ'ուսուցանեն մեզ թէ՛

1. — Գործարանական աշխարհը երկրի վրայ յայտնուած է չափազանց պարզ ու նախնական ձևերով, ստորին կենդանիներով ու բոյսերով:

2. — Բնական ու կենդանական աշխարհները

սկիզբէն չափազանց աղքատ եղած են ձկերու պէսպիսութեան տեսակէտով:

3.— Կենդանական ու բուսական աշխարհները ֆիզիքական պարզ ու ստորին կազմութիւն ունեցող քանի մը ցանցաւ ձկերէ ծագում առնելով խիստ դանդաղ կերպով յեղաշրջուած են հասնելու համար գերազանցօրէն բարդ յօրինուածութեան մը ու ալյազան ձկերու:

(Անդրանիկ տունկերէն եւ ո՛չ մէկը դեռ հոսաւեօ ծաղիկ կը կրէր իր վրայ, ամխային անհաւնեւուն մէջ ո՛չ մէկ վաղը կ'արտաբերէր իր անուօ հոօք, ո՛չ մէկ քիթեռնիկ կը քափառէր ծաղիկէ ծաղիկ):

Նախապատմական դարերու կենդանական ու բուսական աշխարհները սովորականէն ալանդակ տեսակներ կը պարունակէին, որոնք ժամանակի ընթացքին հետըզհետէ անհետացան:

Այդ ժամանակներու կենդանիները ա՛յնպիսի վիթխարի կազմութիւն մ'ունէին՝ որոնք այսօր գրեթէ անբերունքնելի են մեր երեւակայութեան համար:

Դարերու ընթացքին, հետզհետէ փոխանցումի նոր ձկեր յայտնուեցան, ինչպէս օրինակի համար, ձուկերուն ու մողէզներուն մէջ, մողէզներուն ու բուռններուն մէջ: Ժիւրայեան խաւերուն մէջէն, (որոնք ջուրերու շնորհիւ կազմուած են.) այսօր կենդանիի մը բարացած մնացողները երեւան հանած են, որուն $\frac{1}{4}$ ը սողուն մըն է, իսկ $\frac{3}{4}$ ը բուռն մը, ունի քէ կտուց, քէ ակռաներ եւ քէ մողէսի պոչի նման պոչ մը, բայց փեքաւոր:

4.— Քանի՛ հին դարերը կը մօտենան ներկային, ա՛յնքան ալ վաղեմի կենդանական ու բուսական թաղաւորութիւններուն գլխաւոր յատկութիւնները կը մերձենան մեր դարաշրջանի կենդանիներուն ու բոյսերուն ունեցած յատկութիւններուն:

5.— Կենդանական ու բուսական այն ձկերը, որոնք տարբեր դարաշրջաններու մէջ անհետացած են, բոլորն ալ մէկգմէկուհետ չլքայուած են, թիթեւ աստիճանաւորումներով ու փոխանցական ձկերով:

6.— Երկրաբանութիւնն ու հնէաբանութիւնը յենլով մինչեւ հիմա յայտնուող ցցուն իրողութիւններու վրայ եւ զանոնք մէկգմէկու հետ բաղդատելով, անուշանալի կերպով կ'ուսուցանեն մեզ քէ՝ բաժնագոյն էակ մը միշտ ստորին նախնիքէ մը կը սերի եւ քէ՝ ազգակցական արիւնային կապակցութիւն մը մէկգմէկու կը շղթայէ ամբողջ կենդանի բնութիւնը:

Այս իրողութիւններու իրականութեան մասին ո՛չ մէկ կերպով այլեւս կարելի է կասկածիլ, որովհետեւ անոնք բոլորն ալ ապացուցուած են հարիւր հազարաւոր քարացած սոքիւմաններով: Բնական պատմութեան աշխատանոցներու, հնէաբանական ժողովածուներուն մէջ, հետաքրքրուողը այս մասին պիտի տեսնէ բազմաթիւ վաւերական ապացոյցներ, ա՛յնքան բազմաթիւ՝ որ առողջ ու մտածելու ընդունակ միտք մը, նո՛յնիսկ հակառակ իր կամքին, վերջապէս պիտի ընդունի ծագման թէորիայի ճշտութիւնը: Բայց, եթէ հակառակ մեր մատնանշած բազմաթիւ ապացոյցներուն, տակաւին չ'ընդունուիր ծագման թէորիայի ճշտութիւնը, հակառակ անոր կ'ըսեմ որ՝ այդ թէորիան ցոյց կուտայ ինքնապաշտպանութեան բազմաթիւ միջոցներ ու ապացոյցներ, այդ կը նշանակէ պարզապէս թէ՝ մարդկային միտքը անբուժելի հիւանդութենէ մը վարակուած է, անիկա կա՛մ կը զառանցէ, կա՛մ խելադարած է եւ կա՛մ կուրացած:

Այո՛, տիա՛րք եւ տիկնայք, քարերն են որ լեզու առնելով ապացուցած են թէ՝ Մովսէսի ուսուցումը սրխալ է: Այդիսինքն ու ժիւղանները, Պիրենեաններն ու Մոսիսները, ամէնքն ալ կատարեալ ներդաշնակութեամբ

մը կը յայտնեն մեզի թէ՝ աշխարհի ատեղծագործութեան մասին ինչ որ համարիս է, նախնական վարժարաններու մէջ ուսուցանուածին բոլորովին հսկառակն է:

Մեր լեւոնները ամէնքն ալ կը բողոքեն հանրային վարժարաններու դէմ: Տակաւին ո՞րքան ասան պիտի կարմրինք արդեօք, մանաւանդ՝ երբ գիտենք թէ՝ Սխալը, դաշտերու մէջ աճող փոսակար խոտերուն պէս, ազատօրէն կը տարածուի ամէն կողմ:

Ուրիշ բնական գիտութիւն մը, կ'ուսումնասիրէ մարդկային մարմնի ներքին յօրինուածքը և զայն կը բազմաթիւ կենդանիներու ֆիզիքական կազմին հետ, իսկ կենդանիներուն ալ՝ մէկզմէկու հետ, այդ գիտութիւնը կը կոչուի Բաղդասական Անդամագնութիւն:

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ

ԱՆԴԱՄԱԶՆՆՈՒԹԻՒՆ

Այս գիտութիւնն ալ, նախորդներուն նման, ծագման թէորիան հաստատող բազմաթիւ իրողութիւններ հրեւան հանած է, մինչդեռ չէ՝ կրցած դանել ուրիշ ո՞նէ իրողութիւն մը՝ որ զայն (ծագման թէորիան) ժխտած ըլլայ:

Արդէն շատ հին ժամանակներէ ի վեր, գննողներու ուշադրութիւնը գրաւած էր կապիկներու և մարդոց միջև գոյութիւն ունեցող նմանութիւնը: Հին գաղութներու աստուածամկախ բնապատումներն իսկ պարզմտութեամբ մը «մարդակերպ» կոչած են խուճի մը կապիկներ: Մանուկ մը, երբ սուսջին անգամ ըլլալով կ'այցելէր օղբնտելութեան պարտէզը, տեսնելով այդ կենդանիները, խոյն հարցուց իր մօրը. — «Մայրիկ, արդեօք այս մարդիկն ալ կ'աղօթեն»:

Մարդուն և կապիկին միջև գոյութիւն ունեցող ֆիզիքական կազմի այս մեծ նմանութիւնը, ամբողջ դարեր, ահագին ծառայութիւն մատուցած է բժշկութեան: Որովհետեւ Միջին դարու քրիստոնեայ եկեղեցին յարութեան պատճառաւ կ'արգիլէր մարդկային դիակի անդամահերձութիւնը, ու՛յդ պատճառով, փոօֆէսէօներն ու բժշկական ուսանողները, մարդկային մարմնի կազմութիւնը ուսումնասիրելու համար, պարտաւորուեցան կապիկային դիակներ քննել: Այս ուղղութեան հետեւանքով, եկեղեցին լուրհան ընդունեց թէ՝ կապիկի մը ներքին յօրինուածքը իր էական մասերով յար և նման է մարդուն յօրինուածքին, թէ՝ կապիկին մարմինը կաղապարուած է մարդուն մարմնին վրայ և կամ փոխադարձաբար:

Բաղդատական անդամագնութիւնը իրապէս կ'ուսուցանէ թէ՝ ո՛չ միայն մարդկային իրանի կմախքը իր կազմութեամբ կը նմանի մարդակերպ կապիկներու իրանին, այլ նաև անոնց ձևերի ու ոտքի ոսկորներու մէջ ա՛յնպիսի աչքառու նմանութիւն մը գոյութիւն ունի՝ որ մինք սկսածայ այն համոզումը կ'ունենանք թէ՝ բարձրագոյն կապիկներուն և մարդուն մէջ համարիւնային ազդակցութեան մը կապը կայ, այնպէս որ իսկապէս հեռաւոր անցիակի մը մէջ, մարդուն և մարդակերպ կապիկներուն նախնիքները նոյնը եղած ըլլալու են:

Մարդուն և Կորկլային կմախքները մէկզմէկու հետ բաղդատելով, ճիշտ միեւնոյն ոսկորները կը գտնենք անոնց մէջ, որոնց թիւին ու յօդաւորումին մէջ կատարիալ ներդաշնակութիւն մը կը տիրէ: Միևնոյն նմանութիւնը գոյութիւն ունի նաև միւս գործարաններուն միջև, այնպէս որ անգլիացի նշանաւոր բնագաւառում մը՝ Հըքսլէյ, հետեւալ եզրակացութեան հասած է. «Կապիկային զանազան սեռերու գործարանները եթէ մէկզմէկու հետ բաղդատենք, պիտի տեսնենք թէ՝ անոնց միջև

գոյութիւն ունեցող տարրերութիւնները չա՛տ աւելի մեծ են, քան այն տարրերութիւնները՝ որոնք կը բաժնեն մարդը կորիլլայէն և կամ Շէմիազէէն»:

Կապիկներու և մարդոց միջև գոյութիւն ունեցող յորինուածքի այս սերտ նմանութիւնները բացատրելու համար, գիտութիւնը կ'ընդունի թէ՛ անոնք միեւնոյն ծագումը ունեցած են: Եւ երբ սխիթմաթիքօրէն իրարու չղթայուող դործարանաւորներէն ո՛րէն մէկ խումբին յորինուածքը ուսումնասիրենք ու այդ ուսումնասիրութենէն յառաջ եկող արդիւնքները բաղդատենք գործարանաւորներու այդ միեւնոյն դասին պատկանող ուրիշ մէկ խումբին անդամադննական կապակցութիւններուն հետ, պիտի տեսնենք շատ մը աչքառու նմանութիւններ՝ որոնք ուրիշ կերպով կարելի չէ՛ բացատրել, եթէ ոչ ընդունիլ թէ՛ անոնք միեւնոյն ծագումն ունեցած են:

Եթէ ուզենք հասկնալ տանաւորներու բաղդատական անդամադննութիւնը, այն ատեն պէտք չէ՛ լքենք այն գաղափարը թէ՛ անոնք ամէնքն ալ միեւնոյն նախնիքներէն կը սերին և թէ՛ ատտիճանական ու դանդաղ յեղաշրջումով մը զարգացած են, ստորին անկատար ձեւերու անհամար ծննդագործութիւններու ընթացքին:

Եւ եթէ սանդուխին ամենատարրին տատիճաններուն վրայ զանուող բանաւորներու անդամադննական յորինուածքը բաղդատենք սողուններու յորինուածքին հետ, այն եզրակացութեան պիտի յանգինք թէ՛ ամենահին սաւաւորները սողուններէն յառաջ եկած են:

Եւ ասիկա հնէաբանութիւնն ալ կ'ուսուցանէ: Միեւնոյն բանը կը հաստատէ նաեւ բոյսերու բաղդատական անդամադննութիւնը: Ամէնքն ալ, այո՛, ամէնքն ալ ծագման թէւրիաի ճշմարտութիւնը կը հաստատեն:

Կայ նաեւ ուրիշ գիտութիւն մը՝ որ կը կոչուի բաղդատական յեղաշրջումի պատմութիւն, և կամ, պատմութիւն սաղմնաբանութեան:

Այս գիտութիւնը կը հետազօտէ կենդանիի մը և կամ բոյսի մը յեղաշրջումի բոլոր դործողութիւնները, առաջին ըջիշէն սկսեալ մինչև կատարեալ հասունութիւն, մինչև այն ատեն՝ երբ չափահաս օգկանիւզմը, ինքն ալ կ'սկսի իր կարգին ծրարձակ քիլիներ արտադրել:

Արդ, ճիշտ այս մանուկ գիտութիւնն է որ կրեան հանած է ծագման քեորիան հաստատող ապացոյցներու ամենամեծը: Անիկա կը պարզէ մեզի շարք մը երեւոթներ՝ որոնք ունին գիտական ա՛յնպիսի նշանակութիւն մը, որուն առջև ամենէն դժուարահաւանին իսկ պահ մը բերանաբաց պիտի մնայ: Բնականաբար անոր յայտնած իրողութիւնները ա՛յնքան արմատական ու սրանկիչ են՝ որ աստուածաշունչի ջերմ կուտակիցներն ու ծագման թէորիաի հակառակորդները աւելի կը նախընտրեն բուն ինդրին քովէն անցնիլ, քան թէ անոր մասին վիճարանիլ: Բայց մենք բաւական անհամեստ ենք թոյլ չտալու համար որ այդ փախստական ուխտաւորներն ու ճամբորդները իրենց կծիկը դնեն, ո՛չ, անոնք պէտք է կենան և որոշապէս իրենց կարծիքը յայտնեն մեզի այն երեւոթներու մասին՝ որոնք բոլորն ալ կը հաստատեն թէ՛ մենք անասնային ծագում մ'ունինք և թէ՛ մեր նախնիքներն եղած են կենդանիներ, այո՛, կենդանիներ՝ որոնք ձևափոխութիւններու երկար շրջանէ մը յետոյ միայն կրցած են մարդ կոչուելու ատտիճանին հասնիլ: Այն ատտիճանական ձևափոխութիւնները՝ զոր կը կրէ մօրը արդանդին մէջ թագնուած մանուկը, կըրնան մեր ըսածը հաստատող զօրութիւն ու խօսուն ապացոյցներ համարուիլ:

Յեղաշրջումի բաղդատական պատմութիւնը առաջնորդած է զանկու օրէնք մը՝ որ ա՛յն ատեն միայն կըրնայ արտայայտուիլ՝ երբ իբրեւ բացարձակ ճշմարտութիւն ընդունուի թէ՛ յարձրագոյնը ստորինէն կը սերի:

Բնութիւնը իր յայտնութիւններով անպիսի ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը հայթայթէ մեզի՝ որ բնասլատուած ի վիճակի չէ՝ երևոյթներու յաջորդութիւնը մեկնող օրէնք մը բանաձևելու, եթէ տակաւին ընդունած չէ՝ թէ՛ ծագման թէ՛ սրիան արդէն կատարուած իրողութիւն մըն է։ Բնութիւնը Կ՝ՍՏԻՊԷ գիտունին հաստատելու ծագման քեորիաի նետարտութիւնը։ Եղելութիւնները հետազօտող և բնական օրէնքները ուսումնասիրող բնապատուած, հակառակ իր նախապաշարումներուն, հակառակ իր կամքին ու դաւանանքին, կը բռնադատուի յեղափոխութիւն թէորիաին մէկ առաքեալը ըլլալու։

Ծագման թէորիաի համաձայն, մեր նախնիքները գեր ի վերոյ կերպով կազմաւորեալ ստնաւորներ եղած են, որոնք սերած են աւելի նախնական ու պարզ ըստնաւորներէ։ այս վերջիններն ալ սերած են սողուններէ, որոնք իրենց կարգին, ողնայարաւորներու ամէնէն անկատար թիփերէն, այսինքն ձուկերէն յառաջ եկած են, իսկ ձուկերու նախնիքները պարզապէս օրդակերպ ձեւեր եղած են։

Ուրեմն, մարդկային ցեղի առաջին նախնիքները պէտք է վնասուին յեղաշրջումի այն ստորին աստիճաններէն մէկուն մէջ՝ զոր մենք այսօր կը վերագտնենք շատ մը մանրադիտային ապրող արարածներու շարքին մէջ և որոնց կենդանի կամ բոյս ըլլալը յաճախ խիստ դժուար է դանադանել։

Ուրեմն, հետեւեալ կերպով կրնանք ամփոփել մեր բաժնը։ Մարդկային ցեղի յեղաշրջական պատմութիւնը, ծագման թէորիաի համաձայն, մանրադիտային ամենապարզ ու խիստ փոքրիկ մարմինէ մը սկսած է. յետոյ, միլիոնաւոր տարիներու ընթացքին, անհամար սերունդներու յեղաշրջումի աստիճաններէն անցնելով, այդ մանրադիտային մարմինը, հետզհետէ հասած է որդերու, սողուններու, յետոյ ստորին ստնաւորներու և վերջա-

պէս ստնաւորներու ամենաբարձր սանդխամատին, չորս-ձեռանիներու վիճակին։

Այժմ քննենք թէ՛ ինչպէս կ'ընթանայ միակ մարդու մը՝ անհատի մը յեղաշրջումը։

Մարդը կ'սկսի ապրիլ սաղմնային վիճակի մը մէջ, իր արգասաւորած ձուռնէ բջիջով՝ որ ճիշտ՝ քիչ շատ լաւ կազմաւորուած ո՛րէք երկսեռ կենդանիի մը ձուկին նրման յառաջ եկած ու արգասաւորուած է։ Մարդկային ձուկը ճիշտ միւս կենդանիներու ձուկին երևոյթն ունի։ Սաղմի զարգացման առաջին օրերուն, մարդ ըլլալու սահմանուած այդ փոքրիկ արարածը, կատարելապէս կը նմանի անկատար կերպով կազմաւորուած անողնայար կենդանիի մը սաղմին։ Յետոյ, մարդկային այդ սաղմը, յաջորդաբար կ'անցնի ստորին անողնայարաւորներու կազմաւորութեան չրջաններէն, նոյնիսկ, անցողակի կերպով կը յօրինէ իրեն համար անպիսի գործարաններ՝ որոնք ձուկերու և կարգ մը երկակենցաղներու յատուկ են միայն և որոնք ջուրի մէջ շնչառութիւն կատարելու կը ծառայեն, ինչպէս՝ խոփներ, խոփկային բացուածքներ ու երակներ՝ որոնք մարդկային սաղմին մէջ յառաջ կ'ուզան իրրե թէ՛ այդ սաղմը սահմանուած ըլլար ձուկ մ'ըլլալու և որոնք սակայն քիչ յետոյ սահմանուած են ջնջուելու և կամ բոլորովին ուրիշ նպատակի մը ծառայելու, վերջապէս անպիսի գործարաններ են անոնք՝ որ ո՛չ մէկ օգուտ ունին մարդուն համար, բայց որոնք կրնան ճշգրիտ տեղեկութիւններ տալ մեր ծագման մասին և ըսել թէ՛ ինչ էին մեր նախնիքները։ Մարդկային սաղմի ուղեղը, հետզհետէ կ'անցնի ուղղային կազմութեան բոլոր գլխաւոր չրջաններէն, ամենէն ստորին ողնայարաւորներէն սկսեալ, մինչև ամենաբարձր կազմաւորութիւն ունեցող ձուկերը։ Մարդկային սիրտը, ինչպէս նաև միւս կենդանիներուն, նախ խողովակաձև է, յետոյ կը կազմը-

ւին կրկու խորշեր՝ որոնք նախապէս իրարմէ բաժնուած չէն և ուստի կը յիշեցնեն սողուններուն սիրտը: — Աւաղ, այո՛, հազիւ համարձակութիւն կ'ունենանք ըսելու թէ՛ կայ որոշ ժամանակ մը՝ որու միջոցին մարդկային սաղմը, իր կռնակի ստորին կողմը, կ'ունենայ ողնաստիւնի դուրս ցցուած սրածայր մաս մը՝ որ ճիշտ պոչաւոր կապիկի մը զարգացման աստիճանը կը յիշեցնէ:

Մարդկային սաղմի առաջին յեղաշրջումի միջոցին, չկայ անոր մարմնին մէջ ո՛րեք արտաքին կամ ներքին գործարան մը՝ որ խորապէս չյիշեցնէ «ստորնադոյն կենդանիներու կազմաւորութեան աստիճանները»: Այս ամէնը, առիթ տուած են Ենայի նշանաւոր կենդանաբան Հէքէլին, Գերմանիոյ այդ հանճարեղ Տարվինին, — որ ա՛յնքան թշնամիներ ստեղծած է իր շուրջը, ինչպէս բաղմամբիւ համակրողներ — որպէսզի անիկայ հետեւալ խօսքերուն մէջ ամփոփէ, մարդկային սաղմի պատմութեան յեղաշրջական կարգի օրինաւորութիւնը:

«Մարդ անհասիւն եւ կամ ուրիշ քնեւ կենդանիի յեղաշրջումի պատմութիւնը, մասամբ համապատասխան է ուստի կրկնութիւնն է իր նախնիներու յեղաշրջումի պատմութեան:»

Մարդը երբ կեանք կ'առնէ ու կը զարգանայ իր մօր արգանդին մէջ, արդէն անիկա աստիճանաբար իր անասուն նախնայորերու յեղաշրջումի բոլոր գլխաւոր շրջաններէն կ'անցնի(*):

Մանուկը երբ կը ծնի, անիկա արդէն նախապէս ապրած կ'ըլլայ նշանակելի ակնյայտի կեանք մը՝ որու մասին մարդիկ կանխու մտածած իսկ չէին: Մարդը աշխարհ կուգայ ճիշտ կենդանիի մը և ինքն իր գլխուն

ձգուած ծծկանի մը նման, անիկա դեռ չափազանց անընդունակ փոքրիկ կենդանի մըն է: Մտածուէմ, գիտակից մտածուէմ, լեզուն և վերջապէս այն բոլոր բաները՝ որոնք մարդը կը զանազանեն կենդանիէն՝ շատ ուշ մուտ կը գտնեն մանկան մտքին մէջ — յաճախ շատ աւելի ուշ — երբ անիկա արդէն չափաւոր է: Փոքրիկը կը ծծէ, կը ճչայ և կենդանիի մը նման դուրս կ'արտաքսէ իր կղկղանքը, այս վերջինին նման, ինքն ալ զըրկուած է մեծումէ և խօսքէ, կենդանիի մը պէս անամօթ խած է և գուրկ մասնաւոր յարմարութիւններէ: Երբ օրօրոցի շրերէն դուրս կուգայ անիկա, կը կապէ իր ամէն տեսքները, ճիշտ այն բարձրագոյն սանաւորներուն նման՝ որոնք «կապիկ» կը կոչուին: Երբ փոքրիկ մանուկը կ'սկսի շարժիլ իր օրօրոցին մէջ, կը խաղայ նախ իր ոտքերուն հետ և զանոնք կը դորձածէ յաճախ բռնելու իր դգալը, այս կամ այն խաղալիքը, պարագային համեմատ կը ծծէ իր ոտքի ըթամանները, վերջապէս ակնյայտի մեծ դիւրութեամբ կը շարժէ իր բոլոր անդամները, որ պահ մը կ'ստիպուի կարծել թէ՛ չորսձեռանի էակ մ'ըլլալու սահմանուած է անիկա: Պզտիկ չարածճին յօժարակամ կը մազլցի ծառերուն վրայ, իր իր մերկ ոտքերը չորսձեռանիի մը նման գործածելով: Ասոնք թէեւ չատերու համար ծանօթ ու հասարակ իրողութիւններ են, բայց ամենքն ալ ունին գլխական մեծ արժէք մը: Այս տողերը գրելով, մենք ընտելեալ անասնէր նորածին մանկան գերակայութիւնը և զայն կենդանիի մը նմանցնելով՝ երեք չենք ուզեր ծաղրանքի առարկայ ընել. ընդհակառակը ուրախութեան արցունքներով կը լեցուին մեր աչքերը, երբ կը մտածենք թէ՛ մօրը արգանդին փակչող, յարմարութիւններէ գուրկ այդ փոքրիկ օրդը, որ կը հնազանդի իր ընդդիմ, կրնայ թերեւս օր մը իր հայրենիքի հողարտութեան ստարկան և կամ իր դարու փառքն ըլլալ:

(*) Մեր ընթերցողները կ'ընեն այս մասին աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ ունենալ, թող գիտնեն Էռնէսթ Հէքէլի ANTHROPOGÉNIE-ին:

Այս չորսձևանի էակը, միայն դաստիարակութեան ու փորձառութեան շնորհիւ կրնայ մարդ ըլլալ: Եւ իրօք, կարելի է յիշել պարագաներ՝ երբ անասուն մասնակը կը մնայ միշտ անասուն: Գասպար Հօգերի եւ ուրիշ կարգ մը դժբաղդներու կեանքը, բաւական է մեր ըսածը ապացուցանելու համար:

Բուռական թաղաւորութեան մէջ եւս, յեղաշրջումի բաղդատական պատմութիւնը, ծագման թէորիայի ճշմարտութիւնը հաստատող բազմաթիւ ապացոյցներ յառաջ բերած է: Տերեւանման մամուռները, իրենց սաղմնային վիճակին մէջ, երեւութապէս անփայտ կը նմանին լոռերու կանաչ թերթերուն՝ որ իրենց այդ չրջանին մէջ, չա՛տ դիւրաւ կը չփոթուին իրական կանաչ լոռին հետ: Կասկածիլն անգամ աւելորդ է թէ՛ այդ մամուռները լոռերու հին ընտանիքէն կը սերին: Պտերը եւս, իր աճման մէկ որոշ չրջանին, կը նմանի սառորին լերդատունկերուն՝ (hépatites) որոնցմէ կը սերի ինք: Շոճիի ընտանիքը, իր յեղաշրջման պատմութիւնովը մեզ կ'ուսուցանէ թէ՛ ինք կը սերի հոտեասներու (iycopodes) խումբէն:

Կա՛յ նաեւ ուրիշ գիտութիւն մը՝ Գործաբանագիտութիւնը (organographie) կամ morphologie ն, այսինքն ձեւերու եւ դործարաններու ուսումնասիրութիւնը:

Այս գիտութիւնն ալ՝ ինչպէս նախընթացները, ծագման թէորիան հաստատող հաղորատոր իրողութիւններ կը պարզէ, որոնցմէ մէկ քանիները հոս մէջ կը բերենք:

Մարդակերպ կապիկները, (Օրանկոթան, Շէմփանզէ, Կորիլլա եւ Ժիւպպոն) հակառակ ուրիշ կապկային սեռերու, իրենք երեւութապէս պոչէ դուրկ են, բայց այդ գործարանը, անոնց՝ ինչպէս նաեւ մարդուն մէջ, գոյութիւն ունի ծիւրած ու անպէտ դարձած (atrophie) վիճակի մը մէջ:

Այն պարագան, ծագման թէորիայէն դատ, ուրիշ ո՛ւնէ արմատական միջոցաւ կարելի չէ՛ բացատրել: Այն բոլոր գործարանները, որոնք atrophies եղած են այսօր, այսինքն անգործածելի ու անպէտ գործիքներ, դարեր առաջ, մեր եւ մարդակերպ կապիկներու նախահայրերուն համար, գործածական ու բնականոն վիճակի մէջ կ'գտնուէին: Ո՛ւնէ գործարան մը, երբ այլեւս կը դադրի գործելէ, սիրունգէ սերունդ, հետզհետէ անպէտ կը դառնայ մինչեւ որ կատարեալապէս անհետի: Մարդակերպ կապիկներու անպէտ դարձած պոչը, ինքնին բաւական պերճախօս ապացոյց մըն է թէ՛ անոնք եւս պոչաւոր կենդանիներէ սերած են: Նմանապէս այսօրուայ ապրող թռչունները, լոկ նախնական պոչ մունին որ բաղկացած է քանի մը թաքնուած աննշան ոսկորներէ, մինչդեռ իրենց նախնիքները, մոզէղի նման երկար պոչեր ունէին, որոնք բաղկացած էին լա՛ւ զարգացած բազմաթիւ ողնոսկրներէ: Ասիկա լոկ ենթադրութիւն մը, պարզ վարկած մը չէ՛, որովհետեւ Ժիւրաշիան դարաշրջանի թռչուններու բրածոները, ամէնքն ալ, ծագման թէորիայի հակառակորդներու ունումին դիմադրելու սատիճան, անհերքելի իրողութիւններով մեր ըսածը կը հաստատեն:

Մարդն ալ ունի անպէտ դարձած (atrophie) գործարաններ, ինչպէս գլխուն մորթը չարժեքու սահմանուած տարրական մկանները, որոնք չա՛տ աւելի զարգացած էին իր նախահայրերուն քով ինչպէ՛ս այսօրուայ շատ մը կապիկներն ալ ունին: Մարդուն չնատամներն ալ atrophie եղած գործարաններ են, որոնք մեր նախահայրերուն քով առաւել կամ նուազ չափով խոշոր ու դուրս ցցուած էին քան միւս ակունները, քանզի անոնք իրրեւ լղջատող գործիքներ կը ծառայէին

անոնց համար: Տակաւին այսօր, չափեր երբ բարկացած ու կատաղի վիճակի մը մէջ կը գտնուէին, անզգալաբար իրենց վերի չրթունքը կտրմակի կերպով կը կծկեն ու վեր կը բարձրացնեն, որով երեւան կ'ենեն իրենց չնտաւանները: Սակայն անոնք կը մոռնան թէ՛ իրենց այդ ակունները այլեւս ընդունակ չեն բզբտելու, կը մոռնան թէ՛ պահ մը գաղտնային բնաւորութիւնն է որ յանկարծ կը յայտնուի իրենց մէջ ըստ հին սկզբնական մեղքին, հակառակ իրենց ասն մեծ ջանքերուն՝ որով կ'աշխատին միշտ ցոյց տալ թէ՛ իրենք սիրոյ կրօնին ջերմհոանդ տաքեղանքն են: Իրականութիւնն է ասիկա, մարդ չի կրնար երբեք իր մորթէն դուրս ելնել, քանի որ հակառակ իր կամքին՝ անասնականութեան փոքրիկ մաս մը կառնած կը մնայ միշտ իր ներքը: Մեր գլխուն մագիւրը, պարզապէս մնացորդներն են atrophie եղած այն մուշտակին՝ զոր ունէին մեր անասուն նախնայրերը: Մեր աղիքներու մէջ եւս ունինք անպէտ դարձած, (atrophies) գործարաններ, ինչպէս կուրաղիին ներքեր գտնուող յաւելւածական մասը՝ որ կը կոչուի «iléo—cœcal»: Այս տարրական գործարանը ո՛չ միայն ունէ օգտակարութիւն չ'ունի մեզ համար՝ այլ նոյնիսկ սուիթը ներկայացած ատեն մահ կը պատճառէ մեզի, երբ՝ օրինակի համար, կեռասի կորիզները կը կլկենք, անոնք այդ որդակերպ գործարանին մէջ կրթալով, հոն բոլորքում ստաջ կը բերեն: Ամէն տարի, կեռասներու եղանակը, բազմաթիւ մահերով ցոյց կուտայ մեզ թէ՛ Ասեղծողը, սփռագործ գլխաւորութիւն մ'ունեցած բլլալու է, մեր կուրաղիին կցելով iléo—cœcal-ի այն յաւելւածական մասը՝ որ միայն ուրիշ կենդանիներու համար օգտակար է և որոնց մէջ արդէն բնականօրէն կերպով դարգացած է, մինչդեռ մեզ համար՝ կեանքի պարտնացող գործարան մըն է լոկ:

Օձերու թոքին մէկը բոլորովին atrophie եղած է, ինչպէս նաեւ թուշուններու ձուարաններէն մին, կա՛ն բազմաթիւ թուշուններ՝ որոնց թեւերը այլեւս անգործածելի են և թռչելու անյարմար, ինչպէս Ջալլամին, Գաղուարին, և Բէնկուէնին թեւերը, իսկ ուրիշներ ալ քաշկու լարմարութիւնը կորսնցուցած են: Վերջապէս կենդանիներէն ոմանց աչքերն են որ atrophie եղած են, ոմանց ալ թեւերը կամ ոտքերը: չկայ բարձրագոյն կազմաւորութիւն ունեցող կենդանի մը՝ որ atrophie եղած գործարան մը չ'ունենայ:

Բուսական աշխարհին մէջ եւս, անպէտ դարձած (atrophie) գործարանները անհամար են: Տունկերէն ոմանց արմատները, ուրիշներու ցոլունը և չափերուն ալ տերեւներն են որ atrophie եղած են: Ծաղիկներ կան՝ որոնց կա՛մ թերթը, կա՛մ որձան և կա՛մ ձուարանը atrophie եղած է: Բուսաշունութեան ուսուցիչը եթէ հմուտ մէջն է, ամառ ատեն, հաղարաւոր առիթներ կրնայ գտնել բո՛ւնիսկ կենդանի բոյսին վրայ ցոյց տալու իր աշակերտներուն այն անպէտ դարձած գործարանները՝ որոնք ամէնքն ալ, ծագման թէորիայի ճշտութիւնը կը հաստատեն: Ո՛վ որ կը ջանայ դանոնք ուրիշ կերպով բացատրել, ո՛վ աստուածութեան մը արարչագործական վիճակը պատասխանատու կը համարէ այդ մասին, այնպիսին պարզապէս կը նախատէ ու կը հայտնէ այն գերագոյն էակին՝ որ իրր թէ՛ ամէն բանի հեղինակն է: Եւ իրօք, յայտնի է թէ՛ անպէտ դարձած այդ գործարանները, օգտաւաճատական (utilitariste) վարդապետութեան տեսակետով, պարզապէս հրէշային բաներ են, որոնք Ստեղծողի մը ամենագէտ իմաստութիւնը կը ծաղրեն: Այն որ կը ջանայ այդ տեսակ գործարաններու ստեղծումը Աստծոյ մը պատասխանատուութեան վերաբերել, այնպիսին կ'ստորգէ այլ գերագոյն իմաստութիւնը և իր հաւատքին խեղճուկ մէկ տաքեղալը կը

գառնայ: Թո՛ղ ուրեմն մայեռանդները մէկգի թողուն այդ բոլորը, քանզի ճշմարտութիւնը երբե՛ք կատակ չի վերցնէր:

Դեռ կայ ո՛ւրիշ գիտութիւն մը՝ որ կը կոչուի բընախօսութիւն և որը կ'ուսումնասիրէ մարդկային մարմինը բաղկացնող իւրաքանչիւր գործարանի կատարած պաշտօնը: Այս գիտութիւնն ալ բազմաթիւ իրողութիւններով, ծագման թէորիան կը հաստատէ ա՛յնպիսի եղանակով մը՝ որ թէ՛ բուսական և թէ՛ կենդանական երկու թաղաւորութիւններու բնախօսութիւնն ալ ապացոյցներու միեւնոյն չղթան կը յօրինեն:

Միեւնոյն բանը կարելի է բսկ Ախսաբանութեան մասին, որ կենդանիներու մէկգմէկու հետ ունեցած արիւնային կապակցութիւնը հաստատող բազմաթիւ տողեմաններ կը հայթայթէ:

Գրքիս անձուկ էջերը թոյլ չեն տար ինձ մանրամասնութիւններու մէջ մտնելու, ուստի կը բաւականանամ միայն մէկ քանի իրողութիւններ յիշելով: Թէ՛ մարդիկ և թէ՛ կապիկներ, կրնան նոյն հիւանդութիւններէն վարակուիլ, որոնք միեւնոյն ախտանիշները յառաջ կը բերեն այդ երկու բարձրագոյն կենդանիներուն մէջ. միեւնոյն դեղերը՝ երկուքին վրայ ալ միեւնոյն ազդեցութիւնը յառաջ կը բերեն, ալքոլը նոյնքան կը գինովցնէ կապիկը՝ որքան մարդը: Տարափոխիկ հիւանդութիւններու ուսումը, վերջին 25 տարիներու ընթացքին, կատարեալ կերպարանափոխութիւն մը կրած է բուսաբանական մանրադիտային կողմէն մէջ կատարուած հոյակապ գիւտերէն յետոյ, անիկա դեռ չատ մը ծառայութիւններ պիտի մատուցանէ ս՛չ միայն գիտութեան բարեկամներուն՝ այլ նաև տգիտութեան մեծ քահանաներուն և բոլոր անոնց՝ որոնք կ'ատեն ու կարհամարհեն գիտական ամէն հետազօտութիւն: Վարակիչ հիւանդութիւններու այդ գիտութիւնը, ուղիղ կերպով կը կիրար-

կէ բարձրագոյն կենդանիներու և մարդոց միջև իրապէս գոյութիւն ունեցող համարիւնային կապակցութիւնը և զայն օգտակարապէս կը գործածէ գտնելու համար հիւանդութիւններու պատճառները ու կը ջանայ միանգամայն զանոնք բուժելու յարմար մէթոտները գտնել: Անիկա գիտնալու համար թէ որոշ պարագաներու մէջ հիւանդութիւն մը ի՞նչպէս կը փոխանցուի մարդուն և ի՞նչ միջոցներով պէտք է արգիլել անոր մուտքը մեր մարմինէն ներս, փորձի կ'ենթարկէ կենդանիները: Պիտի փափաքէինք գիտնալ թէ ծագման թէորիայի բազմաթիւ ու ազէտ հակառակորդներէն ո՛րն է մին, եթէ ազատ ձգուէր հետեւալ երկու առաջարկներէն մին ընտրելու, ո՞րը պիտի ընտրէր արդեօք. — տարափոխիկ հիւանդութեան մը պատճառով հայր Աբրահամի գո՞գը նստի՝ քե ոչ յանձն առնել որ անհաւատ քայց զիսկանօրէն մեակուած բժիշկ մը, զինք պատուաստէ կենդանի մը բուժիչ շիճուկով, հակառակ որ փրկութեան այդ շիճուկը ձեռք բերուած ըլլայ ծագման գաղափարի գործնական կիրարկումով: Բնականաբար այդ մարդու կը չպիտի վարանէր և ապահովարար հետեւալը պիտի ըլլար իր պատասխանը. — «Հայր Աբրահամու քով մեկնել, առաջ, վայրիկ մը կը նախընտրեմ դեռ անհաւատ գիտունին օգնութիւնները»: Հաւատքի տապանները, գործնական կեանքի մէջ միշտ այսպէս կը պատասխանեն մեզի:

Բոյսերու եւ կենդանիներու աշխարհագրութիւնը, այսինքն կենդանական ու բուսական թաղաւորութիւններու երկրիս վրայ ատրիճանաբար տարածուիլն ու սփռուիլը ուսումնասիրող գիտութիւնը, նմանապէս կը հաստատէ թէ՛ բարձրագոյնը ստորնագոյնէն կը սերի:

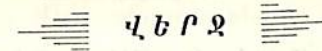
Գիտութիւններու ամենէն կրտսերին՝ Բաղդասական հոգեբանութեան արդիւնքները, մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը կ'առթեն մեզ: Անիկա թէև նոր կ'սկսի

ծաղիլի, բայց արդէն ծագման թէորիաի ճշտութիւնը հաստատող ապացոյցներու հարուստ հանք մը դարձած է մեզ համար: Անիկա մարդուն անասնական յատկութիւնները խնամուտ կերպով բաղդատելով կենդանիներու յատկութիւններուն հետ, այն եզրակացութեան կը յանգի թէ՝ մարդուն կարծեցեալ (soi—disant) հոգեկան ու աննիւթ ուժերը, կենդանիներու ուժերէն տարրեր յատկութիւն մը չ'ունին: Այդ ուժերը միայն քանակով ու յեղաշրջումի աստիճանովն է որ կը փոխուին: Մարդը, առանց բացառութեան, իր մտաւոր կարողութիւններու էական բոլոր տարրերը, իր անասնային նախնիքներէն կ'ստանայ:

Այսպէս, մենք տեսանք թէ՝ գործարանական կենդանի կամ մեռած աշխարհներովը (բրածոներով) զբաղող գիտութիւններէն չկայ մէկ հատ մը՝ որ իր ձեռք բերած արդիւնքներովն ու բաղմաթիւ ապացոյցներովը հաստատած չ'ըլլայ ծագման թէորիան: Բոլորն ալ կուգան հաստատելու թէ՝ ամբողջ կենդանի արարածները, միաձայնութեամբ մը կը վկայեն ի նպաստ Տաւվինի քեռիալին:

Յանցանքը մերը չէ՝ և ոչ ալ միակ անհատ մըն է պատասխանատուն, եթէ մարդկային պատմութեան երկար դարաշրջանները ապարդիւն անցած են ու ճիշտ այս վերջին դարաշրջանին է միայն որ բիւրեղացած կերպով երևան եկած է մտածող մտքերու աշխատութեան արդիւնքն եղող մեր դարու ամենամեծ ու բեղմնաւոր գաղափարը՝ ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ: Այդ բեղմնաւոր գաղափարը, կատարեկապէս հասուննալու համար երկար դարաշրջաններու պէտք ունեցաւ, մինչև որ բնական գիտութիւններու հետազոտութիւնները, բոլոր ճիւղերու մէջ ալ կրցան բաւական յառաջ մղուիլ, միակ ու ընդհանուր օրէնք մը կաբե՞նալ յղանալու համար:

Մարդկային մտածումները իրենք իսկ բնական օրէնքներու ենթակայ են: Երբ շտապական ճամարտութիւն մը մէջտեղ կը նստուի աշխատող մտքի մը կողմէ, այդ ճամարտութիւնը բունիսկ բնութեան արտադրոյթն է: Մենք ս'չինչ ունինք բնութեան փոխ տալիք, ի՞նչն է որ արդէն կը խօսի և եթէ մարդիկ լռէին՝ քորերը պիտի աղաղակէին:

Երկրորդ բանախօսութեան

ՏԱՐՎԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԻՐ ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿ ԻՄԱՍՏՈՎ

ԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԱՆԱՍՆԱԲՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ԲՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԿՌԻՒՒՆ ՄԷՋ

Մենք արդէն տեսանք թէ՛ ժամանակակից բնապատումը, գերբնական ստեղծագործութեան ու ծագման ճշմարտութեան գիտական ըմբռնողութեանը միջև ընտրութիւն մ'ընելու հարկին տակ չի գտնուիր այլևս, այլ գիտենք թէ՛ ընդհակառակը, անիկա, զինք շրջապատող իրերու սխալումովը, պարտաւորուած է անպայման յեղաշրջումի թէորիային գիտակ մ'ըլլալ և ամեն մարդ պիտի կարենայ նոյնը ըլլալ՝ եթէ բնական գիտութիւններէն ունէ մէկուն ուսումնասիրութիւնովը պարապի: Մեզ համար այժմ միակ աշխատութիւն մը կը մնայ, բացատրել թէ՛ ի՞նչ տեսակ տեղակիւնքու աջակցութեամբ, Տարվին կրցած է այդ ճշմարտութեան (յեղաշրջումի) յաղթութիւնը փութայնել և ա՛նա ճիշտ այդ նպատակովն է որ մենք պիտի խօսինք Տարվինականութեան վրայ իր սահմանափակ խմտաւոր, այսինքն գոյութեան կռիւին շնորհիւ առաջ եկող բնական ընտրութեան քերիին վրայ:

Անգամ մը ևս կը շեշտեմ այն՝ ինչ որ նախորդ բանախօսութեանս մէջ արդէն ըսի, թէ՛ Գոյութեան կռիւին մէջ, բնական ընտրողութեան թէորիան կրնայ խնդրոյ առարկայ ըլլալ կամ ոչ, և սակայն ատիկա

ծագման թէորիայի հետ մէկ տանջութիւն չունի, այս վերջինը կը մնայ ու միշտ պիտի մնայ բնական, անսրբալի յայտնութիւն մը և հազար անգամ արագացուած ճշմարտութիւն մը:

Նախ կ'ուզեմ զիտել տալ թէ՛ այսօրու այ բնապատումը երբեք անձուկ մաքի տէր մէկը չէ՛, որպէսզի բնական ընտրողութեան թէորիին վրայ երդնու, ինչպէս ուրիշներ կ'երդնուն մէկ վարդապետութեան մը վրայ, ընդհակառակը մենք միշտ արտամաղիւր պիտի ըլլանք ընդունելու լաւագոյնը՝ երբ անիկա հիմակուայ լաւ հեռացնելու կարողութիւնն ունենայ իր մէջ: Կ'ամփոփեմ իմ ըսելիքը: Մենք անդորոտեամբ կ'սպասենք, որ պեսգի նոր իփսքեզներ ու քերիներ մեզեղ ելնեն և մենք սիրայօժար կերպով արտամաղիւր պիտի ըլլանք խօսոյն իր դժբաղդ ճակատագրին լքելու բնական ընտրողութեան Տարվինեան թէորիան, էրբ հորիզոնէն երեւի աւելի լաւագոյն եւ բնութեան երեւոյթներուն աւելի յարմար ու մտացի ուրիշ րմբնողութիւն մը: Սակայն մինչև հիմայ այս կերպ պարտաւոր մը դեռ ներկայացած չէ, անտարտուոյս, Տարվինի բնական ընտրողութիւնը ուրիշ թէորիով մը վտարելու համար եղած են բազմաթիւ օրինակներ, բայց սակաւին անիկա միակ թէորիան է որ յաղթական կերպով կը գիմագրէ այդ բոլոր վտրձութիւններուն և ուստի արժանի է քիչ մ'ուելի ուշադիր քննութեան:

Ինչպէս բոլոր ճշմարիտ բնապատումները, Տարվին ևս, իրեն համար չուկէտ կ'ընտրէր միմիայն ծանօթ իրողութիւնները, յետոյ զանանք առեղծուածային թուող ու անբացատրելի մնայած ուրիշ իրողութիւններու հետ բաղդատելու համար:

Տեսնելով այն զարմանալի արդիւնքները՝ որոնք յառաջ կուղային կենդանիներու և բոյսերու համար տարուած խնամքէն, ուղեց ինքը անձամբ խելամուտ ըլլալ

պարտիզականին ու անասնաբուծին գործածած մէթոտներուն ու սկզբունքներուն: Նախ ուսումնասիրեց թէ՛ ինչ կ'ընէ մարդը, արուեստական ընտրողութեամբ աղ-նըւացնելու և կատարելագործելու համար բուսական կամ կենդանական սեւէ տեսակ մը: Այսպէսով Տարվին ըմբռնեց այն եղանակը թէ՛ ինչպէս կ'անցնէին իրերը ազատ բնութեան մէջ և ուստի իր մէջ ծնու գոյութեան կռիւին պատճառով յառաջ եկած բնական ընտրողութեան առաջին դարաշրջանը ու վերջապէս այն հաստատ համոզումը ունեցաւ թէ՛ ինչպէս անասնաբուծին ու պարտիզականին տարած ինտամքներուն շնորհիւ, նոյնպէս ալ ազատ բնութեան մէջ, կենդանական ու բուսական նոր տեսակներ ու նոր պէսպիսութիւններ կրնան յառաջ գալ:

Տեսակներու ծագման Տարվինեան թէորիան այն իրողութենէն կը մեկնի թէ, բոլոր կենդանի էակները իրենց մէջ ունին կարողութիւն մը՝ որուն շնորհիւ առաւել կամ նուազ չափով կրնան փոխել ու յեղաշրջել իրենց յատկութիւններէն ոմանք: Ամէն ոք կրնայ համոզուիլ այս մասին, որքան ալ քիչ ըլլայ իր մէջ հետազոտելու ընդունակութիւնը: Եւ իրօք, թող առիթը ներկայանայ մեզ ուշադրութեամբ մը քննելու մեծ բաղմութիւն մը և պիտի տեսնենք թէ՛ հարիւր հազարաւոր մարդոց մէջէն չկան երբեք նոյնանման երկու անհատներ, որովհետեւ իւրաքանչիւր անհատ, մասնաւոր յատկութիւններով կը տարբերի միւսներէն: Այն յատկութիւնները՝ որոնք իւրաքանչիւր անհատի հետ կը փոխուին և որոնցմով մարդ մը կը զանազանուի ուրիշ մարդէ մը, կին մը՝ ուրիշ կինէ մը, աղայ մը՝ ուրիշ աղայէ մը, այդ յատկութիւնները կոչուած են Անհատական յատկութիւններ:

Իւրաքանչիւր մարդու զիմազծի վրայ, անհատական մասնաւոր զրոյթներ պիտի գտնենք, որոնք տա-

ւել կամ նուազ չափով ամէն մէկ սերունդի հետ կը փոխուին: Կը պատահի թէ՛ Նարդեան առաջին, երբ անգամ մը ուշադիր կ'երայով գննէր իր ղինւորներէն ոմանց զիմազծիւրը, հակառակ հարիւր հազարաւոր ղինւորներու միօրինակ համազգեստին, տարիներ յետոյ, դա՛րձեալ կը ճանչնար զանոնք:

Կենդանիներուն մէջ ևս կը նշմարուին անհատական մասնաւոր գծեր, որոնց շնորհիւ միայն մենք կը գտնա-գտնենք երկու ձիեր, երկու մեղուներ, երկու շուներ և կամ երկու մրջիւններ: Հակառակ իր ոչխարներու ակներէն նմանութեան, հովիւ մ'իսկոյն կը գտնէ այն՝ որ իր հօտէն բաժնուելով ուրիշ հօտի մը միացած է: Ուրեմն, ամէն կենդանի ունի իր առանձնաշատուկ դրոշմը: Միւսոյն է նաեւ տունկերու համար, կարելի չէ՛ երբեք միւսնոյն ընտանիքին պատկանող բացարձակապէս նման երկու տունկեր գտնել:

Եղեւիններու ամենէն ընդարձակ անտառին մէջ իսկ ի զուր պիտի փնտռենք երկու ծառեր՝ որոնք ճիշտ մէկզմէկու նման եղած ըլլան: Մեզմէ իւրաքանչիւրը, երբ կը նշմարէ արմտիքի երկու դաշտեր, առաջին ակնարկով իսկ կը ճանչնայ թէ՛ անոնցմէ ո՞րը ցորեն և ո՞րը ձօն կը պարունակէ:

Մենք սեփական յատկութիւններ կամ յատկանիւթեր (caractère spécifique) կը կոչենք անոնք՝ որոնցմով օրինակի համար, ցորենը կը զանազանուի ձօնէն, գարին բրինձէն և որոնք հաւասարապէս կը պատկանին միևնոյն տեսակի բոլոր անհատներուն: Այս յատկութիւնները առաւել կամ նուազ չափով տեսական են և կարեւոր, նոյնիսկ հազարաւոր տարիներու ընթացքին, սերունդէ սերունդ, կրնան անփոփոխ մնալ: Բայց եթէ առնենք լոկ ցորենի դաշտը, անոր հազարաւոր հասկերուն ու ցողուններուն մէջտեղ, ի զուր պիտի փնտռենք մէկզմէկու բացարձակապէս նման երկու ցողուններ կամ

երկու հասկեր: Որքան ցորենի, նո՛յնքան ալ ճօնի ու վարսակի դաշտերուն մէջ, իւրաքանչիւր անհատ տունիկ, միւսներէն կը զանազանուի անհատական մասնաւոր գըծերով, որոնք ամէն մէկ սերունդի մէջ նոր փոփոխութիւններու ենթակայ են: Նո՛յն իսկ, զաւաթ մը ջուրին մէջ ապրող և անոր հանդարտութիւնը յուզող հարիւր հազարաւոր մանրածճիւններուն ու բուսային փոքրիկ կենդանիներուն մէջ, ընտանացաւոր իր ամենագոյնաւոր մանրադէտովը, ի զո՛ւր պիտի փնտռէ յար և նման երկու անհատներ:

Ուրեմն, կրնանք սա եզրակացութեան յանգլի թէ՛ բո՛լոր արարածներն ալ, բլլան անոնք մարդիկ, կենդանիներ քե բոյսեր, ամեքն ալ ՓՈՓՈԽԱԿԱՆ են:

Բայց պէտք է ըսենք թէ անոնց մէջ, յաճախ, առանձնայատուկ դիժերու տարամիտութիւնները սո՛յնքան աննշան են որ, միայնգամսո՛յն թէ՛ վարժ աչքեր և թէ՛ զանազանաւորելու մեծ կարողութիւն պէտք է ունենալ այդ տարամիտութիւնները երեան հանելու և անոնց մասնաւոր յատկութիւնները յատկորէն ըմբռնելու համար: Փոքրիկ տղան համոզուած է և կը պնդէ թէ՛ բոլոր ոչխարներն ալ մէկգմէկու կը նմանին, մինչդեռ հոլիւին համար ծիծաղելի է մանկան այդ պնդումը:

Օսկանիզմներու այս փոփոխականութիւնը՝ որու նըկատմամբ ո՛չ մէկ գիտակից մարդ պիտի ուզէ վիճել, այն իրողութիւններէն մին է՝ որոնց վրայ հիմնուած է Տարվինեան թէորիան իր սահմանափակ իմաստով:

Նկիւրդ իրողութիւն մըն է անհատական յատկութիւններու ժառանգականութիւնը, որու մասին ժողովուրդի իմաստութիւնը արդէն յորինած է մասնաւոր առակներ, «Խնձորը ծառէն հեռու չիյնար», «Ասանկ հօր՝ ասանկ զաւակ:» Այս առակները կը հաստատեն իրողութիւն մը՝ որ ծագման թէորիայի համար ունի խի՛ստ մեծ

կարեւորութիւն. այսինքն թէ, ծնողքներու անհատական յատկութիւններն ու մասնաւոր գծերը յաճախ ժառանգականօրէն կը փոխանցուին յաջորդ սերունդներուն:

Հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր, սլարաիզպաններն ու հողագէտները նկատի առած են ու կառնեն այս իրողութիւնը ամէն անգամ՝ երբ բոյսեր կը մշակեն և կամ կենդանիներ կը մեծցնեն: Մարդիկ վայրի կենդանիները ընտելացնելով, անհամար սերունդներու ընթացքին, ժառանգականութեան օրէնքով, կրցած են անոնց ամենաթեթեւ փոփոխութիւններն իսկ ի մի կուտակել և իրենց հետապնդած նպատակին համեմատ ուշադրութեամբ քննելով այդ փոփոխութիւնները, կրցած են կենդանական նոր ձեւեր, նոր փոփոխութիւններ ու ցիւլեր յառաջ բերել: Ծիշտ այս մէթոտովն է որ երբ մարդիկ աղաւնիներ խնամելու սկսան, յառաջ եկան նոր ցիւլեր՝ որոնք այսօր ա՛յնքան տարբեր են իրենց մայր տեսակէն, ժայռերու վայրի աղաւնիներէն՝ որ կարելի է զանոնք նոր տեսակներ և կամ նո՛յնիսկ նոր տեսակ կոչել:

Ժառանգականութեան երեոյթները՝ որոնք մասնաւորապէս այսօր եռանդոտ հետազոտումներու առարկայ եղած են, առաջնորդած են հաստատելու անփոփոխ օրէնքներ՝ որոնք կը կոչուին Բնական ժառանգականութեան օրէնքներ: Հոս, այդ օրէնքներէն մէկ քանին վերայ պիտի խօսիմ միայն, որոնք անհրաժեշտ են ընտելանութեան տարվինեան թէորիան լաւ հասկընալու համար:

Պահպանող (conservateur) ժառանգականութեան օրէնքը այն առաջին արսայայտութիւնն է, որու շնորհիւ, նախորդ սերունդներու մէջ արմատացած յատկութիւններն ու մասնաւոր գծերը բազմաթիւ սերունդներու մէջէն յաջորդաբար անցնելով, փոխանցուած են ներկայ սերունդին: Կենդանական ու բուսական թաղաւորութիւններուն մէջ, ընդհանուր իրողութիւն մըն է

թէ՝ այն յատկութիւնները՝ որոնք առանց ջնջուելու փոխանցուած են անհամար սերունդներու, անոնք են որ ամենէն աւելի ապահով կերպով պիտի փոխանցուին նոր սերունդներուն:

Նւիրօք, այս է պատճառը որ հաղարաւոր տարիներէ ի վեր, մարդը կը յարատեւ շարունակ իր զաւակներուն կառակը իր ոտքի ու ձեռքի մասները, ուղիղ քաղուածքը, մաշի բացակայութիւնը, (քանի մը բացուածութիւններէ դատ) մտածումի ու երեւակայութեան կարողութիւնները եւն. եւն: Նոյնքան եւ ս'ելի երկար ժամանակէ մ'ի վեր է որ ազուէսը կանոնաւոր կերպով իր յաջորդներուն կը կտակէ իր սրածայր դունչը, խիտ պոչը եւ կողոպտելու իր հակումը: Կազինն եւ շարունակ իր յաջորդներուն կը փոխանցէ իր տերեւներու աղեղնակերպ կտրուած չրջագիծը, ուռտո կեղեքը, սկահաձեւ պտուղները, ինչպէս իր ծաղիկներու գունատութիւնն ու փոքրութիւնը:

Թափուն եւ ընդագոյծ (latente) ժառանգականութեան օրէնքը, երեւոյթներու երկրորդ խումբը կը յատկանշէ: այդ օրէնքը մեզ կը սովորեցնէ թէ՝ ծնողքներու կազմաւորութեան կարգ մը առանձնայատուկ գծերը, ուղղակի իրենց յաջորդող սերունդին չ'են փոխանցուիր, այլ իրենց թոռներուն եւ կամ թոռնորդիններուն: Այդ առանձնայատուկ գծերը ժամանակ մը առանց զարգանալու, աննշմարելի կերպով կամ ըսենք թաքուն ու քնացած վիճակի մը մէջ, մէկ, երկու եւ յաճախ բազմաթիւ սերունդներու մէջէն կ'անցնին, յանկարծ, իրենց ամբողջական զարգացումովը, չա'ա աւելի հեռւոր սերունդի մը մէջ յայտնուելու համար:

Երաժշտական տաղանդները յաճախ կը փոխանցուին մեծ - հայրերէն ու մեծ - մայրերէն իրենց թոռներուն, մինչդեռ այդ տաղանդները թոռնիկներուն փոխանցող ծնողացը քով, թաքուն վիճակի մը մէջ կը մնան յաճախ:

Նոյնը կարելի է ըսել ս'եւ մէկու մը մաթեմատիքի ճիւղին մէջ իր ունեցած ընդունակութեանը մասին եւ կամ փորձական լնական պատմութեան հանդէպ իր ցոյց տուած հակումին նկատմամբ: Գրեթէ նոյն կերպով կը փոխանցուին նաեւ Ֆիզիքական ու մտաւոր հիւանդութիւնները: Բժիշկը երբ թուրախաւոր մը գործադնելու կ'սկսի, ս'չ միայն կ'ուզէ իրագիւլ ըլլալ անոր ծնողաց առողջութեանը, այլ կ'ուզէ նաեւ զխնայ թէ՝ ինչ պատճառով մեռած են անոր երկու մեծ հայրերն ու մեծ մայրերը, քանզի անիկա չա'ա լաւ գիտէ թաքուն ժառանգականութեան աղետալի գործութիւնը:

Յաճախ, անհատական զանազան յատկութիւններ, թաքուն ու քնացած վիճակի մը մէջ, անհամար սերունդներու մէջէն կ'անցնին եւ օր մը, յանկարծ, պատահարաւ նորէն երեւան կուգան առանց ս'եւ ծանօթ շարժառիթի մը: Երեւութապէս անհետացող ու ջնջուող յատկութիւններու այդ յանկարծական վերերեւումը հաւաղարձութիւն կոչուած է:

Կենդանիներու եւ բոյսերու մէջ յայտնուող հաւաղարձութեան բազմաթիւ պարագաները, նոյնպէս՝ ծագման թէորիան հաստատող ամենէն հետաքրքրական ապացոյցներու շղթան կը յորինեն:

Յաճախ, հաւաղարձութեան երեւոյթները անցեալի մշուշին մէջ կորսուած, ստորին կազմաւորութիւն ունեցող մեր նախնիքներու այս կամ այն ատիւծանք երեւան կը հանեն: Լուսարաններ այս իրաւութիւնը քանի մը օրինակներով:

Մեր ձիերը միտամբակ են, այսինքն իրենց ոտքերուն վրայ մէյ մէկ մատ ունին միայն, որով կը գոնազանուին քաղմաթիւ մատեր ունեցող ուրիշ կենդանիներէն, ինչպէս նաեւ սրածացողներէն: Զիբու նախնիքները, իրենց իւրաքանչիւր ոտքին վրայ նախապէս հինգ մատ ունէին, լիտոյ, կամաց կամաց, միլիմետր անհաշուելի

տարիներու ընթացքին, հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, այդ հինգ մաս ունեցող թիփերէն յառաջ եկան չորս և յետոյ երեք մաս ունեցող նոր թիփեր, այս վերջին թիփէն է որ յաջորդական բազմաթիւ փոփոխութիւններէ յետոյ, յառաջ եկած է այսօրուայ մեզի ծանօթ միասնաբաւ ձին: Այն որ ձի մ'ունի, ս'ըքան ալ քիչ հմուտ լինուածնայ, զիտէ դարձեալ թէ՛ ա'յնպիսի կենդանիի մը վրայ կը հեծնայ՝ որուն նախնիքները նախապէս հինգ մասեր ունեցած են, յետոյ չորս և աւելի ուշ՝ երեք, գիտէ նաև թէ՛ այդ երեք մասերու միջինին չափազանց երկարումովն է որ իր ձին փոխանակ երեք մաս ունեւնալու միասնաբաւ եղած է. ուրիշ խօսքով, մեր ձիերու նախնիքները երբեք երկու մաս ունեցած չեն, պարագայ մը՝ որ կ'ապացուցանէ թէ՛ անոնք որոճացողներէն սեւրած չեն: Ա'րդ, սակաւին այսօր, պատահաբար ձիերու ա'յնպիսի յետադարձ ձեւեր երեւան կուգան, որոնք յաւելուածական մասեր ունին իրենց ստեղծուած վրայ և ձիւտ երրորդական չըմանին ապրող իրենց նախնիքներու ստեղծուած յորինուածքը կը ներկայացնեն:

Մարդոց մէջ ալ երբեմն երեւան կուգան հաւադարձութեան երեւոյթներ, ինչպէս քաւամազ մարդոց պատահական երեւումը, որոնց մարմինը ծածկուած կ'ըլլայ մեր նախնիքներու մարմինը ծածկող թանձր մուշտակին նման խիտ մազերով և որոնց երեւումը դեռ այսօր մեծ ազմուկ կը յարուցանէ: Յաճախ, հաւադարձութեան դէպքերու պարագային, վեց եօթը չարթուայ մարդկային սաղմին մէջ գոյութիւն ունեցող պոչը, այլևս չի'ջնջուիր և կը շարունակէ զարգանալ մինչև մանկան ծնունդը, որուն ողնայարին ստորին կողմը, խիստ յայտնի յաւելուածական մաս մը կը կազմէ, յաճախ մազոտ, որ ուրիշ բան չէ՛, եթէ ոչ, կապիկներու պոչը ներկայացնող մէկ գործարանը:

Մարդոց խնամքին առարկայ եղող կենդանիներուն

ու բոյսերուն մէջ ևս, հաւադարձութեան դէպքեր խիստ յաճախ կը պատահին: Մասնաւոր հոգածութեամբ կուտարեկազարծուած կենդանիներու և բոյսերու յանկարծական յետադարձը դէպի իրենց նուազ գնահատելի նախնիքները, կը կոչուի ալլաւերում: Ընտանի աղանձները, որոնք 2000 տարիներէ ի վեր կը խնամուին ու կը կրթւին, և որոնք միեւնոյն նախահօրմէն ստալ եկած են, երբեմն պատահաբար ցոյց կուտան թաքուն վիճակի մէջ մնացած (latent) իրենց նախնիքներու մասնաւոր գծերը, ինչպէս օրինակի համար իրենց թեւերուն եւ պոչին վերայ երեցող մթաղոյն ու ծամածուռ գծերը: Յաճախ, ձիերու եւ էջերու վրայ ևս կը յայտնուին ա'յնպիսի մուկ մազեր՝ որոնք իրենց գոյնովն ու յորինուածքովը այդ կենդանիներու նախնիքներն եղող վազերածիւրը կը յիշեցնեն:

Բուսական աշխարհի մէջ, հաւադարձութեան երեւոյթները շատ աւելի բազմաթիւ են: Մենք անհնգմէ մէկ քանիները միայն պիտի յիշենք հոս: Շատ մը տեսակ տունկերու մէջ, փոխանակ արուէգ (androgynes) ծաղիկներու, անջատ - անջատ թէ՛ արու և թէ՛ էգ ծաղիկներ կան, ինչպէս եղիճը, կանեփը, եգիպտացորենը, արմաւենին ևն: Այս տարբեր տեսակները ուշադիր կերպով քննելէ յետոյ, պիտի տեսնենք թէ՛ յաճախ, առաւ ծաղիկներու կանոնաւոր կերպով զարգացած որձաներուն քով, կը գտնուին անպէտ և անզօր ձուարաններ, իսկ էգ ծաղիկներու լուսապայման սերմնարանին մօտ, atrophie եղած որձաներ: Իրենց ներկայութեամբ իսկ, այդ անպէտ զարձած (atrophie) դարձարանները կ'ապացուցանեն արդէն թէ՛ այդ միասնա տունկերը յառաջ կուգան որձ եւ էգ (androgyn) նախնիքներէ: Ա'րդ, հաշուադէպ չէ՛ ա'յն պարագան՝ ուր արու և էգ

ծաղիկներ յառաջ դան միասին տուններուն վրայ. այս բոլոր իրողութիւնները իրապէս նաւադարձութեան երեւոյթներ են, նախաձեռն վերադառնալու պարագաներ:

Բայց աւելի մեծ կարեւորութիւն ունեցող իրողութիւնները անոնք են որ անող ու սերունդէ սերունդ շարունակուող ժառանգականութենէն յառաջ կուգան, որուն ազդեցութիւնը կը կայանայ այն իրողութեանը մէջ թէ՛ անհասական նկարագիրներ, ինչպէս նաեւ նոր ստացուած առանձնայատկութիւններն ու մասնաւոր գծեր, կրնան յաջորդ սերունդներուն փոխանցուիլ:

Օրինակները բազմաթիւ են, սրանք կը հատուան թէ՛ տեսողութեան գործարաններու զօրաւոր ու չարանակական ձգտումի մը հետեանքով, լաւագոյն աչքեր ունեցող մէկը, կրնայ կարծաւորութենէ բնուիլ: Ահա վաւերական օրինակ մը: 15 տարեկան պատանի մը, որ խիստ ընտիր աչքեր ունէր, դաշտային աշխատութիւնը ձգելով, խակոյն երկրորդական վարժարան մը մտաւ, ուր՝ դպրոցականները անտեղի ու անհիշելի կերպով բռնաւարտած էին դարերով և դանաղան աշխատութիւններով: Արդ, բնականոն տեսողութիւն ունեցող յիշեալ աշակերտը, խիստ կարճ ժամանակի մը մէջ, 1859-ի Ապրիլ ամիսէն մինչև Սեպտեմբեր, երեսիկ կարճատես մ'եղաւ: Համոզուած եմ թէ՛ օտկանական այս կերպ թերութիւններ, դպրոցական սճրագործ մէթոսներու հետեանքներն են յաճախ: 15 տարեկան այդ աշակերտին ծնողքը և մեծ հայրերն ու մեծ մայրերը, իրենց կեանքի տեսողութեան ամբողջ ընթացքին, նուազ տեսողութիւն մ'ունեցած էին: Կարծաւորութիւնն ալ ինչպէս ուրիշ յատկութիւններ, ժառանգականօրէն կը փոխանցուի յաջորդ սերունդներուն, աղաղային, այդ աշակերտին դասակներն ալ կարճատես պիտի ըլլան, թեև աւելի՛ կարճատես՝ քան իրենց հայրը, քանիկ երկրորդական վարժարանները տակաւին այսօր կը գեկա-

վարաւին այն միւսնայն մէթոսով՝ որ գոյութիւն ունէր 1859-ին:

Միւսայնը կարելի է ըսել մարդոց կողմէ թոքախտի հանդէպ ցոյց տրուած արամադրութեան մասին: Արդի մարդկութիւնը փճացնող ու ջնջող այդ անողորմ հեւանդութիւնը, բունիակ խեղճ պրոֆեսորին հիւանդութիւնն է, որմէ կը վարակուին այն բոլոր անհասները՝ որոնք սոսմանկիօրէն ծանր աշխատութիւններու ենթակայ են և զուրկ լաւագոյն սնունդէ: Բայց դեռ աւելին կայ, իրողութիւնը ցոյց կուտայ թէ՛ անիկա կրնայ սերնդադարձութեան միջոցաւ ևս փոխանցուիլ յաջորդ սերունդներուն: Հոս, ազգերը ղեկավարող օրէնադէտներուն ու սուսնորդներուն ուղղւած բողոքի ձայն մը կայ, ակտակ մը ազդարարութիւն, որովհետեւ չքաւոր դասակարգի տաժանելի աշխատութիւններուն ու զրկումին պատճառով, հեղհեղէ այդ չարաշէտ հիւանդութենէն վարակուելու արամադրութիւնը այն աստիճան կը շահանայ, որ ամբողջ ընտանիքներ ու ցեղեր աւոր երեսէն սկսած են փճանալ:

Ամէն մարդ գիտէ թէ՛ զխաղձի արտայայտութիւնը, մարմինին հատակը, գիրութիւնն ու նիհարութիւնը, գեղեցկութիւնն ու սղեղութիւնը ևս կրնան փոխանցուիլ սերունդէ սերունդ, ինչպէս նաեւ ստացիկ բարոյական կամ անբարոյական նոր հատկանիւններ, մտքի ընդունակութիւնները, երաժշտութեան, մաթեմատիքի, նկարչութեան, լեզուագիտութեան, բնապատմութեան և գրականութեան ընդունակութիւնները ու տաղանդները: Յաճախ, զարմանալիօրէն երեսն կուգայ թէ՛ այս ինչ ընտանիքը, այս կամ այն ճիւղին համար մեծ ընդունակութիւն ցոյց կուտայ, ինչպէս Տարվինի ամբողջ ընտանիքը, միայն բնապատմութեան մասին տաղանդ ցոյց տուած է, Տիւմայի ընտանիքը՝ գրականութեան, Պախինը՝ երաժշտութեան, Քոլպախինը՝ նկար-

չութեան ելն:

Մտքի հիւանդութիւնները, որոնք ուրիշ բան չ'են եթէ ոչ ուղեղը բաղկացնող նիւթի փոփոխութիւններուն արտայայտութիւնները, չա՛տ գիւրաւ կը փոխանցըւին և յաճախ զարհուրելի հետեւանքներ կուենան:

Ժառանգականութիւնը նուազ յաճախողէս երեւոյթ մը չէ՝ մոլութիւններու համար, ինչպէս գինովութեան, խաղամոլութեան, ստելու արամազորութեան, ցասկոտութեան ու դեռ ուրիշ շատերու համար: Խաբէբայութեան, գողութեան, մարդասպանութեան ու հարստահարութեան հակումները, հաւանարար շատ մը պարագաներու մէջ ժառանգական են, հակումներ՝ որոնք չեն կրնար սրբագրուիլ նոյնիսկ լաւագոյն դաստիարակութեամբ:

Այս իրողութիւնը հաստատող վաւերական օրինակ մը կրնանք տալ հոս:

Ժան Քոէթիէն անուն ֆրանսացի մը, երեք զաւակ ունեցաւ, Պէսրոս, Թովմաս եւ Յովնանէս:

Պետրոսին զաւակը գողութեան ու մարդասպանութեան պատճառաւ, ցմա՛ն սաժանելի աշխատութեան դատապարտուեցաւ:

Թովմաս երկու զաւակ ունեցաւ, Ֆռանսուա և Մառթէն, առաջինը մարդասպանութեան համար սաժանելի աշխատութեան ենթարկուեցաւ, իսկ երկրորդը մահուան դատապարտուեցաւ նոյն յանցանքին համար: Մառթէնի զաւակներէն մին, գողութեան մը պատճառով աքսորուեցաւ:

Յովնանէս մէկ զաւակ ունեցաւ միայն, Ժան-Ֆրանսուա, որ հրձիգի մը աղջկանը հետ ամուսնացաւ և ունեցաւ 7 զաւակներ: Ժան-Ֆռանսուան բանտին մէջ մեռաւ իր կրկնակի գողութիւններուն համար: Իր զաւակները Պընուա, Քըլէն, Մարի-Ռէն, Մարի-Ռօզ և Վիքթոր, ամենքն ալ նշանաւոր գողեր հանդիսացան և

մեծ մասամբ բանտին մէջ մեռան, իսկ վերջին զաւակը Վիքթորին, սղայ մ'ունեցաւ որ գողութեան ու մարդասպանութեան պատճառով մահուան դատապարտուեցաւ:

Այս վաւերական օրինակէն այժմ մենք կրնանք հաստատել թէ՛ միակ քաղաքացիի մը զաւակներուն, թո՛ւներուն և թո՛ւնորդիներուն մէջէն, առնուալն տասէն պակաս եղած չեն այն անհատները՝ որոնք երեք չորս սերունդներու ընթացքին, ժառանգաբար ստացած են բարոյական անկատարելութիւններ և ունեցած են իրենց կորուստը փութացնող մոլութիւններու հակումներ:

Ո՛չ ոք այնքան խորապէս համոզուած է յառաջացող ժառանգականութեան մասին, որքան անսնարոյծը, երկրագործն ու պարտիզպանը, քանզի անիկայ է (ժառանգականութիւնը) որ կենդանական ու բուսական տեսակներու կատարելագործումը կարելի էր Էմէ:

Նոր և անխառն սերունդ մը յառաջ բերելու սահմանուած կենդանիներու մէջէն, լաւագոյնները չա՛տ քիչ կը տարբերին լաւերէն և սակայն վաճառումի ժամանակ, առաջինները չա՛տ աւելի մեծ գումարի մը կ'արժանանան քան վերջինները: Ահա ո՛յս էր պատճառը որ 1873-ի տասնները, անասնաբոյժի մը ձեռքով խնամուած ցույ մը մինչև 18,000 ֆրանքի ծախուեցաւ: Այն որ ընտիր անասուն մը գնելու համար, անոր սովորական արժէքին ատենապատիւրը մեծ գումար մը կը յատկացնէ, տյնպիսին բնականաբար չ'անդիտանար այն մեծ կարկիւթիւններն ու հաւանականութիւնները՝ որոնց չնորհիւ իր նոր գնած կենդանիին ստացիլ անհատական յատկութիւնները պիտի կարենան անոր յաջորդներուն փոխանցուիլ:

Եւ իրօք, անասնաբոյժին յոյսը հաղուսագիւտ պարագաներու մէջ միայն ի գերեւ ելած է:

Արշաւանքի յառուկ անդլիական ձի մը, Քէն-Հէ-րօտ, 5 միլիոն ֆրանքի մեծ գումար մը շահեցաւ, տարբեր մրցարաններու մէջ իր տարած յաղթանակներուն համար և ծնունդ տուաւ 497 ուրիշ ձիերու՝ որոնք ա՛մէնքն ալ, մրցումներու մէջ յաղթող հանդիսացան:

Այն իրողութիւնները, զոր քննեցինք, մեզի կ'առաջնորդեն բնական բնօրոգիքեան ազդեցութեանն ու արդիւններուն:

ԲՆԱԿԱՆ ԲՆՏՐՈՂՈՒԹԵԱՆ

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ

Մարդուն արուած չէ՝ երբէք, ատանձինն առնուած և մէկուսացած ատանկի մը կամ կենդանիի մը էական մասերէն սփէ բան փոխել: Այն մէկուսացած անհատը՝ զոր մարդը իր առջև կը դնէ, բնութեան մէկ արտադրութիւնն է, որ չա՛տ քիչ ենթակայ է փոփոխութեան: Վայրի ժանիշակը, միշտ պիտի պահէ այն ձևը՝ զոր բնութիւնը իրեն պարզեւած է, հակառակ որ պարտիզպանը զինք դաշտէն վերցնելով՝ փոխադրած է իր պարտէզը: Անտառէն որսացած աղուէտը՝ միշտ աղուէս կը մնայ: Բայց մարդը, բազմաթիւ սերունդներու ընթացքին, անասնաբուծութեան արհեստին մէջ խելացի ընտրութիւն մը ընելով, կը յաջողի վերջապէս նոր ցեղեր ու տակաւին երկրիս վրայ գոյութիւն չունեցող նոր փոփոխութիւններ յառաջ բերել:

Իրապէս, բանաւոր անասնաբուծութիւնը արուեստ մըն է — եթէ նոյնիսկ զժուար չ'ըլլայ զայն սովորը —, ահա թէ ինչու անասնաբուծին ու պարտիզպանին

կողմէ ի գործ դրուած արուեստական ընտրողութեան մը մասին կը խօսուի, որը ունի նպատակ մը և խորհուրդ մը:

Արուեստական ընտրողութեան ազդեցութիւնը հետեւող իրողութեան վրայ կը հանդէս: Միևնոյն տեսակի բազմաթիւ կենդանիներէն ու ատանկերէն, անասնաբուծը կամ պարտիզպանը, կ'ընտրէ միայն անոնք՝ որոնք անդրադոյն կատարելագործութեան մը աւելի յարմար կը նկատուին և առաւել կամ նուազ աչքառու չեղումներով կը տարբերին իրենց համազգիներէն: Ահա ճիշտ այդպիսիներն են միայն որ սերնդագործութեան կը յատկացուին, մինչդեռ, միւսները չեն րայատուիր նոյնիսկ բազմապիւ: Այս եղանակով ձեռք բերուած երկրորդ սերունդին մէջ ևս, նոյնօրինակ ընտրողութիւն մը կ'ընեն ու մեծ ուշադրութեամբ կը շարունակեն միևնոյն մէթօսը ի գործ դնել Գ. Դ. Ե. սերունդներուն վրայ, մինչև որ իրենց փոփոքած նոր ցեղը և կամ նոր փոփոխութիւնը, առաւել կամ նուազ չափով անոնց վրայ հաստատուի:

Անասնաբուծութեան ու պարտիզպանութեան մէջ որոշ արդիւնք մը ձեռք բերելու համար, հետեւող մտածական միակ ֆոռմիւլը կայ: Անասնաբուծն ու պարտիզպանը, սերնդագործելու նստար, պիտի ջանան կարելի եղածին չափ, բազմաթիւ կենդանիներ ու բոյսեր ունենալ իրենց տնտեսութեան տակ եւ անոնց միջէն պիտի բնօրէն փոխալն ամենապարտէսն ու յարմարագոյնները, դուրս ձգելով բոլոր անոնք՝ որ նուազ յարմարութիւն ցոյց կուտան հետպնդուելիք նպատակին:

Ուրիշ անասնաբուծութիւնն ու պարտիզպանութիւնը, լաւագոյնին բնօրոգիքներ եւ անյարմարին մերժումն է:

Ճիշտ այս միջոցը դործածելով է որ պարտիզպանն ու պարտիզպանը յաջողած են այսօր ձեռք բերել

տուններու նոր փոփոխութիւններ, ինչպէս, դառն կամ քայցր, հիւթեղ կամ սէ-հիւթեղ, կանխաճառ կամ յապազուն պատշաճերով, հաստ կամ նուրբ կեղեւով, մեծ կամ փոքր ծաղիկներով, լայն կամ նուրբ տերեւներով, կարճ կամ բարձր ճիւղերով, գորտուր կամ տկար արմատով օժտուած ծառեր:

Բանաստոր մշակումը արդէն իրականացուցած է կարգ մը հրաշքներ: Քանի մ'օրինակներ տանք իր պացոյց մեր բոսածին: Փոփոխութեամբ Հոֆման, մշակելով դաշտերու վայրի մանիշակները, որոնց ծաղիկները հազիւ 6 միլի մէթր տրամագիծ ունին, քանի մը սերունդներ յետոյ, ձեռք բերաւ նոր տեսակ մանիշակ մը՝ որուն տրամագիծը առաջինին 4 անգամը աւելի մեծ էր, այսինքն 24 միլիմէթր: Հաղարջներու ծանրութիւնը, — որոնք չափաւ գնահատուած են Անգլիոյ մէջ, — լաւագոյն մշակումով մը կարելի եղած է տամնադատելի: Սկովտիոյ վարդին մեծութիւնը, նայն մէթոտով կարելի եղած է կրկնապատկել, որը, ինը տասը տարուայ ընթացքին, 8 նոր փոփոխութիւններ յառաջ բերած է: Այն օրէն ի վեր, երբ ճակնդեղը կը մշակուի Ֆրանսայի մէջ, անոր պարունակած չաքարի քանակը կրկնապատկուած է: Ոլոսներու կանխաճառութիւնը 21 օրուայ տարբերութիւն մը բրած է: Անասուններու թթու տանձերէն ու վայրի խնձորներէն, արուհատական մշակումով, կարելի եղած է ձեռք բերել ուտելու և կիտրոն պատրաստելու յարմար քանի մը հազար նոր փոփոխութիւններ:

Անտանաբոյժն ալ ճիշտ պարտիզպանին նման կ'ընէ. անիկա նոր սերունդին մէջէն կ'ընտրէ լաւագոյններն ու օգտակարները, որոնք աւելի յարմար են իր մտադրած նպատակին և դանոնք կը խնամէ ու սերնդագործութեան կը յատկացնէ, մինչդեռ անյարմարները կը բաժնէ անոնցմէ և թոյլ չի տար որ սերնդա-

գործեն: Օրինակի համար, Սաքսոնիոյ մէջ, այն ոչխարները որոնք անասնաբոյժին կողմէ մասնաւոր խնամքի պետի ենթարկուին, երեք անգամ մանրակրկիտ կերպով քննուելէ յետոյ միայն սերնդագործելու կը թոյլատրուին: Կաթնաճառութեանէ յետոյ, մատաղ գառնակներուն մէջէն միայն անոնք կ'ընտրուին՝ որոնց բուրդը սպանակով քննուելէ յետոյ, ամենանուրբը պահուած է: Այն գառները, որոնք այս տեսակէտով ամենէն նպաստաւոր պայմաններով օժտուած են, մասնաւոր նշաններով կ'որոշուին ուրիշներէն, որպէսզի տարի մը յետոյ, կարելի ըլլայ անգամ մը ևս սպանակով բաղլատել անոնց բուրդի նրբութիւնը: Այդ երկրորդ փորձէն յետոյ, ամենէն լաւագոյնները դարձեալ կ'անջատուին միւսներէն՝ երրորդ և վերջին քննութեան մը բովէն անցնելու համար, որմէ վերջ, այլևս վերջնակա-նապէս կ'ընտրուին անասնաբուծութեան ենթարկուելիք կենդանիները: Այն բոլոր ոչխարները, որոնք նպաստաւոր պայմաններով օժտուած չեն, խնամոա կերպով կը հեռացուին: Այս մէթոտով, կարելի եղած է ձեռք բերել այնպիսի ոչխարներ՝ որոնց բուրդը տամնապատիկ աւելի նուրբ և երկար է միւս ոչխարներու բուրդէն:

Ահա այս կերպով է որ նպատակ մը հետապնդող և այդ մասին հարկ եղած ջանքը չի խնայող մարդը, բազմաթիւ սերունդներու բնթացքին, միշտ աւելի ապահով կերպով կը փոխանցէ ու կը կուտակէ թեթեւ փոփոխութիւնները:

Այսպէս, հուսկ յետոյ, յառաջ կուգան այն մեծ գաւազանաւորութիւններ՝ որոնք վերջ ի վերջոյ տ'յնքան կարեւոր կը հանդիսանան՝ որ մարդ կ'ստիպուի պահ մը մտածել թէ՛ արդեօք ինչ կերպարանք կրնայ ունեցած ըլլալ անոնց ծնունդ տուող սկիզբնական քիմիա: Ինչպէս օրինակի համար, ալաւիկներու զանազան ցեղերու պալազան՝ միշտ և ճարպիկ չիլմը: Ճարպին, անձնապէս

երկար տարիներ, ամենէն այլազան աղաւնիներու ցեղերը խնամելով, անհրաժեշտութիւն հաստատուեց թէ՛ ընտանի աղաւնիներուն բոլոր ցեղերը միակ քիմիէ մը յառաջ կուգան, մինչդեռ իրմէ տառջ, շատեր այն կարծիքը ունէին թէ՛ ընտանի աղաւնիներուն տարբեր ցեղերը, վայրի զանազան տեսակներէ սերած են:

Սոցերու լծուող զանազապարփ ձին, անդլիական սրարչաւ փրմելը, ինչպէս արարական նեփոզը՝ իր ամենի գեղեցկութիւնով, ձիերու այս բոլոր այլազան ցեղերը, ամէնքն ալ, յառաջ կուգան միեւնոյն նախաճօրմէն, սկզբնական միակ քիմիէ մը և այս մասին՝ արդէն ո՛չ մէկ կատարած գոյութիւն ունի այսօր, բայց կան շատ մը պարագաներ՝ ուր մարդ վստահ չէ՛ թէ ուրիշ դասի պատկանող կենդանիներու տարբեր ցեղերը ամէնքն ալ, միակ տեսակէ մը յառաջ կուգան արդեօք թէ ոչ ընդհակառակը վայրի զանազան ցեղերէ կը սերին, ինչպէս օրինակի համար շուներու և եղերու զանազան ցեղերը:

Այս կերպ խնդիրներու մասին եղած բոլոր վիճարանութիւններն ալ, մէկ բան կը հաստատեն միայն, այսինքն թէ՛ կենդանիներու և սունկերու կրած ալյաւան փոփոխութիւնները, իրողէս ահագին շեղումներ տառջ բերած են կենդանական ու բուսական աշխարհներուն մէջ: Եւ Տարվին իրաւունք ունի երբ աւելի առաջ երթալով կը յայտարարէ թէ՛ մարդ կարող է արուեստական բնորոշութեան չնորհիւ, ճշմարիտ հըրաշքներ գործել: Անդլիացի անասնաբույծները ա՛յնքան յառաջացած են այս տեսակէտով, որ պահանջուած նոր ցեղ մը յառաջ բերելու համար, մեծ գումարներով գըրաւի կը մտնեն: Անգամ մը, հմուտ մէկը, այն կարծիքը յայտնեց թէ՛ խողերու սրունքները ճարպ ընդունելու անյարմար են և աւելի լաւ պիտի ըլլար խնամել ա՛յնպիսի ցեղեր՝ որոնք կարելի եղածին չափ կարճ ոտքեր ունենային: Քանի մը տարիներ յետոյ, անաս-

նաբույծները ներկայացուցին խողերու նոր ցեղեր, որոնց սրունքները ա՛յնքան կարճ էին, որ հազիւ կը կարողանային կրել իրենց ճարպոտ մարմինը:

Արուեստական ընտրութեան նպատակն ու աւարկան խիստ այլազան ըլլալով, առհասարակ, աւելի ապահով կերպով կարելի է համարել պահանջուած նպատակին՝ եթէ աշխատինք այս կամ այն կենդանիին մէջ մի միայն մեկ յատկութիւն կատարելագործել: Գրեթէ անհրեւիսելի է պահանջել՝ որ կովերը միանգամայն թէ՛ մեծաքանակ կաթ տան և թէ՛ ծանր աշխատութիւններ կատարելով հանդերձ, զէր ու խոշոր մարմին մըն ալ ունենան: Կարելի չէ՛ բոլոր յատկութիւններն ալ միեւնոյն անհատին մէջ միացնել, յաճախ ցեղի մը վրայ այսինչ ուղղութեամբ կատարուած բարելաւումը կրնայ տարբեր ուղղութեամբ բարելաւում մը ջնջել: Նկատի ունենալով այս կէտը, կարելի եղած է մէկգմէկու բախտովին հակադիր ու տարադոյգ ցեղեր ստեղծել:

Արուեստական ընտրութեամբ, մարդիկ կրցած են ձեռք բերել բարձրասրուն և կամ կարճահասակ շուներ, կաթնաւէտ և կամ կաթէ զուրկ կովեր, նուրբ կամ կոշտ բուրդ ունեցող ոչխարներ, երկար կամ կարճ ստեղծ ծածկուած ընտանի տարբեր կենդանիներ, արագաթուիչ ճամբորդ աղաւնիներ և ինչ:

Հոս, տեղն է ուշադրութիւն դարձնելու այն իրողութեան վրայ թէ՛ անասնաբույծն ու պարաիզպանը, ա՛յնքան աւելի շուտ կը հասնին իրենց հետապնդած նպատակին՝ որքան քուով շուտ ըլլան իրենց ձեռքին ցակ զգնուող կենդանիներն ու բոյսերը: Աւելորդ է ըսել թէ, որքան փորձի ենթարկուողներու թիւը մեծ ըլլայ, ա՛յնքան աւելի շատ կարելիութիւն կայ թէ՛ անոնցմէ ումանք, անասնաբույծին կամ պարաիզպանին մտադրած նպատակին կրնան համապատասխանել և օգտակար կերպով գործածուել: Խոպան երկիրները շատ դժուար

բութեամբ կրնան եզներու կամ ոչխարներու բարեխառնումը նոր ցեղ մը յառաջ բերել: Յետագայ հարցումին թէ՛ «Ինչպէս այնքան շուտ կը յաջողիս բարեխառնած շուներու նոր ցեղ մը յառաջ բերել», անուանի անասնաբոյժ մը, հետեւեալ կերպով պատասխանեց. — «Շատ շուներ կը խնամեմ, բայց անոնցմէ շատերն ալ կը կախեմ»: Ո՛րքան աւելի խնամոտ ըլլայ ընտրութիւնը, նո՛յնքան ալ շուտ կարելի է հասնիլ փափաքուած նպատակին:

Այժմ խիստ մեծ կարեւորութիւն ունեցող խնդիր մը կը մօտենանք: Առանց մարդուն ազակցութեան, որ որոշ նպատակի մը համար կ'ընտելնուի ու կը խնամէ կենդանիները կամ բոյսերը, արդեօք բնական վիճակի մէջ եւս նոր ցեղեր ու նոր փոփոխութիւններ կրնա՞ն յառաջ գալ: Տարվին, բնական ընտրողութեան իր հանձարեղ թէորիով, հաստատական պատասխան մը կուտայ այս հարցման:

ԱՊՐՈՂ ԷՍԿՆԵՐՈՒ

ԲԱԶՄԱՑՈՒՄԻ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ամէն մարդ գիտէ թէ՛ իւրաքանչիւր տունի, իւրաքանչիւր կենդանի կամ մարդ, կեանքի խիստ կարճ ընթացք մը միայն կը լսորէ այս աշխարհի վրայ: Յետոյ, անոնցմէ իւրաքանչիւրին օւկանական յօրինուածքը մահուան ճարակ կ'ըլլայ և այն հիւշերը, որոնցմէ կը բաղկանար իրենց մարմինը, կը բաժնուին ու կը ցրուին, յաւիտենապէս ստեղծող ու քանդող բնութեան անտես ստեղծանքը (économie) մէջ, իրենց կատարելիք պաշտօնը մի ալ տեղ փնտելով: Շատ մը երագողներ, մահուան բնական անհրաժեշտութիւնը կ'ողբան ու կ'աւազեն առանց մտածելու թէ՛ մենք, ամենքս ալ, որքան ատեն որ գոյութիւն ունինք և զուարթօրէն կ'ապրինք

ու կը հնչենք օրեգակի լոյսին տակ, երբեք կեանք չպիտի ունենայինք այստեղ՝ եթէ մահը գոյութիւն ունեցած չ'ըլլար: Մահը. համերաշխօրէն կազմակերպուած մասնակիներէն ծնունդ տանող միութեան վախճանն է, բայց միանգամայն ընդհանուրին մեծագոյն բարերարը: Առանց մահուան, չկայ յառաջդիմութիւն և յառաջդիմութիւնը ինքն է արդէն կեանքը: Այսպէս ուրեմն, անհատին մահը, ընդհանուր կեանքի պայմանը կը դառնայ:

Այն որ բնութիւնը ստեղծող մայր մը կը նկատէ, այնպիսին անկարելի է որ մահէն վախնայ: Բնութեան ընթացքին մէջ, կեանքը միայն մահով կարելի է: Երբ շարժումը այլեւ մեքենայօր կը կատարուի մեր տատանուող ու կմախացած օւկանիդմին մէջ, երբ տաղալ պիտիփութիւններու ատակութիւնը խոյն կը ջնջուի ու կը մարի մեր մէջ, երբ տարիներու բնուան տակ կ'սկսինք այլեւ կքիլ, այն տոնն՝ արդէն գոյութեան իրաւունքին դէմ մեղանշած կ'ըլլանք: Արտաքին աշխարհի երևոյթներուն շարունակական փոփոխութիւնները մեզ կը տառապեցնեն ու կը վշտացնեն, մենք, ամենակարող կեանքին հետ, անհամաձայնութեան մէջ կը գտնուինք, բայց, առանց վշտանալու, պիտի համակերպինք բնութեան օրէնքներուն, երբ, մի օր, անոնց մասին տեղի ճշգրիտ ըմբռնողութիւն մ'ունենանք: Մեր գոյութեան տեղողութիւնը տիեզերքի լաւօրհնականութեան մէկ մասն է և մեր խեղճուկ անձը, համապարփակ ամբողջութեան ամենափոքրիկ մէկ մասնիկը: Ինչպէս որ Տիեզերքը չի կրնար բնաջինջ ըլլալ, նոյնպէս ալ անոր մէկ մասնիկը կազմող մեր կեանքը, երբեք չպիտի ջնջուի. ընդգծումը իմ է: Թ.) Այս իրողութիւնը պէտք է միտքարէ մեզ, երբ մահուան տուեալները գան մեր կեանքի ընթացքը մթազնեղու:

Ո՛վ յախճեմական քնուրթիւն, քեզի հաւաստիւմ ե հոգիս, Գիտէ քե ինչ որ եմ եւ, որ եմ եւ որ զայն շնորհած եմ ինձ, եւ պիտի շնորհես դեռ, ամբողջ յախճեմականութեամբ

ընթացին:

Ո՛չ կ'ուզեմ եւ ո՛չ ալ կրնամ դուրս ելնել քու ազդեցութեանդ տակնակներէն,

Ուրեմն այնպէս կարգադրե՛ որ օր մը քեզի հետ խստուրիս: Դուն, խրախմբաբեր կը շնորհես կասարեալ խաղաղութեան իմ քսմանը,

Եւ յարութեամբ՝ անբողոքութեամբ կապրեցնես:

(Պալքազար)

Բնութիւնը կենդանի է, քանի որ անկող յաւիտեանական շարժումն է: Այն ձեւերը՝ զորս ինք կ'ստեղծէ, ամէնքն ալ խուսափուել ու վազանցիկ յայտնութիւններ են, որոնք շարունակ մէկզմէկ կը հալածեն ու զիրար կը փոխանակեն: Ինչպէս որ թաւաղաղ քարը կը հնազանդի ծանրութեան օրէնքներուն, նոյնպէս ալ լինելն ու անհետիլը, բնութեան օրէնքներու անհրաժեշտ երեւոյթներն են: Ծնունդը, անհրաժեշտօրէն իր հետ կը բերէ նաեւ մահը եւ մահն ալ իր կարգին, իր մէջ կը բուսնադառնէ ապրելու անհրաժեշտութիւնը:

Ծնունդի անհրաժեշտութիւնը, կենդանի բնութեան մէջ, օտկանիղմներու աճումի եւ ծաւալումի կարողութեամբը արտայայտուած է, կարողութիւն մը՝ որ նոր ձեւաւորմանը բեղմնաւոր աղբիւր մը կը ներկայացնէ, որուն մասին առհասարակ շատ աղօտ պաղպաղաւ մ'ուսնինք լոկ:

Ապրող բոլոր օտկանիղմներն ալ ունին այդ կարողութիւնը, անոնք ամէնքն ալ կ'աճին եւ երբ որոշ աստիճանի մը հասնին, կ'սկսին բազմանալ: Ամէնէն ստորին էակները երկնատուածումով (bissection) կը բազմանան, անոնք համարժէք երկու մասերու կը բաժնուին, որոնք կը շարունակեն անհատարար գոյրգանալ եւ իրենց կարգին, դարձեալ անջատուումով՝ կը շարունակեն բազմանալ: Ապացուցուած է թէ՛ քանի մը պաթթէրիաներ, երբ յարմար բարեկեանութիւն ունեցող նպաստաւոր

հեղուկի մը մէջ դրուին, իւրաքանչիւր 20 վայրեանն անգամ մը, անոնց թիւը կը կրկնապատուի, այնպէս որ, միակ պաթթէրիա մը, մէկ ժամուան մէջ, 8 պաթթէրիաներ յառաջ կը բերէ, երկու ժամ յետոյ իր դուալներու թիւը 64 ի կը հասնի, 4 ժամ յետոյ 4096 ի, ութ ժամ յետոյ 16 միլիոնի, իսկ 16 ժամ յետոյ, մօտաւորապէս 281 երկիլիոնի: (մէկ երկիլիոնը հազար միլիոն է): Գիտնականները հիւսնողութիւնը յաւանդող ուսեցնէին, ցորենի ժանդախար, որ թատուկերու ածխահարութիւնը, այնքան արագօրէն կը շտտնան՝ որ ամբողջ երկրամասի մը հունձքերը քանի մը շաբաթուան ընթացքին կրնան ամբողջովին փճանալ: Իմ օգնականս, Տոքթ. Օլերիքս, 1888 - ի ամռան, մանրակրկիտ կերպով զննելով «Volvo Minor» կոչուած գնդակերպ փոքրիկ բոյսին բազմանալու եղանակը, հաշուած է թէ, այդ օտկանիղմին իւրաքանչիւրը — որոնք կարգ մը բնապատմաներու կողմէ կենդանիներու, իսկ ուրիշներու կողմէ ալ բոյսերու կարգը կը հաշուուին — կրնայ 30 օրուան մէջ իր նման 60 միլիոն ուրիշ տունկերու ծնունդ տալ:

Թայտատուներու արգասաւորութիւնը թէեւ նոյնքան առատ չէ՛ եւ սակայն, իւրաքանչիւր տարւատ նորածիլ սերմերու թիւը ենթադրածէն շատ ավելի կ'ըլլայ, օրինակի համար, բանդիի տունկ մը (պէնք օթու), իւրաքանչիւր անգամ 10,000 հասուն հատիկներէն պակաս չ'արտադրիր: Փորձը ցոյց տուած է թէ, մեծ տանձների մը, մինչեւ 40 կենդիւնար հասուն տանձ կրնայ կրկ իր վրայ, (մօտաւորապէս 1700 օթա), Միջին հաշուով, 14 տանձր մէկ քիլոկրամ կը կշռեն, ուրեմն, վերոյիշեալ տանձներին սրտեղներու թիւը մօտաւորապէս 28,000 պիտի ըլլայ: Իւրաքանչիւր լուսադոյն տանձ, ծարձակութի յարմար 10 կուտիր կը պարունակէ իր մէջ, ուրեմն մէկ պոպոտու ծառին վրայ վերաբաղըրելու կարող $\frac{1}{4}$ միլի-

ոն սերմեր կրնան դանուիլ :

Հապա ո՛րքան անթիւ ու անհաշուելի են կաղնիին , թմբիին , եղևինին , հացիին , խաչխաչին , կոտրանջարին և կամ ուղտափուշին (chardon) արտադրած սերմերը :

Բուսական սպորանին մէջ , ս՛ր սր դարձնենք մեր նայուածքը , այն իրողութիւնը պիտի հաստատենք թէ՛ ասպրող բոյս — անհատներէն հազար և կամ միլիոն անգամ աւելի շատ սերմեր կը գոյանան :

Ծիշտ միկենոյն երեւոյթը կը պարզուի նաև կենդանական աշխարհին մէջ :

Մանրադիտային փոքրիկ կենդանիներ կան , որոնք ա՛յնպիսի ատաղձային արագութեամբ մը կը բազմանան՝ որ միակ կենդանի մը զաւակներու թիւը , քանի մ' օրէն հարիւր հազարաւորներու , միջև իսկ միլիոններու կը հասնի :

Տղայոց արգանդին մէջ յաճախ գոյութիւն աւնող միակ ընդերաճի մը (ascaride) , կրնայ մինչև 60 միլիոն ձուիկներ արտադրել : Մօլիւ ձուկը 3 - 5 միլիոն , էգ ծածան մը (սաղան սպրդը) 200,000 , բարեխառն ծովերու հրէնկ ձու կը 40,000 ձուիկներ կրնան արտադրել : Աւելի բարձր ու կատարեալ յօրինուածք ունեցող կենդանիները , զգալիօրէն նուազ ձուիկներ կ'աժեն , օրինակի համար չայլամը , որ մէկ տարուան մէջ 12 - 20 հաւկիթ կ'աժէ , բայց եթէ այդ հաւկիթներէն դուրս եկող նորածինները , առանց ո՛րէն արգելքի հանդիպելու կարենային իրենց կատարեալ զարգացման հասնիլ և եթէ անոնց բազմացումը առանց խանգարումի շարունակուէր միայն մէկ քանի սերունդներ , այն ատեն , ջալամները ամբողջ երկիրը պիտի ծածկէին :

Չանազան սանաւորներ , ա՛յնքան բազմածին են որ , յաճախ իրենց արագ աճումին համար , ճշմարիտ պատուհաններ կը հանդիսանան , օր . համար ճաղարները , որոնք ա՛յնքան ծննդազօր են որ , անսանաւոր մը ա

նոնցմէ միայն 10 հատ աւնելով , կրնայ մէկ տարուան մէջ 800 - 1000 նոր ճագարներ ձեռք բերիլ : Գաղթականներու կողմէ այս կենդանիները Աւստրալիա տարուեցան , ուր կարճ ժամանակի մէջ ա՛յնքան բազմացան որ , վերջի վերջոյ կատարեալ աղէտ մը դարձան այդ երկրին համար , այն ատեն , անգլիական իշխանութիւնները պարտաւորուեցան մասնաւոր գումարներ խոստանալ զանոնք ջնջողներուն , և այդ նպատակով , 1883 — 1888 , միմիայն կալլէսի նահանգին մէջ , 18 միլիոն ֆրանքէն աւելի ծախսուեցաւ :

Փորձառութիւնը մեզ կ'ուսուցանէ թէ՛ մարդկային ցեղը յամրաբար կ'աճի , այնքան յամր՝ որու նման աճում մը բնաւ տեղի չպիտի ունենար եթէ անիկա (մարդկային ցեղը) աւելի նպաստաւոր պարագաներու տակ զտնուէր : Եթէ բոլոր առողջ ու չափահաս մարդիկ ամուսնանային . — շատեր եթէ չեն ամուսնանար , ատիկա ընկերային անողմալ պայմաններու և բարքերու ապականման նշան է . — եթէ իւրաքանչիւր ամուսնութենէ միջին հաշուով մի միայն 4 առողջ զաւակներ ծնէին , որոնք չափահասութեան տարիքին հասնելով իրենք ալ ամուսնանային , այն ատեն , մարդկային ցեղը ամէն 25 կամ 30 տարին անգամ մը , պիտի կրկնապատկուէր , իսկ 50 տարի յետոյ , իր թիւը արդէն քառասպատկուած պիտի ըլլար ու այսպէս , յաջորդաբար : Բայց եթէ մարդկային ցեղի բազմացումը այս կերպ չի պատահիր ներկայիս , այդ չի նշանակեր թէ՛ չպիտի պատահի նաև ապագային , անիկա կ'ապացուցանէ միայն թէ՛ մարդկային ցեղի բազմացումին ընդդիմացող ու խանգարիչ ազդակներ կան , զսպողական վայրկեաններ՝ որոնց վրայ չենք ուղեր այստեղ խօսիլ :

Եթէ նախընթաց մտածումներուն արդիւնքները համառօտենք , հետեւալը երևան կուգայ :

Բնութիւնը , ապրող բոլոր էակներուն ալ բազմա-
Մոլսէս քէ Տարիին 11

ցումի անյախի կարողութիւն մը շնորհած է որ, զարգացման քնդունակ սերմերու անցնան մէկ մասն իսկ եթէ անի, երկիրը արագ աւարածնեալ կը մնայ:

Բայց, սերմերու այս արագ բազմացումէն առաջ կուգայ բնութեան դժնդակ մէկ անհրաժեշտութիւնը, Գոյութեան կոխը:

ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻԻԸ

«Գոյութեան կոխը?» Ո՛վ չի ճանչնար այնքան ուշադրաւ այս ստացումը:

Ամէնքս ալ սովորած ու ըմբռնած ենք թէ՛ ի՞նչ կը նշանակէ անիկա և մեզմէ շատեր՝ արդէն հաղար անգամէն աւելի արտասանած են մեր դարու գլխաւոր ու վշտալից այդ խօսքը:

Տարվինն էր որ զայն հոգակեց: Շատեր չուզեցին անոր ճշմարիտ ըլլալը ընդունիլ և այդ պատճառով, զայն անյարմար ու սպարժէք դտան: Անոնք որ այս կերպ կը մտածեն, հաւանաբար ամէն՝ օր թաւիչէ կապուղ բարձրու վրայ հանդատանալու և ճոխ ու սնունդ քարար ճաշ մը ընելու սովորութիւնն ունեցած ըլլալու են, այդպիսիները հաւանաբար սպակեայ ջերմոցներու մէջ ապրող տունկերու նման, հեշտաւէտ մթնոլորտ մը չնչկելով, քաղցր ու հաճելի անդործութեան մը մէջ, գոյութեան չքեղութիւնները երազած ըլլալու են, բայց հաւանաբար, նոյնքան ալ գէշ կերպով դնեալ են իրենց շուրջը այդ կրճանիկ դժբաղդները, սրոնք գոյութեան կոխը կ'ուրանան, սրովնառ իրենց խաղաղաւէտ կեանքին մէջ այդպիսի կոխ մը մղած չեն, անոնք մ'չինչ սովորած են և ո՛չ մէկ բանի վրայ կրցած են մտածել:

— Գէտք է նախանձի՞նք անոնց: Երբեք, ընդհակառակը օրհնեալ ըլլայ կ'ըսեմ բնութեան, մարդուն ու կեանքին խթանն՝ եղալ Գոյութեան կոխը, օրհնեալ ըլլայ միշտ գործօն, միշտ խթանող այդ ուժը՝ որ սպառնալիքով մեզ ամէնքս ալ կը պարտադրէ աշխատիլ, մինչև որ իւրաքանչիւր անհատ, իրականացնէ այն բոլորը՝ զոր կարելի է նիւթադէտ իրականացնել և այդպէսով մասնակցի արեգակաւոր յեղաշրջումի գործողութիւններուն: — ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻԻԸ? — Ո՛վ որ իր անհատական փորձառութեամբ զայն ճանչցած չէ, այնպիսին դեռ մարդ մը չէ և նոյնիսկ եթէ անիկա գահաւ մը վրայ դանդաւէր, աւելի արդահատակի պիտի ըլլար քան այն մուրացիկը՝ որ ձեռք պիտի երկարէր իրեն: Ապրիլը՝ պայքարիլ է, իսկ այն որ չի պայքարիր, բացարձակապէս անկարելի է անոր համար որ կարենայ ճշգրիտ գաղափար մը կազմել կեանքի մասին:

Գոյութեան կոխը այնքան բազմաթիւ ու այլազան ձևերու ներքե կը ներկայանայ, որ ամէն կողմ անոր գոյութիւնը տեսնելու համար, անհրաժեշտ են խորունկ մտածումներ: Այն տանն միայն անիկա ցցուն կերպով երևան կը բերէ իր ողբերգական ուժգնութիւնը՝ երբ երկու մարանչողներ, հաւատար ոյժով, գիրկընդխառն կը կուռն կեանքը իրեն խաղաղաւ, իսկ արեգակի տակ ապրիլը՝ մրցանակ դնելով:

Այս կերպ պարագաներու մէջ, պայքարը տառաւորակ արիւնտա կ'ըլլայ և տկարին մահովը կը վերջանայ: Ամերիկայի մէջ, երկու ակոյեաններ, երկար առեւնէ ի վեր կը պայքարին հնդկներուն պատկանող որսի դաշտագետններուն վրայ մասնաւոր իրաւունք ձեռք բերելու համար, սրոնք՝ (դաշտագետնները) արդէն հետըհետէ կը գրաւուին սպիտակ ցեղին կողմէ: Հոն, Ատլանտեանի այդ միւս եզերքը, երկրագործ կայէնը — սպիտակ մարդը — կը մորթէ իր խաչնարած եղբայրը,

Աբէլը—Կարմրամորթ հնդիկը— որ իր որսորդութեամբն ու հօտովը կ'ապրէ: Սպիտակամորթին քրիստոնէութիւնը երբեք չէ՛ կրցած բորձրացնել ներկայ «քաղաքակիրթ մարդը» Հայր-Արրահամի կողմէ իրազործուած բարոյական այն բարձրութեան՝ որով կ'ըսէր անիկա իր եղբօր Ղովտին. — «Եթէ դուն ձախ կողմը երթաս, ես ալը պիտի երթամ, իսկ եթէ աջը կը նախընտրես, այն ատեն ես ձախը կ'երթամ» (Գլխ. Ծննդոց VIII. 9.)

Ժողովուրդներու գաղթումին ատեն, գոյութեան արիւննոտ կռիւին մէջ, ամբողջ ազգեր կարգաւ մէկզմէկ կը խեղդէին:

Մօտաւոր ապագայի մը մէջ ասիական ու կէս-ասիական Բարբարոսութիւնը իր բիրա ուժին կ'ախելով, Արեւմուտքի նրբացած քաղաքակրթութիւնը պիտի գլրգրուէ գոյութեան կռիւը մղելու: Այն ատեն, պատերազմի դաշտին վրայ, անոնցմէ մէկուն բիրտ ոյժն ու թուական առաւելութիւնը իր դէմ պիտի գտնէ միւսներուն մոտաւոր ոյժը և վարժ ու հմուտ ռազմագիտութիւնը: Այժմէն կորեկի է գուշակել թէ՛ չփոթած մարդկութիւնը պիտի տեսնէ անպիտի անեղ կոտորածներ՝ որոնց նմանը աշխարհի պատմութիւնը դեռ տեսած չէ՛: Ո՛չ ոք կարող է սակայն հիմակուրնէ ըսել թէ՛ առիական անիւը յաղթականօրէն պիտի ջախջախէ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը և կամ՝ ետ պիտի ընկրկի: Մէկ բան միայն ստոյգ է, այն թէ՛ մարդկութիւնը ահաւոր կերպով հեռու կը գտնուի մարդկայնօրէն մտածելու և գործելու վիճակէն:

Ինչպէս որ գոյութեան կռիւին մէջ ժողովուրդները մէկզմէկ կը կոտորեն, նոյնպէս ալ երկրային կեանքի ծագումէն ի վեր, տուններն ու կենդանիները կատաղիօրէն կը պայքարին տեսակաները տեսականերու, ցեղերն՝ ալ ցեղերու հանդէպ:

Բուսական աշխարհին մէջ, գոյութեան կռիւը լուս

և անհետկ կերպով կը կատարուի: Ազատ բնութեան մէջ, երբ ո՛րէ անդ մը դառարկ ու թափուր կը մնայ, հո՛ն ուր ունէ տունկ մը կը փճանայ, այնտեղ իսկոյն հազարաւոր թեկնածուներ երևան կ'երևն, որոնք ամենքն ալ կ'ուզեն զրաւել այդ տեղը և հոն հաստատուիլ, որովհետեւ բնութիւնը ապրող տունկերու անհետացումէն յառաջ եկող նուազումը դարմանելու համար, պէտք եղածէն հազար անգամ աւելի սերմեր կ'ստեղծէ: Դիտեցէ՛ք արևոտ անտառին մէջ յաղթականօրէն ցցուող բարձրաբուն դարաւոր եղևինը՝ որ խրաքանչիւր տնորի փոհունտերը գետին կը թափէ: Այդ սերմերէն շատերը թրեկնց ծնունդ տուող այդ հսկայ ծառին կենդանութեան իսկ կ'աճին, բայց երբ դարաւոր նահապետը կատաղի ուրուակումի մը, կայծակի մը և կամ մարդու մը կայցիւնէն կը անապաղի ու կը մեռնի, այն ատենն է որ իր բնականութիւնը զաւակներէն մին, կը բաղձայ հասնիլ իրեն ծնունդ տուողին մեծավայելչութեանը: Բայց, հո՛ն, այդ մեծաւոր եղևինին շուրջ, ուրիշ հարիւրաւոր մասնաղ եղևիններ կան, որոնք իրենց նահապետին թափուր մնացած տեղը զրաւելու համար, գոյութեան կռիւ մը կը մղեն, ըլլայ մէկզմէկու, ըլլայ ուրիշ տունկերու հանդէպ:

Այդ հազարաւոր թեկնածուներէն ո՛րը արդեօք պիտի տանի յաղթանակը: Ամէն մի գաղութական պիտի սրտաւթանէ մեզ. — «Բնականաբար տկարը չէ՛ որ պիտի յաղթէ, այլ ընդհակառակը այն՝ որ աւելի ոյժ ու կորով ունի և նպաստաւոր կերպով զետեղուած է գետնին մէջ: Սկիզբէն, նորաբողբոջ տունկերէն շատերը կը բաղձան իրենց հսկայ նահապետին տեղը զրաւել, յետոյ, ինքնաքանչիւր տարի, պայքարողներէն շատերը կը յաղթուին ու գետին կը գլրուին — բնականաբար ամենէն տկարները: Քիչ քիչ, պայքարողներու թիւը կը նուաղի, բայց կեանքի կռիւին դժնդակութիւնը յարատեւ ու անարգել կերպով պիտի շարունակուի, մինչև որ անոնց

մէ մէկ հատ միայն կանգուն մնայ :

Ստուերտ ու անխօս անտուրան մէջ, ուր կեանքի շունչը հազիւ կրնայ դուրս գալ ծաւին տերեւը, ուր բնութիւնը երկնային խաղալութեան մը մէջ կը թուի երազելով ստեղծել ու ստեղծելով երազել — մինչդեռ արեգակի հրատապ ճառագայթները կը չորցնեն ու կ'ամայացնեն անպատասխար դաշտերը : — Խաղաղութեան այդ անտառի ծոցին մէջ, միլիոնաւոր տուններ ու սերմեր, որոնք կը բաղձրն ասորի, գոյութեան կռիւի ամէն մէկ վայրկեանի ընթացքին կը մեռնին ու կ'անհետան : Հողին տիրելու համար սրայքարով տունները՝ որոնք միշտ կերկարեն իրենց արմատները, կը պայքարին նաեւ գետնին մէջ գտնուող ջուրին տիրանալու համար, կը պայքարին օդին ու լոյսին համար : Ամէն ուշադիր քննող, բուսական խաղաղութեան աշխարհին մէջ, գոյութեան գծնդակ կռիւի մը արտայայտութիւնը եղող անհամար երևոյթներու յառաջ գալը պիտի տեսնէ, կռիւ մը՝ որ ամէն ինչ կը սրբազրէ, լաւագոյնը կ'ընտրէ, ամէն տեղ ուժերու գործածութիւնը կը պարտադրէ և կը զարգացնէ օգտակար ընդունակութիւնները, կռիւ մը՝ որ միանգամայն թէ՛ կը քանդէ և թէ՛ կը բարելաւէ ամէն ինչ :

Նմանապէս կենդանական աշխարհին մէջ, կեանքի կռիւը բռնադատուած չէ՝ անպատճառ միշտ արիւնով ու աղմուկով տեղի ունենալու, բայց և այնպէս, ասիկա չի նշանակեր թէ՛ կենդանական աշխարհին մէջ, կեանքի կռիւը նուազ ջնջող է քան բուսական աշխարհին մէջ : Սովոր, որ միլիոնաւոր կենդանիներ կը փճացնէ, ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ կեանքի կռիւին մասնաւոր մէկ ձևը : Լաւագոյն ու օգտակար բնազդներ, իմացական աւելի մեծ կարողութիւն մը, վերջապէս ուրիշ ամէն տեսակ նպատակաւոր ուսանձնայատկութիւններ, կրնան այս կամ այն կենդանին ստլաման ըլլալէ ազատել, մինչ-

դեռ անոր մրցակիցներէն միլիոնաւորներ թշուառօրէն կը մեռնին :

Արդ, այս իրողութենէն այնպէս կը հետեւի թէ, ազատ բնութեան մէջ, անհրաժեշտ է որ ընտրողութիւն մը յառաջ գայ, առանց սակայն գերբնական խորհող ու նպատակի մը համար սեղծող եակի մը միջամտութեանը ու կանխամտաւորութեանը :

Կեանքի համար բազմաթիւ կռուողներէն, միշտ ուժեղներն են որ յաղթանակը կը տանին, այսինքն անոնք՝ որ աւելի լաւագոյն յորինուածք մ'ունին՝ այնինչ որոշ կացութեան հանդէպ : Բոլոր տկարները, բոլոր անոնք որ նպատակաւոր կերպով օժտուած չեն, ուշ կամ կանուխ, կ'ընկճուին, կը մաշուին ու կը գտնուին գոյութեան անպարտ կռիւի ընթացքին և ահա բուն իսկ այդ սրբազան է որ յառաջ կը բերէ բնական ընտրողութիւնը :

ԲՆԱԿԱՆ ԲՆՏՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Եթէ հոս վերջիչենք այն իրողութիւնը թէ՛ բոլոր աղբորդ Լակներն ալ առաւել կամ նուազ չափով կը փոխուին և թէ այդ փոփոխութիւնները յաճախ կը փոխանցուին յաջորդներուն, առանց դժուարութիւն կրելու պիտի համարեանք թէ՛ նոր ցեղեր և կամ նոր փոփոխութիւններ նոյնքան կրնան յառաջ գալ բնութեան կողմէ անդիտակցօրէն կատարուած բնական ընտրողութեան մը չնորհիւ՝ որքան արուեստական ընտրողութեամբ :

Գոյութեան կռիւին մէջ, յաղթանակը յաճախ կախում ունի մանրադիտային խիստ աննշան խտրութեան մը : Բայց մանրադիտային փոքրիկ տարբերութիւնները,

պատիճանաբար յառաջացող ժառանգականութեան շնորհիւ մեծ ամբողջութիւններ, կարեւոր փոփոխութիւններ յառաջ կը բերեն, որոնք բաղմամբիւ սերունդներու ընթացքին, հետզհետէ կ'աճին ու կը կազմեն նոր պատնճնայատկութիւններ, որոնք կը կոչուին ցեղերու, տեսակներու և դասերու խտորումներ:

Կենդանական աշխարհէն առնուած օրինակով մը, լուսաբանենք այս իրողութիւնը:

Ենթադրենք թէ՝ մանր ստնաւորներով սնանող կորագ մը թռչուններ, մէկ երկուէ մը ուրիշ երկիր վտարւին, ուր՝ իրենց համար անհրաժեշտ եղող սնունդը անհնշան քանակով մը գտնուի և բաղկանայ ամենափոքր կենդանիներէ: Վերոյիշեալ որսի թռչունները, որոնք բնականապէս ստնաւորներ են այդ նոր երկիրը գաղթել, սովորութիւն ունին օդին մէջ չլքաններ ընկելով փնտռել իրենց սնունդը: Արդ, որովհետեւ այդ նոր բնակավայրին մէջ, իրենց համար անհրաժեշտ եղող սնունդը կը բաղկանայ չափ աւելի փոքրիկ ստնաւորներէ քան իրենց նախկին հայրենիքին ստնաւորները, բնականաբար իրենց մէջէն անոնք որ աւելի սուր ու զօրաւոր տեսողութեամբ մ'օժտուած են, իրենց մրցակիցներէն ցցուն առաւելութիւն մ'ունին: Շնորհիւ իրենց այդ զօրաւոր տեսողութեան, բնականաբար անոնք պիտի յաջողին իրենց ստամոքսի պահանջին գոհացում տուող բաւականաչափ փոքրիկ ստնաւորներ ձեռք բերել, մինչդեռ տկար տեսողութիւն ունեցողները, սնունդ չի գտնելով, պիտի մեռնին առանց սերունդ արտադրելու: Այն պոսն, իրենց զօրաւոր տեսողութեան շնորհիւ ապրող թռչունները, պիտի արտադրեն նոր սերունդ մը՝ որուն մէջ տեսողութիւնը ա'լ աւելի շեշտուած պիտի ըլլայ: Այդ նոր սերունդին մէջէն ալ, անոնք որ բաղդատմամբ միւսնորուն աւելի զօրաւոր տեսողութիւնով մ'օժտուած են, աւելի զիւրաւ պիտի կարենան սնունդ հայթայթել և

իրենց կորզին, պիտի արտադրեն չափ աւելի ուժեղ նոր սերունդ մը: Բնական ընտրողութիւնը, չարունակելով նպատաւորել յաջող սերունդներուն մէջ զօրաւոր տեսողութիւնով օժտուածները և ջնջելով տկարները, պիտի ստեղծէ այդ երկրին մէջ որսացող թռչուններու նոր ցեղ մը, օժտուած սուր ու թափանցող տեսողութեամբ մը և այդպիսով, առանց գերբնական ու բանաւոր էակի մը միջամտութեանը, այդ թռչուններու հին քիվի պիտի ձեւափոխուի նոր դասի մը: Այն պոսն, այս վերջիններուն համար կ'ըսուի թէ միջավայրին յարմարած են:

Բուսական աշխարհին մէջ, բնապատումը յարմարումի հազարաւոր օրինակներ կը նշմարէ, որոնք ամենքն ալ բնական ընտրողութեան արդիւնքներն են, ան կը տեսնէ թէ՝ ամենէն աննշան փոփոխութիւններն իսկ, գոյութեան կռիւի ընթացքին, յաղթութեան օժանդակած են: Միջատներուն ու ծաղիկներուն մէջ, հազարաւոր փոխադարձ յարաբերութիւններ գոյութիւն ունին, այն տունկերը՝ որոնք նուազ փայլուն ծաղիկներ ունին, միջատներու յաճախակի այցելութիւնով (որոնք փոշէնը տարածելու և ծաղիկ բեղմնաւորելու մասին միջնորդի դերը կը կատարեն) փայլուն ու հոտուէտ ծաղիկներ կ'ստանան: Ուրեմն ծաղիկներու չքեղ նրբութիւնները, նպատակի մը համար գործող ու չարժող տեսողութիւն մը արդիւնքները չեն, այլ բնութեան մէջ, իրենու սխալումով իրականացած բնական բնորոշութեան մը արդիւնք:

Թէև երկար աստեղծ ի վեր ծաղիկներու և միջատներու մէջ գոյութիւն ունեցող փոխադարձ յարաբերութիւններու մասին բուս. վիճարանութիւններ կը մղուին, և սակայն այսօր, բուսաբանը այլևս կրցած է ըմբռնել իւրաքանչիւր ծաղիկի սիրային յարաբերութիւնը, ու իր այդ ըմբռնումը, օգնած է իրեն որպէսզի անիկա տուն-

կերը նոր մէթոտով մը մշակէ: Փորձառարար տպագրութեամբ է թէ, ստացաւ ծառերը (խնձորենի, ասնձենի եւն.) իրենց ծաղկելու եղանակին, ո՛չ միայն պէտք ունին գեղեցիկ օդի ու արեգակի, այլ առատ սրտով տալու համար, պէտք ունին նաեւ մեղաներու եւ իշամեղուններու յաճախակի այցելութեան: Երբ երկրի մը մէջ, մեղունները թռւով շատ քիչ են, որով չեն կրնար կործ ժամանակի մը մէջ, անհամբեր իրենց այցելութեան սպասող սիրունիներուն (ծաղիկներուն) համար, այդ երկրին պատշի արտադրութիւնը անշան կ'ըլլայ: Զարդացուցէ՛ք ու շտապուցէ՛ք փեթակները, եթէ կ'ուզէք առատ մեղրի հետ, ստանալ նաեւ առատ պտուղ:

Փայլուն ու նուրբ գոյներով սքանչւած բոլոր ծաղիկներն ալ, գոյութեան կռիւի ընթացքին կատարուող բնական ընտրողութեան մը շնորհիւ առաջ եկած են, իսկ այն միլիոնաւոր ծաղկուէտ տանիկներ, որոնք մեռած են առանց սերունդ արտադրելու, պատճառն այն է որ չեն կրցած իրենց համասեւ միւս տանիկներուն պէս միջատները դէպի գիրենք ձգել:

Ըսկու հարկ չկայ թէ՛ բնական ընտրողութիւնը միեւնոյն արդիւնքները առաջ կը բերէ մարդկային սեռին մէջ:

Օրինակ, 2000 տարիներէ ի վեր, Հրեաները հարբուտահարուած են եւ ցրուած աշխարհի ամեն կողմը, յաճախ զրկուած իրենց քաղաքացիական իրաւունքներէն: Քրիստոնեայ մարդկութիւնը, պարագային համաձայն, դառնացուցած է անոնց կեանքը եւ բոլոր անոնք՝ որոնց կը պատկանէր այդ հալածանքներու պատասխանատուութիւնը, երբէք նկատած չէին թէ այդ կերպ գործելով, ընդհակառակը իրենք իսկ զօրաւոր նեցուկ մը կ'ըլլային բնական ընտրողութեան (մրէժինդրութեան գիշուհի):

Արհամարհուած հրեայ ժողովուրդը լո՛ւն (սկիւր կը

լոս՝ հարստահարութիւններուն ու հալածանքներուն շնորհիւն է որ այսօր մատուրապէս աւելի՛ բարձր կը դառնա քան գինք չըջապատող միւս ցեղերը, որովհետեւ Իսրայէլի զուակները հարստահարողները, իրենց անգութ վարուելակերպով, գոյութեան կռիւի ընթացքին, աւելի՛ ուժ տուին բնական ընտրողութեան: Այդ բիրտ ու դժուակ պայքարին մէջ, անոնք որ նպատակաւոր կերպով օժտուած չէին, անոնք որ ի ընէ պարզ ու միամիտ էին, ջնջուեցան, որովհետեւ այդպիսի անկայուն պայմաններու ներքեւ, իրենց համար այլեւս անկարելի եղաւ զարգանալ ու սկընդագործել: Մարդկային պատմութեան մէջ, չեմ ճանչնար աւելի աչքառու օրինակ մը քան այն՝ որու մասին արդէն խօսեցանք: Այն որ առանց կանխակալ կարծիքի, խղճմտօքէն պիտի քննէ իրերը, այդպիսին այն համոզումը պիտի ունենայ թէ՛ հրեայ ցեղի ներկայ գերակայութիւնը, գոյութեան կռիւին յառաջ եկող բնական ընտրողութեան մը արդիւնքն է:

Երկրորդ օրինակ մը: Յայտնի է թէ երկրի զանազան երկրամասերուն մէջ, մահաւանդ ճախճախուտ տեղերը, գոյութիւն ունին զանազան տեսակ համաճարակ ջերմեր (դեղին տենդ, ընդհատական ջերմ, fièvre intermittente եւն.) որոնք սպիտակ ցեղի յառաջնորդացին առջեւ մէյմէկ բնական թուրեր են: Եւ սակայն, սպիտակամորթ Եւրոպացիները, ջանացած են այդպիսի տեղեր գաղթականութիւն հաստատել, գաղթողներէն հարիւրաւորներ, տեղական ջերմէն բնիճուելով մեռած են, մինչդեռ ուրիշներ՝ կրցած են ապրիլ: Ա՛րդ, այս ջերմերը յառաջ կուգան մանրադիտային փոքրիկ միքրոպներէ, որոնք ճախճախուտ տեղերու ցամաքեցումէն յետոյ կը սփռուին օդին մէջ ու մարդոց կողմէ պատահաբար շնչուելով, թուրերէն կ'անցնին արեան մէջ, այն պարագային երբ այդ միքրոպները իրենց անանուանի ու

զարգացումին յարմար, նպաստաւոր գիտին մը կը զըռնեն մէկէ անհատի մը մէջ, այդ անհատը իսկոյն կ'ընկճըւի ջերմէն ու կը մեռնի: Հաստատուած իրողութիւն մէն է թէ՛ մարդկային սեւամորթ ու կարմրամորթ ցեղերը աւելի կ'ընդգլխմանան տարաբնուիկ այդ հիւանդութիւններուն՝ քան սպիտակամորթները: Բայց, սպիտակամորթներուն մէջ ալ կը գտնուին այնպիսիներ՝ որոնք աւելի ենթակայ են ջերմութեն վարակուելու՝ քան իրենց ընկերները: Յայտնի է թէ ճախճախուտ երկրամասսի մը մթնոլորտին մէջ տարածուող մանրագիւղային այդ փոքրիկ միքրոպները — որոնք հաւասարապէս կ'ըսպառնան բոլոր բնակիչներուն ալ — մեծաքանակ կերպով կը չնչուին մարդոց կողմէ: Արդ, ի՞նչ կը պատահի: Իրողութիւնն այն է թէ բոլոր անոնք՝ որ կը հիւանդանան ու կը մեռնին, բոլոր անոնք՝ որոնց արիւնը նպաստաւոր է միքրոպներու գոյութեան ու զարգացման, այնպիսիները հեղհեղէ կը զտուին ու կ'անցնեն, մինչդեռ անոնք՝ որոնց արիւնը արգելք կը հանդիսանայ այդ միկրոպներու զարգացման, այնպիսիները կ'ապրին, կը սերնդադործեն ու կը բազմանան և իրենց յաջորդներուն կը փոխանցեն իրենց դիմադրելու ոյժը:

Մենք, ամէն մէկ վայրկեան, ենթակայ ենք մանրագիւղային պատկերներու արշաւանքին, որոնք՝ դիմադրելու առաւել կամ նուազ ընդունակ մեր արեան մէջ կը սողոսկին: Այդ փոքրիկ գործարանաւորներէն շատերը, արագօրէն կը զարգանան դէշ անուշդ առնող անհատներու արեան մէջ և զանոնք մահուան կ'առաջնորդեն: Ուրեմն, մեր ցեղի խեղճուկ ու ողորմելի անհատները միշտ ենթակայ են մահուան սպառնալիքին: Այն իրողութիւնը թէ՛ մենք կ'ապրինք, կը չնչինք ու կ'ուրախանանք այսօր, չի նշանակեր երբեք թէ՛ մեր կեանքի ընթացքին բնաւ չնչամ չենք վնասակար ու

ժահահոտ միքրոպներ, այլ ընդհակառակը անիկա կ'ապացուցանէ թէ՛ մենք անոնցմէ չի վնասուելու բաւականաչափ ոյժ ու կորով ունեցած ենք մեր մէջ. մէկ խօսքով, մեր ֆիզիքական կազմը յարմարած է մեզ չըմարտող սրտամաններուն, մինչդեռ մեզի հետ ծնած ու մեծցած միլիոնաւոր ուրիշ անձինք, մեզմէ առաջ արդէն ջնջուցան, քանզի, լաւագոյն յարմարումի մը համար անհրաժեշտ եղող յատկութիւնները չունէին:

Գոյութեան կոխի միջոցաւ, ուսումնասիրելով բնական ընտրողութիւնը, հասեալ եզրակացութեան կը յանգինք: Ապրող տուներուն ու կենդանիներուն այն ընտիր յօրինուածները, որոնց վրայ կ'սխալանանք, ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ անհամար սերունդներու ընթացքին, միջավայրի յարմարումներ, բնական ընտրողութեան ազդեցութեանը ճակ կասարուող օղակնիւղներու փոփոխականութեան արդիւնքներ:

Բնութիւնը թէև հազարաւոր ու միլիոնաւոր զանազանաւորումներ տեսչած է ապրող էակներուն մէջ, բնական ընտրողութիւնը սակայն, այդ զանազանաւորումներուն ամենէն նպաստաւորները միայն նկատի առած է: Ժառանգականութեամբ զանոնք կուտակած ու մթերած է և անհամար սերունդներու ընթացքին, այնպէս մը ամրապնդած ու հաստատուած է անոնց մէջ որ կարելի է ըսել թէ՛ անհատներու մէջ երեան եկող առանձնայատկութիւնները արդէն գոյութիւն ունեցած են յաւիտեական ժամանակներէ ի վեր:

Ուրեմն բոլոր անոնք՝ որ այսօր երկրի վրայ կ'ապրին ու կը սողան, բոլոր անոնք՝ որ կը թռչին ու կը լողան, որոշ պայմաններու ներքեւ գոյութիւն առնող էակներուն լաւագոյններն են, լաւագոյնները բոլոր անոնց՝ որ կրցան բնութեան օրէնքներուն համաձայն աքաղաղուիլ:

Բնութեան մէջ, լաւագոյնը կը յաջողի վերջապէս

որ մը լաւին տեղը գրաւել:

Ահա ասոր մէջ կը գտնուի աշխարհի մասին գոյութիւն ունեցող չոր ըմբռնողութեան արանցքը, ասոր մէջն է բնութիւնը ճանչնալու աշխարհն ու կեդրոնը, ասոր մէջ կը գտնուի նաեւ այն պայթուցիկ նիւթը՝ որ աւելորակներու շեղակոյտի մը պիտի վերածէ աշխարհի մասին գոյութիւն ունեցող հին ըմբռնողութեան ամբողջ շէնքը: Ասոր մէջ է նաեւ աստուածարանութեան այն հինցած թէս-բիային, նպատակարարութեան (téléologie) մահուան դատապարտութիւնը, ըստ որուն՝ ամէն ինչ խեղացի ու վտեմ կերպով մը հաստատուած է և ստեղծուած՝ մասնաւոր շարժառիթով մը ու նպատակի մը համար:

Մենք պէտք է որ ամբողջովին ֆնջենք նպատակարարութեան այս հին և տղայական թէսբիան, պէտք է որ լքենք զայն, որովհետեւ ըսին իսկ յաւիտեան պէս շարժման մէջ եղող նիւթին խորն է որ կը գտնուի ըլլա-ու և գործելու կարողութիւնը և ուրիշ ո՛ր մէկ գերբնական էակ կրնայ անոր միջամտելու կարողութիւնն ունեցած ըլլալ: Ներկայիս գոյութիւն ունեցող բոլոր բաներն ալ, են, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս որ պիտի ըլլային, ուրովհետեւ անոնք աստուածային քմահաճ կամեցողութեան մը արդիւնքները չեն, այլ բնական լինողութեան մը (devenir) հետեանքը: Եթէ իրապէս բնութիւնը աստուածային կամքի մը արդիւնքն է, պէտք է ուրեմն անիկա չա՛տ աւելի կատարեալ եղած ըլլար, ինչ որ չէ: Ընդհակառակը, մենք կը տեսնենք թերի յօրինուածք ունեցող բաղձաթիւ կենդանիներ՝ որոնց յաջորդող սերունդները սրտախն յեղաշրջուիլ գէպի լաւագոյնը, այլապէս պիտի պարտաւորուին չուտով հեռանալ աշխարհիս թատերաբեմէն:

Ուրեմն բնական ընտրողութեան շարժիչ ոյժը, հագիով ու գիտակցութեամբ օժտուած և նպատակի մը համար ստեղծող, խորհրդաւոր էակ մը չէ՝ երբեք, ա-

ւելի ճիշտ, այդ moteur-ը, (շարժիչ ոյժ)- ծանօթ բնական ազդակներու ամբողջութիւն մըն է:

Բնագաղափար այսօր իրաւունք ունի ըսելու. — Տըւէ՛ք ինձ մաս մը կենդանի արարչահիւթ (protoplasma), անիպիտի մաս մը՝ որ նոյնիսկ «կենդանի» կամ «բոյս» կոչուելու արժանի չ'ըլլայ, բայց և այնպէս, զինք շրջապատող գոյացութիւնը իւրացնելու, աճելու և սլաքողային համեմատ երկուքի բաժնուելով բաղձնապաշտ կարողութիւնը ունենալ, աւել՛ք մեզ այդպիսի արարչահիւթ մը, և մենք պիտի ձեռացնենք ամբողջ կենդանի բնութիւնը:

Տարվինեան թէսբիայի հակառակորդները կ'առաքեն. — «Տարվին, բնական ընտրողութեամբ շատ լաւ կը բացատրէ այն կարելիութիւնը՝ թէ կատարեալը յեղաշրջւումով մը, պարզէն ու նուազ կատարեալէն կրնայ յոռաջ գալ, բայց իր գործերուն մէջ ո՛չ մէկ տեղ կը բացատրէ առաջին սպրող սերմի երեւումը»: — Շատ լա՛ւ:

Ուրեմն մենք կը պնդենք թէ՛ մինչև այսօր ո՛րեք կերպով կարելի չէ՛ եղած աղացուցանել թէ՛ որ մը մարդիկ, անշարժ ու անդորժ նիւթերու բաղադրութիւնով պիտի յաջողին սպրող արարչահիւթ պատրաստել: Բայց թող անդամ չը հարցուի ժամանակակից տարբարաններուն, բնագէտներուն ու բնախօսներուն թէ, արդեօք գիտութիւնը պատճառ մ'ունի՞ յուսահատելու թէ՛ չպիտի կոյրենայ որ մը, «մեռած» նիւթերէն կենդանի արարչահիւթ պատրաստել: Արդարեւ, բնական ծանօթութիւններու սեմին վրայ կը գտնուինք դեռ և հազիւ կրնանք գուշակել թէ՛ ինչ տեսակ նոր գիւտեր պիտի հայթայթէ մեզ յաջորդ գարը:

Քանի որ կը վերջանան այլիս մեր բանախօսութիւնները, փութանք ուրեմն անցողակի ակնարկ մը նետել մաշկութեան ապագային վրայ:

Անկատկած, մեր ընտանիքի յեղաշրջման գլխաւոր

աղբակը, զտ՛րձեալ գոյութեան կռիւէն ծնունդ առնող բնական բնորոշութիւնը եղած է: Հոս, երբ բնական ընտրողութիւն կ'ըմենք, չպէտք է հասկնալ ֆիզիքական ուժի գերակայութեամբ ձեռք բերուած յաջողութիւնները, այլ պէտք է ըմբռնել ա՛յնպիսի ընտրողութիւն մը՝ որ մտաւոր ու բարոյական յեղաշրջումի մը տեսակէտէն, կրցած է գտում մը կատարել:

Նախամարդուն ժամանակակիցները, — երբ ինք տակաւին կէս անբան մը, կիսառատուած մըն էր — եղան վայրագ կենդանիներ, իրմէ աւելի ուժեղ հրէշներ՝ որոնց հետ սոսկալի կռիւներ մղելու պարտաւորութեցաւ: Բայց մարդը, չնորհիւ աստիճանաբար աւելի շեշտուող իր իմացականութեան, չնորհիւ իր բանականութեան, իր ընկերային հակումներուն ու առաքինութիւններուն, վերջնապէս յաջողեցաւ գլուխ ելնել իր թշնամիներուն հետ: Հասաւ այն օրը՝ երբ ֆիզիքական բիրտ ուժն ու բռնութիւնը, պարտաւորութեցան հաղհէտէ տեղի տալ իմացական գերիվերութեան առջև:

Եսասիրութիւնը, — անհատի պահպանման այդ մեծ ու զօրաւոր շարժիչ ուժը, իր ետին սէրը — հաղհէտէ անձահարութեցաւ ու սահմանափակուեցաւ փրկաւէտ սահմաններու մէջ, չնորհիւ ընտանիքի ու ցեղի պահպանման և ընդհանուր բարգաւաճման հակումով: Այլասիւսութիւնը, ուրիշներու բարօրութեան մտահոգութիւնը, երկու անասնական ծայրայեղ եսասիրութեան տեղը գրաւելու է:

Բայց աւելի այսօր՝ քան երբէք, մարդկային ցեղի աստիճանաբար յառաջացող յեղաշրջումի հրատապ շրջանին մէջ կը գտնուինք: Մեր միջին անցեալը լուսաբանելէ ու ճանչնալէ յետոյ, պէտք է ջանանք որ անիկա լուսադոյն ուղեցոյցը ըլլայ մեր վաղուայ ապագային համար: Քիչ քիչ, կեանքի բիրտ կռիւը կը ձեւափոխուի վըսկմ նախանձաւորութեան մը՝ որ եղբայրական ընտիր

զգացումներու և բանականութեան զարգացման կը նպաստէ: Բայց հոն՝ ուր հակառակը կը թուի գոյութիւն ունենալ, հոն՝ ուր բիրտ ուժն ու վայրի բռնաբարութեամբ տիրող ու մղիչ ազդակներն են, հոն՝ կարելի է հաստատել ցուալի միասու մը դէպի հաւաքարձութիւն, դէպի անասնային վիճակի մէջ գտնուող մեր նախնիքներու զարգացման ստորին վիճակին, որոնք շատ աւելի մօտ էին մեր անասուն նախահայրերուն: Այս կերպ վիճակ մը, շատ շատ վաղանցուկ կրնայ ըլլալ, որովհետեւ,

«Մարդկութիւնը միշտ դէպ յառաջ կը քալէ,

Նո՛յնիսկ եթէ իր ուղին ծամածուռ է կամ կոր,

Հակառակ Նոյնիսկ, որ դար մ'ամբողջ այնպէս կարծուեցաւ

Թէ՛ անիկա յաւիտենապէս պիտի անհետանար ափեզրական խառնաշփոթեան մէջ:

Եւ սակայն մարդկութիւնը միշտ կը հետեւի յառաջդիմութեան՝ որ կը վազէ անգագար զմեզ ետեւէն քաշելով»

(C^{TE} De Schak)

Ասոր հետ միասին, չի մոռնանք թէ մարդկութիւնը իր ամբողջութեանը մէջ չի կրնար երբէք տեսական կերպով յետադիմել: Այո՛, մարդկութեան մէկ որոշ մասը, ինչպէս ժողովուրդ մը, ազգ մը, ցեղ մը, ատեն մը պիտի կքի և նոյնիսկ արգելակի մը նման պիտի խափանէ ընդհանուր յառաջդիմութեան անխնայ յառաջխաղաց շարժումը, բայց զտ՛րձեալ ամբողջութիւնը, յառաջդիմութեան ուղիին կը հետեւի, եթէ նոյնիսկ՝ անիւր ստիպուի փշրել իր արգելակը: Իրողութիւնն այն է որ, յեղաշրջումի մէջ, ընդհանուր յառաջդիմութիւնը միշտ չահաւէտ է անհասին համար, թէև յաճախ հակառակը կը թուի պատահիլ: Փուճ ու ունայն սովեատութեան մը և կամ մտային տկարութեան մը չնորհիւ է որ ոմանք կը սղոյեն թէ՛ Տարվինականութիւնը արիւ-

տոկրաթիք քաղաքականութեան մը հաստատումն է
դասակարգի և կամ պետութեան ասանձադրձեանքներու
փառաւորումը և թէ՛ դոյնութեան կոխէն բոլորը բնա-
կան ընտրողութեան թէ՛ տրիան, անհրաժեշտութիւն պիտի
նուիրագործէ յառաջագիմեղ ազդէրու ծոցին մէջ ծնունդ
առնող ազնւատկեանքան գանազանաւորումը: Եւ սո-
կայն ասոր հակառակը միայն ճշմարիտ է: Տարվինի կող-
մէ հաստատուած լեւալան լեւաբոլութեան կը բոլին
տ՛յնպիսի ճշմարտութիւններ՝ (cstulat) Իսնք մէկ
կերպով ազնւատկեանքան են: Անո՛ւ թէ ինչպէս: Ոչ ոք
կրնայ ուրանայ թէ՛ մեր դարաշրջանի գիտական ու ճար-
տարաբուհատական յառաջդիմութեան միակ խարխիւն է
ամենէն խելացի ու հնարամիտ անհամարու ուղեգային
գործունէութիւնը: Արդ, ուրի՞՞ յառաջ կուգան այդ
հնարամիտ ու խելացի ուղեգները: Փոքրամասնութիւն
մը կազմող ասանձադրձեանքներու պարտանքին ու
տունիքին չէ՛ միայն որ երեան կուգան անոնք, այլ
գլխաւորաբար աշխատող ժողովուրդի ծոցին մէջէն, որ-
մէ բնութիւնը անդադար նոր ապրանքներ կը ծնցնէ,
երբ անդին՝ շուայա ու հեշտաւէտ կեանք մը վարող
բարձր-դասերուն մէջ բազմութիւ հանձարներ կը շիջին:
Պետական խելացի մարդիկ, սկսած են արդէն նշմարել
թէ՛ քաղաքացիներու մտային կարողութիւնը, Պետու-
թեան ամենէն թանկագին գանձը կը կազմէ և բնակա-
նաբար պետական այդ վարիչներու շահը կը պահանջէ որ
ամենէն ազգասին իրծիթէն, ինչպէս ամենէն հարուստին
վիլլայէն դուրս Եկոյ հոյակապ բոլոր ատաղանդներու
կատարեալ դարգայման նպատակն դատարարութեան ու
կրթութեան միջոցաւ: Ո՛րքան ստուար ու շատ լլկայ
ընտրութիւնը, այնքան ալ արագ կ'ըլլայ յառաջդիմու-
թիւնը բարեւաւման ու կատարելագործման անսակեղով:

Այն որ լաւ ըմբռնած է այս իրողութիւնը — և
արդէն դժուար չէ՛ ըմբռնել ըստ մը՝ որ բոլոր վարձա-

ռու պարսիպաններն ու բանաւոր անտանալոյժները,
չա՛տ հին ժամանակներէ ի վեր, իրենց աշխատութիւն-
ներուն խորթիս ընտրած են — այն որ լաւ ըմբռնած է
կ'ըսեմ այս իրողութիւնը, այնպիսին երբեք չպիտի կա-
րենայ պահանջել որ մեծամասնութիւն կազմող, աշխա-
տող ժողովուրդը, զրկուի իր ծոցէն երեան եկող ամե-
նէն կարող անհամարները դատարարակիւս և կրթելու
իրաւունքէն, առարկելով թէ՛ աշխատող ժողովուրդը
«միջոցներ չունի»: Ո՛վ որ լաւ ըմբռնած է բնական
ընտրողութեան մեծ ճշմարտութիւնը, անկա պիտի ըն-
դունի նաեւ, այդ ճշմարտութեան բոլոր հետեւալ եզ-
րակացութիւնը: — Կրթութեան ու դատարարակութեան
մէջ թափուող բոլոր խնամքները, բոլոր դպրոցները ա-
ռանց բացառութեան, նորածին ապրանքները մշակելու
սահմանուած դատարարակիւս ու կրթիչ բոլոր միջոցները, կը
պատկանին մէկ թէ՛ ծննդեամբ նպաստաւորութեան
այլ ասանց զիբքի ու սեռի խորութեան, առանց ո՛րէ
բացառութեան, կը պատկանին բնութեան ամենէն լաւ
օժտած անհամարներ:

Իրաւագէտներու և բժիշկներու մեծ մասը, տակաւին
այսօր, տարամբժօրէն մի միայն ժողովուրդի բազդա-
ւորուած դասերէն երեան կուգան, որովհետեւ այդ ճիւղե-
րուն համար անհրաժեշտ եղող ուսումները ձեռք բերելու
համար բաւական երկար ժամանակ ու բաւական ալ
գրամ անհրաժեշտ են: Այսօրուայ բժշկական մարմինն
մտաւոր մակարդակն ու գիտական կարողութիւնը յան-
կարծ ու չա՛տ տակի գորաւոր կերպով պիտի բարձրա-
նայ՝ երբ առանց բացառութեան, ժողովուրդի բոլոր
լաւագոյն կերպով օժտուած անհամարներ, պետական
խնամքներով թոյլատրուին ուսումնասիրել գիտութեան
գանազան ճիւղերը: Այն ատենն է միայն որ երկրիս
ամբողջ գաւառները, առանց յարգելիքի պիտի կարենան
մրցել իրենց ապրանքներով, իրենց մտային մասնաւոր

յատկութիւններով, այն ատենն է միայն որ բնութեան
յառաջ եկող մտաւոր կարողութեան բոլոր գանձերը
իրենց արդար տեղն ու զարգացմանը պիտի ունենան
օրհնութեամբ լի յառաջդիմութեան ճամբուն մէջ, յա-
ռաջդիմութիւն մը՝ որմէ պիտի օգտուին հաւասարա-
պէս բոլորն ալ:

«Մովսէս թէ Տարվին», հարցումով սկսայ իմ բա-
նախօսութիւնները, թոյլ տուէք ուրեմն ինձ՝ որ վերջին
անգամ բաղդատութեան դնեմ մարդկային մտքերը յու-
զող այդ երկու մեծ դէմքերը:

Ստեղծագործութեան մովսիսական պատմութիւնը,
այն որ տակաւին այսօր կ'ուսուցուի գրեթէ հանրային
բոլոր վարժարաններուն մէջ, յուսահատութեան թէորի-
ան է, ան կը ներկայացնէ սկզբնական երկու մարդ-
կային էակներ, զերծ ամէն տեսակ թերութիւններէ,
որոնց յաջորդները սակայն, սկզբնական մեղքի պատ-
ճառով, հետզհետէ կ'այլաստուին ու կը փճանան: Այս
թէորիան իրեն հակառակորդ ունի ամբողջ գիտու-
թիւնը: Ասոր փոխարէն, ծագման թէորիան, աստիճա-
նաբար յառաջացող յեղաշրջումի թէորիան է, որ, կա-
տարեալը նուազ կատարեալէն յառաջ կը բերէ: Այս
թէորիան ապացուցուած ու հաստատուած է և մինչև
այսօր չէ՛ գանուած միակ իրողութիւն մը՝ որ զայն հեր-
քած ըլլայ: Լաւագոյն ապագայի մը խոստումն է ա-
նիկա, քաջաբերիչ վարդապետութիւն մը՝ որ մանկա-
վարժական անգնահատելի կարողութիւն մը կը բովան-
դակէ իր մէջ:

Հոս, յոյս և խոստում?

Հոն, յուսահատութիւն ու վհատութիւն?

Եւ հիմա՞ դուք ինքներդ ընտրեցէ՛ք:

IV

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔ ՄԸ

ՆԱԳՄԱՆ ԹԵՌԻԱՅԻ ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԿՆԵՐՈՒՆ

ՈՒ

ԿՈՂՄՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ

Արեւմտեան աշխարհն ու դառն հեղեանքը,
Սիւնը ու ակոփել իր շնկերը եւ աշակցիլ անոր,
Ահա՛ Աստուծոյ բոլոր այն հոգիներուն՝ որոնք
գիտեն իրագործել զայն:
(Ֆր. ՎԻՇՆԵՐ)

1888-ի ամռան արեւոտ գեղեցիկ առտու մը ինձ
գաղափարակից քանի մը ընկերներու հետ, ձեռնարկե-
ցի ուխտագնացութեան մը՝ որուն նպատակը պիտի ըլ-
լար տաշնորդել մեզ Կրմէօնտէնի գերեզմանատունը
հանգչող իմ խիստ յարգելի ուսուցչիս՝ Ֆր. Վիշերի
գերեզմանին մօտ:

Հոն, մեռելներու վրայ, ժրաջան մեղուները կը բըզ-
գային, իսկ թիթեռնիկները վարանումով մը կ'օրօրուէին,
հոն, մեր հանգուցեալ անմոռանալի ուսուցչին գերեզմա-
նին վրայ, կաթոգին ձեռքի մը կողմէ անկուած՝ Գողարիկ
ու մատ լաշ ծալիկները, կը գողգողային աշնանային տա-
րածամ ու գաղջ գեփիւտի շունչին տակ, հողակոյտ մը՝ ու-
րուն ներքեւ պառկող մարդը, վահանձն, արթուն ու քա-
ջասիրտ ախոյեան, մը եղած էր ճշմարտութեան ու մտքի
ազատութեան համար: Հոն, մեր շուրջը սփռուած և
մահը յատկանշող լազմաթիւ նշանները կը թուէին մեզ
հետ խօսիլ իրենց խորհրդաւոր լեզուով, անոնք խաչեր
էին, սև ու արծաթէմ խաչեր՝ որոնք խորունկ ու խեղճ

մտածողի մը մարտիրոսութեան խորհրդանշաններն էին, խորհրդանշանները նաեւ երկրային այն մեծ ցաւերուն՝ որոնք ո՛չ մէկ մահկանացուի ինայուած են: Այն ատեն, մեզմէ մէկը յիշեց մեր յարգելի ուսուցչին՝ ՎԻՇԵՐԻ գեղեցիկ խօսքերը. —

«Սըհամարհելով այսօրն ու գառն հեղնանքը,
Սիբել ու փոփել իր ընկերը և աջակցիլ անոր,
Ահա՛ Աստուածը բոլոր այն հոգիներուն՝ որոնք
զեռն իրազորեմի զայն»:

Այո՛, չստ ճիշտ է այս: Գեղազիտութեան ու ճշմարտութեան այս մեծ բարեկամին բազմաթիւ աշակերաններէն ու հիացողներէն քանի՜նրը արդեօք վերի իմաստալից խօսքերէն ստացած են այն անհրաժեշտ արիւնքիւնը՝ որով կարելի պիտի ըլլար քաջարար ընթանալ տաժանելի պայքարներու մէջէն — արհամարհելով այսօրն ու դառն հեղնանքը: Այս մէկ քանի տողերը, կենդանարար կարողութիւն մ'ունին իրենց մէջ, և ես փորձով տեսայ այդ կարողութիւնը, երբ, զանազան կողմերէ, զարհուրելի վայնասուններ ու տռնումներ բարձրացան իմ այս երեք բանախօսութիւններուն շուրջ:

Այն մոլեգին ու յիմար բանակաւորները, որոնք մեղեցան մամուլին մէջ իմ բանախօսութիւններուն շուրջ, զիս ազատ կը թողուն այլեւ իմ բազմաթիւ հակառակորդներուն իւրաքանչիւրին հանդէպ նիզակ մը արձակելու պարտաւորութենէն: Ռէաքտիոնի հերոս գինեւորներէն շատերը, չուղելով յարկի եղելութիւններու իրականութեանը և արդէն հասունցած ճշմարտութեան, նախընտրեցին խոշոր սուսերով ամբալոծել այս բանախօսութիւնները, աշուաղելով ու ալլափախելով իմ ըսածները: Վիճաբանութեան այս մէթոտը ո՛չ մէկ կերպով զիս զարմացուց, որովհետեւ անիկա սովորական դարձած է այլեւ: Սակայն մենք զմեզ կը գտնենք երբեմն պատահաբար հակառակորդներու հանդէպ, իրաւունք ունիմ

ուրեմն, սահմանափակելով իմ խօսքերը, քանի մը անկեղծ բացատրութիւններ ապ, մասնաւորապէս այն մարդոց՝ որոնք սկզբունքով, աշխարհի մասին մեղինէն ասորերը ըմբռնողութիւն մ'ունին: Իմ պատուաւոր հակառակորդներէս ամենէն յարգելին «Ակնարկ մը՝ աշխարհի վրայ» խորագրով յօդուածի մը հեղինակն է: Այդ հեղինակը, Ջերմուտնոյ կաթալիկ կղեր մըն է, միւնչոյն ժամանակ հանրային վարժարաններու բարեկամ մը՝ որ զօրաւոր կերպով աջակցած է զանազան վարժարաններու յառաջդիմութեան: Այդ հեղինակը, բանակաւոր մը կը մզէ իմ տուած բանախօսութիւններուն շուրջ և ի մէջ այլոց զրքիս խորագրին «Մովսէս թէ Տարվին» ի մասին հետեւողը կը գրէ:

— «Հիմախնէ մենք կը բողոքենք այն բազմաթիւն գէմ՝ որ Մովսէսը կը ներկայացնէ իրրե Տարվինի հակառակորդ նախանձորդ ուսուցիչ մը, ինչ որ Մովսէսի գրքերուն մէջ գրուած է մարդու և անկեղծքի ստեղծագործութեան մասին, անիկա դիտունի մը հնարածը չէ՛ և ոչ ալ Մովսէսի ուսուցումը, այլ բո՛ւն իսկ Աժ. ոյ Խօսքը և Յայնուրիւնը: Մենք թոյլ չենք տար որ այս կէտը վարանուածի ենթարկուի և կրճատուի, մենք կը հաւատանք թէ Ս. Գրքի խօսքերը Աստուծոյ խօսքերն են և զանոնք կը պատուենք, և երբ կ'ըսեմ մենի՛ ըսել չեմ ուզեր միայն Պատը և Եպիսկոպոսները, այլ, մենք ըսելով, կը հասկնամ նաեւ Բողոքականները, Հրեայները, Անկիլիզանները, մէկ խօսքով ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը???: Դարերու քննադատութիւնը, այս անսասան ու անխորտակելի հաւատքէն, վերջապէս յորինած է անչափելի ծով մը, հաւատքի ու պաշտամունքի ծով մը, աշխարհի ծով մը՝ որ մէկ քանի անհաւատ դիտուններու քաղցած ու պարտաւոր զգայնիք չպիտի կարենան իրրեք սպասել ?— Ուր պիտի երթանք արդեօք մենք,

եկեղեցւոյ այս նոր հայրերուն, Տարվինի և իր ընկերներուն հետ:»

Այս պատուական ժողովրդապետը, իր յօղուածի վերջին մասին մէջ, ինչ որ կը գրէ գոյութեան կռիւի շուրջ, արդարեւ չափազանց սրտաշարժ է: Եւ իրօք, եթէ տարվինականութիւնը իրապէս ուսուցանէր այն՝ ինչ որ Պ. Ժողովրդապետը սխալ կերպով կը վերագրէ անոր, կը ճանչնամ չափ մը սրտատ մարդիկ, որոնք պիտի հրաժարէին անկէ՝ (տարվինականութենէն): Բայց իրողութիւնը այդպէս չէ, թո՛ղ մեր հակառակորդը եթէ կը հաճի, որ մը սննամբ, աւելի լա՛ւ կերպով քննէ իմ բանախօսութիւնները և յետոյ իր դատողութիւնները ընէ: Ուղիւ ու անկեղծ մտօք իրեն պիտի զրկեմ այս գրքէն օրինակ մը (1): Եթէ Պ. Ժողովրդապետը ճշմարտութեան ջերմ կողմնակից մըն է — և կը յուսամ թէ է, քանի որ ճշմարտապէս կը սիրէ իր ժողովուրդը — պիտի խնդրեմ իրմէ որ օր մը առիթը ներկայացած պահուն, առանց կողմնակալ կարծիքի, այլ բարի կամեցողութեամբ մը, իր հոգեւոր պաշտօնակցին Ա. Վէյզարի հոյակապ գործը, «Արշաւանք մը Հին-Կապարանի մէջ»՝ անգամ մը աչքէ անցնէ: Այդ գործը կարդալէ յետոյ, եթէ տակաւին Պ. Ժողովրդապետը չարունակէ զայրանալ մեզի, որովհետեւ մենք տարվինականներս, այլեւ չենք հաւատարմութիւն տալ ծագող-ծութեան, այն ստեղծ, ո՛հ այն ստեղծ, անօգուտ պիտի ըլլայ օգնութեան համար Պ. Ժողովրդապետին իր խոր արտօմութեանը մէջ: Մենք սրտգմտօրէն պիտի պատասխանենք իրեն. — Հռովմէական եկեղեցին — թէ և տաժանելի իրեն համար, պարտաւորուեցաւ սակայն յարմարիլ Կոպէտնիկի ճշմարտութեան: Չմոռնանք սակայն թէ՛ այդ միեւնոյն եկեղեցին, ողջ ողջ այրեց Ճիորասնո Պոլիսօի

(1) Եւ իրօք, թէ և զրկեցի օրինակ մը, բայց Պ. Ժողովրդապետը շնորհակալութիւն անգամ չի յայտնեց:

մարմինը, որովհետեւ անիկա իր գործերուն մէջ, կոպէս-նիկեան ճշմարտութիւնը կը փտաբոսնէր և անշուշտ այդ միեւնոյն եկեղեցին իր երէկուայ յօճիրին ու սխալին համար կ'ամչնայ այսօր: Հռովմէական եկեղեցին հաւատարապէս պարսի յարմարիլ ծագման ճշմարտութեան ու պիտի յարմարի աղէկն, վախճալով անշուշտ թէ օր մը, կրնայ իր ծայրայեղօրէն կոտոր յամառութեանը մէջ ջախջախուիլ գիտութեան ու քաղաքակրթութեան անյուր յառաջդիմութիւններէն:

Մեզի համար — երբ կ'ըսեմ մեզի, բնականաբար ցանցառ թիւ մը չէ՛ որ կը կողմնէր, այլ հարկւր հազարաւորներ — բացարձակապէս կարեւորութենէ զուրկ է գիտնալ թէ՛ ինչ զիրք պիտի բռնէ արդեօք Հռովմէական եկեղեցին բնական գիտութիւններու ձեռք բերած արդիւնքներուն հանդէպ, որովհետեւ իր կողմէ մեզի հանդէպ արձակուած բանադրանքները ինչ որ ալ ըլլան, մենք դարձեալ պիտի շարունակենք աշխատիլ մեր աշխատանքներուն ու կենդանի բնութեան մէջ: Մենք տեսանք արդէն թէ եկեղեցիին կողմէ ցոյց տրուած ընդդիմութիւնը չի կրցաւ Ամերիկայի դիւար արգիլել: Պատմութիւնը մեզ ցոյց կուտայ թէ՛ սպանիական կղերը, երկրի գնդաձեւութեան գաղափարը և Քրիստոսի անոր չրջանը ընելու յաւանքութիւնը անկրօն ու հերետիկոսական յարաբարեց: Երբ Քրիստոս իր մըտադրած ծովային փառնաւոր արշաւանքին ձեռնարկեց Ամերիկան գտնելու յոյսով, Սալամանդայի մէջ գումարուած եկեղեցական ժողովը, փոխանակ իր օրհնութիւնը տալու անոր, իրեն ճամբու ընկերակից, ընդհակառակը իր բանադրանքներու ամենէն՝ քառմեկները արձակեց անոր հետէն, որովհետեւ Մովսէսի գրքերը, սոգնանքները, աւետարանները, թուղթերը, եկեղեցւոյ հայրերուն դրութիւնները և վերջապէս անտուածային ամբողջ անսկիւրախութեան, համայնագիտարանը, հակա-

ուակը կը վկայէին այդ կերպ անհիմն խորհուրդի մը :
 — Այդ բանադրանքները արդեօք օգտակար եղա՞ն Եկեղեցւոյ և կամ կրցա՞ն վնասել յիստութեան . . . : Անոնք ո՛չ մէկ կերպով կրցան արգելք ըլլալ Ամերիկայի գանրւելուն և նոյնիսկ՝ տակաւին այսօր , Զուլցիերիոյ զանազան կողմերը , մարդիկ ամերիկեան հայ կ'ուսման : Կը տեսնէ՞ք ուրեմն Պ . Ժողովրդապետ , թէ լինչպէս Եկեղեցին սխալ ճամբա կը նետուի ու դեռ պիտի նետուի , անուանարկելով միշտ հեռագոտայներու արամարտութիւնը , լուրջ ճամբորդներու կատարած աշխատութիւնները և վերջապէս մարդկային մտածողութիւնը , կարծելով անուշտ թէ՛ այդպէսով ինքն է որ պիտի չափ և սակաջն գիտութիւնը միշտ յառաջ կը բալէ , անիկա երբեք չի կրնար , այլ միշտ կը դարդանայ ու երբեք չպիտի հանգչի , որքան որ մարդը գոյութիւն ունենայ երկրի վրայ : Գիտութիւնը այսօր երկրիս ամենաբաժնի զօրութիւնը դարձած է , որովհետեւ ինքն է որ մեր երկրային ժամանակաւոր երջանկութիւնով կ'ըրաշի , փոխանակ հանդերձալի խափուելի պատրանքներով օրօրելու : Եկեղեցին քիչ օգտուած չէ՛ իբրեւ հերետիկոս ամբաստանուած լնատառումներու միջոցաւ , կեանքի սեղանին վրայ սփռուած բարիքներէն : Մօտ ասեմէն , սիրելի ժողովրդապետ , ելեքարական անշնչ լոյսերը իրենց ակնախտիղ ճառագայթները պիտի սփռեն ձեր խորաններուն վրայ , ինչպէս հանդերձալի «յաւխտենական» կանթեղներուն մէջ : Հերետիկոսներն էին որ հնարեցին թեկեփոնը , Կալվէլի ու Վոլթայի նման բնադէտներն էին որ եկեքսորականութիւնը մարդկութեան գերագոյն չափուն հպատակեցուցին : Աւագ , պէտք է խոստովանիլ այս ամէնը , յարկելի Պ . Ժողովրդապետ , Եկեղեցին խիստ յաճախ մեղանշած է զիտութեան ու Ս . բնութեան հանդէպ : Ժամանակն է այժմ մէկդի ձգելու իր դաժան վարուելակերպը և աւելի ներս ու խոհեմ ըլլալու : Ո՛չ մէկ ու զգամիտ կաթոլիկ պիտի

հանդարձէ տակէ վերջ , որ իր նմաններէն մէկը , գիտութեան կամ անհաստատութեան պատճառով տանջուի , կտակարային վրայ խորեւելի և կամ խարոյկին վրայ ալբուի :

Եթէ մեկ մէկը ներկայ դարուն մէջ , պապական կառուած խղերու և կամ անդրբնական (ultramountain) կարգ մը թերթերու նման կանչուբուսկով վախասուններ բարձրացնէր , այնպիսին պիտի վառնդէր իր արժանապատուութիւնը և ողջակիզուէր խելոյն իր պատւաւոր քաղաքակիցներուն արդար այսօրեաներով , որովհետեւ այդ կերպ վարմունքով մը անիկա մարդկային յեղաշրջումի տարին յարկեօէն մէկուն մէջ պիտի իջնէր , պիտի վերադառնար դէպի այն ժամանակները՝ երբ մարդը դեռ անասնային վիճակի մը մէջ կը գանրւէր : Այս կերպ հաւաքարձութիւններու պարագային , բնաւ փրկութիւն գտնելու յոյս չկայ , ընդհակառակը մարդը կը կործանի ու կը փճանայ , այս իրողութիւնը ապացուցուած է բնութեան յաւիտենական օրէնքներու յաղաժնեաներով , և ուստի , կը յանձնարարեմ ձեզ յարգելի՛ մարդասէր , որ լաւ մը մտածէք ու խոկաք այս ճշմարտութեան վրայ : ՅԱՐՄԱՐԻ՛Լ և կամ ԱՆՀԵՏԻ՛Լ , ահա՛ մարդկային հիմնարկութիւններու միակ ալթեռնատիւր , երկընտրանքը :

Վստահ եմ թէ՛ հոռմեական կաթոլիկ կղերականութեան մէջ ևս կը գանուին լուսաւորուած մտքեր , պիտի ըսեմ նոյնիսկ ազատ - մտածողներ՝ որոնք աւանդութեան մեծած ու անխօս գրեթով չեն կաշկանդուած , այլ ըմբռնած են ժամանակի ոգին և մարդկային մտքի ամբողջական յառաջդիմութիւնը : Բայց անոնցմէ շատերը , չունին անհրաժեշտ եզոյք քաջութիւնը խոստովանելու համար այն՝ որուն համոզուած են իրենց ամբողջ հոգիով , որովհետեւ անոնք այնպէս կը կարծեն թէ՛ ազքատ ու ազէտ ժողովուրդին համար անհրաժեշտ եզոյք բանը

կոյր-հաւատքն է: Այս կերպ մարդիկ, սամիկին բարոյական պնակին ու անոր բմբռնումի կարողութեանը մէջ շատ քիչ վստահութիւն կը պնեն և գրեթէ վերիտի պէս հետեւեալը կը արամարանեն. — «Գիտական ճշմարտութիւնները լաւ են գիտուններուն ու մշակուած մարդոց համար, իսկ հաւատքն ու ազխտութիւնը՝ ժողովուրդին համար»: Ասիկա խիստ գծուծ ու փոքր հաշիւ մըն է, պէտք է գիտնալ թէ՛ ժողովուրդը ո՛չ միայն աւելի խելացի է, այլ մեր մեծամասն Պարսներու ենթադրածէն շատ աւելի լաւագոյն: Հակառակ ամէն դժուարութիւններու, այդ «Ժողովուրդը» պիտի կրթուի և ուսում առնէ, նոյնիսկ՝ եթէ ամբողջ աշխարհի փռօթէսէները արհամարհելով չուզէին այս կամ ան խնդիրը լուսաբանել «Պրոլետարներու» մէկ ժողովին առջև: Բայց երբ անգամ մը այդ մտացի ժողովուրդը նկատողութեան առնուի, այն աստի՛ն դա՛րձեալ թող շարունակեն մանրախիճեր հրամայելու անոր՝ որպէսզի մարտէ, դա՛րձեալ թող գայն հաւատքի ու ազխտութեան չափանքովը կաշկանդելու աշխատին, անիկա պարզապէս խոյս պիտի տայ կղերմեղէն և այն աստի՛ն խիստ բնական ու արդար քաջ մտածած պիտի ըլլայ, որովհետեւ աշխատողը նոյնքան և աւելի լաւ կրնայ հասնիլ ճշմարտութեան՝ որքան չ'աշխատողը, և ասիկա խիստ իրաւացիօրէն, քանզի գիտական ճշմարտութիւնը մարդկային մտքի աշխատութեան արդիւնքն է:

Ինչ որ վերի տողերուն մէջ ըսի Պ. Ժողովրդագիտին, անոնք հաւատարապէս ուղղուած են իր պաշտօնակիցներուն, լուստերեան կամ ուրիշ եկեղեցական քօմիթէներուն: Կարելի է՝ այլեւս բարեարդատական քանի մ'առաջնելով մեր օձիկն ազատել դպրոցական հրատապ հարցի այն վիճարանութենէն՝ զոր ես յուզեցի այս բանախօսութիւններով: Աւետարանական ուսուցչանոցի մը փռօթէսէներէն Տօքթ. Էպրըհար, որ իմ այս քանա-

խօսութիւններու ղէմ արտաւանած է ճառ մը, երբէք չպիտի կարենայ կասեցնել ծագման թէորոյն յաղթական քայլերը: Յեղաշրջումի ռուսացումը այլեւ վերջնականապէս հաստատուած է աշխարհիս մէջ և հաւատքի արդեան մեր Պ. փռօթէսէները, պարզապէս ծիծաղելի կը դառնայ, երբ սխալներով զարդարուած իր ճառը վերջացնելէ յետոյ, ճառամարտ կաղաղակէ. — «Մովսէս թէ՛ Տարվին», Տոտկի այս հարցման կը պատասխանեմ. — «Ո՛չ մին՝ ո՛չ ալ միւսը, այլ երկնքի ու երկրի պարիչ կենդանի Աստուածը»: Արդեօք ասիկա ճշգրիտ պատասխան մըն է մեր հարցման...: Յեղաշրջումի գիտականօրէն ազապտուած թէորոյն պէտք է ուսուցանել հանրային վարժարաններուն մէջ՝ թէ՛ ուսուցանչական հրաշալի ստեղծողործութեան ուսուցումը՝ որուն արժէքէ զուրկ ըլլալը արդէն վաղուց հասկցուած է, ահա՛ բռն իսկ այս կէտին համար է որ ես կը մըլեմ իմ բանակիւրը: Պ. Էպրըհար ուղղամիտ դործ մը կատարած չըլլար երբ մեզ կ'ըսէ թէ՛ ո՛չ Մովսէսը և ո՛չ ալ Տարվինը պէտք է ուսուցումին վարժարաններու մէջ, այլ միմիայն երկնքի ու երկրի արարիչ կենդանի Ած.ը: Բայց արդեօք այդ կենդանի Ած.ը դարձեալ Հրեաներու տաճարոյն, Մովսէսի Ած.ը է՞ — Անտարակոյս. Ուրեմն դա՛րձեալ Մովսէս: Կը խնդրեմ Տօքթ. աճարաբարութեան չ'սկսինք:

Ծագման թէորոյն հակառակորդներէն ամենէն աւելի կեղծապաշտ բողոքականներն եղան, որ անհեթեթ ու ալյանդակ յարձակումներ կատարեցին իմ բանախօսութիւններու ղէմ, նախառնքներու և զանազան տեսակ հայնայնքներու մակրնթացութիւն մը բարձրացաւ ղէպի զիս. ֆանատիքներով լեցուն անմկոյի հայրենիքէն զանազան կողմերէն բզկտող անանուէն, գծուծ ու փոքրօրդի նամակներ, կատաղութեան տակաւթիւնով ու անմիտ մեծարանութիւններով չի յղուածներ, իմ վրայ կը խուժէին շտապող տիւքներու նման: Այս ամէնը ինձ

յիշեցուցին Հոգեգալտեան տօնը, ու պահ մը ետ ինքնի-
րենս հարցուցի թէ՛ արդեօք այդ ֆանաթիքներուն զը-
լուխները լուսաւորող Աստուծոյ Ս. Հոգին է որ անոնց
ուղեղներէն կը բլբլեցնէ այդ կերպ գաղափարներ, որոնք
չառ մեծ նմանութիւն ունին Զուլիկերիայ աւետարանա-
կան ընկերութեան օւկանին մէջ հրատարակուող փոէ-
ֆէսէօս Հովաթի գաղափարներուն: Ահա՛ այդ «քաղցր
նեկտարէն» նմոյշ մը:

«Եթէ Տարվին — Հէքէիեան ծագման նիւթապաշ-
տական վարակածին թուրքերուն ու պաշտաղները լը-
ռութեամբ մը միայն իրենց վերապահէին այդ անհեթե-
թութիւնները, մենք պիտի ըսէինք պարզապէս. — Ինչ
կարող ենք ընել, պէտք է թող տալ այդ մտադարներուն,
որպէսզի որոճան իրենց անյեղի ու անշարժ գաղափար-
ներուն վրայ, անոնք թող իրենց ծագումը վերագրեն
չան մը կամ մաթուի մը, խողի մը եւ կամ կապի-
կի մը, թո՛ղ իրենց կեանքը սիկանդի մը փղմէն
բլբլեցնեն, այդ ամէնը իրենց կը վերաբերի անձ-
նապէս»:

Ճաշակով լի՝ բայց ոճի տեսակէտով բաւական աղ-
քատ այս արտադրութեան հեղինակը, իր սուրբ խօսքե-
րուն համաձայն, «անյեղի ու անշարժ» գաղափարով մը
այսահար «մտադարներու» շարքին մէջ, իրեն համար եւս
մասնաւոր սեղ մը կը վերապահէ: Կը չնորհաւորեմ կը-
ղերանոցէ դուրս եկող այս հանճարեղ փոփոխութեան ո՛ր
ճշգրտութիւն ճանչցած է ինքզինքը:

Զիւրիխի աւետարանական կղերանոցին մէջ, ընտիր
բնապատում մը, 15 տարիներէ ի վեր մինչեւ այսօր, բը-
նական գիտութիւնները կը գտաւանդէ եւ խորապէս
համոզուած է ծագման թէորիայի ճշմարտութեան եւ իր
այդ համոզումը, ո՛չ իր աշակերտներէն կը պահէ եւ ո՛չ
ալ իր պաշտօնակիցներէն: Այդ կղերական ուսուցչանո-
ցին բարեպաշտ Տեսուչը, շատ լաւ գիտէ թէ՛ վերջիւ-

եալ բնապատումը Տարվինական մըն է եւ սակայն գիտ-
նայով հանդերձ, խիստ մեծ կարեւորութիւն ունեցող
ճիւղի մը գտաւանդութիւնը դարձեալ անոր յանձ-
նած է:

Ինչ պիտի աւարկէք հիմա, դո՛ւք, քրիստոնեայ
ֆանաթիքներ: Ուրեմն ձեր մէջ ալ կան եղեր Տարվի-
նականներ, ու զարմանալի է որ տակաւին զլուսնարներու
նման կը գրգռուիք Տարվինականութեան հանդէպ: Ձեր
այդ վարմունքով, երկու տեսակ տոմար բռնած չէ՞ք ըլ-
լար արդեօք, պարզ տոմար մը այս աշխարհի «միամիտ
մանուկներուն» համար, որուն մէջ հաւատքի «ՄՈՒՏ-
Բ»ը գիտութեան «ԵԼԲ»ին դիմացը դրուած է եւ կրկնա-
տոմար մը՝ ձեզի, ձեր սուրբ անձերուն համար, որուն
մէջ, պարագային համեմատ, միեւնոյն աւարկան երբեմն
մուտքին, երբեմն ալ ելքին տակ կը դրէք: Կը կար-
ծէ՞ք թէ իրաւունք ունիք ուրիշ՝ գտակալ զայն մահուան
գտաապարակ, երբ չուր տպակնութեան մէջ կը լողաք:
Ձեր խաղը խիստ նենգաւոր է եւ արդէն ձեր խաղա-
քարներուն վրայ ընթեռնելի տասերով դրած են կեղծիք
եւ Սոս:

Ուրեմն, ինչպէս դպրոցին մեջ, նոյնպէս ալ աւետա-
րանականներուն մօտ միեւնոյն գործադրութիւնն ու եղա-
նակը կը գտնենք. Վերը նշանակուելը՝ իսկ Վարք սխալը:
Թող տակաւին շարունակեն մեզ բոկ թէ՛ այդպիսի իրո-
ղութիւններ, ամբողջ աշխարհի տուջե ի լոյս ընծայելու
ժամանակը չէ՛:

Իմ այս բանախօսութիւններուն երկրորդ ու երրորդ
տպագրութիւններու ընթացքին, աւետարանականներու
բանակէն, ինձ դէմ ուղղուած երկու վիճարանական գը-
րութիւններ հրապարակ եղան, որոնք դժբաղդաբար ան-
կարող եղան ծագման թէորիան հերքելու եւ զայն հա-
ւատքի քարոյշած տակմաներուն մէջ լուծելու: Ինձ դէմ
ուղղուած այդ գրութիւններէն մասնաւորապէս մէկուն

հեղինակը՝ Տօքթ. Պէք. «Լիրր, աղուշ, պակտամիտ, վարձկան, գալլ երն» մակդիրներով է որ կը կռուի իմ դէմ: Արդ, այս կերպ անկիրթ մէկու մը հայհոյանքներուն, բնականաբար չսլփաի ուղեմ պատասխանել, մով-սխտական Աստուծաշունջի ու հաւատքի ջերմ պաշտպան այդ աօքթարին զխտական համարուող պաշխուսին զրպար-տութիւններէն ու սխալներէն, միայն մէկքանիները կուզեմ վեր տանել:

Պ. Տօքթ. Պէք, կապում մէկու մը պէս, քաշ-քշուքներով ու ստիկատութիւններով կը կռուի ծագման թէորիայի դէմ, անիկա կ'ուզէ ազատել Մովսէսը: Կարգ մը ճարպիկ ձեռնածուներու նման, մեր Տօքթորն ալ կը փորձէ Մովսէսը յեղաշրջումի թէորիային մարդարէն հըռ-չակելու?? — Մովսէս Տարվինական մը, իր ամենէն լայն բմբռնումով, կը խնդրեմ Պ. Տօքթ. արդեօք տարօրի-նապէս ձեզի հետ չէ՞ք մոզորեցներ նաև անոնք՝ որ ձեր վրայ սրտաք դրին այդ պաշխուսը գրելու, (աւետարանա-կաններուն կ'ակնարկուի): Մովսէսը Տարվինական մը? Ասիկա վերջին կատակերգութիւնն է, բոլորովին ծաղրելի: Բայց մէջ բերենք բուն իսկ մեր նախանձայոյզ անհա-ւատարիմին խօսքերը:

«Վայրկեան մ'իսկ չեմ վաւանիր խոտովանելու քե՛ այն քեռիան որ գործարանաւոր աշխատի զարգացման սկիզբը կը դնէ յայտ փոքրիկ ու պարզ օւկանիզմներ, այդ քեռիան իմ ալ կատարեալ համոզումն է եւ այդ մասին իմ հիացումը կը յայցնեմ Տարվինի՝ որ այնքան հոյակապ աշխատութիւններ աւտադրած է: Բայց Տարվինի գործն-րուն վրայ հիանալէ աւելի, կը հիանամ Մովսէսի հիմա-ւորց ու պատկանելի պատմութեան վրայ, որ գրած է ա՛յնպիսի դարաշրջանի մը՝ երբ բնական զիտութիւնները դեռ իրենց խանձարուրին մէջ կը գտնուէին: Մովսէսի այդ պատմութիւնը արդէն խոշոր գծերով իր մէջ կը բովանդակէ բնութեան յեղաշրջումի գլխաւոր ծանօթու-»

թիւնները:» Ուրեմն աւետարանականները կը ջանան մինչև իսկ հաստատել թէ՛ Մովսէսը ծագման թէորիայի մարդարէն եղած է??

Ուրեմն հո՞գ կը գտնէք հիմա ձեր ուղղագիտութիւ-նը: Որովհետև չէք կրնար այդև ծագման թէորիան հո-ղին տակ թողել, ահա՛ այդ իսկ պատճառով ձեր ամ-բողջ ուժով Մովսէսի կը կաշիք, մինչև իսկ կը ջանաք Տարվինականութիւնը Աստուծաշունջին մեջ փոխադրել, ճիշտ այն բրուսիացի մոսածղին պէս՝ որ Աստուծա-շունջին մէջ կը գտնէ թէ՛ հոգեբանութիւն, թէ՛ սողմնա-բանութիւն և թէ՛ մանկավարժութիւն: Արդեօք Տօքթ. Պէքի «Մովսիսական Տարվինականութիւնը?» սահմա-նած է միմիայն մշակուած բարեպաշտներուն, արդեօք աղքատները, ազէտները և միամիտ հաւատացեալները ստու սու ստու բմբռնելո՞ւ սահմանուած են Մովսէսի խօսքերը և աղաք պէտք է որ անպայման դպրոցին մէջ իրբև հրաշագործ ու սուրբ ճշմարտութիւններ ընդունին Մովսէսի մոգութիւնները: Եթէ այս բմբռնումով զրոյծ է Տօքթ. Պէք՝ իր պաշխուսը, այն ատեն թերևս քիչ մար-ժէք ունենայ անիկա: Բայց այդ պարագային, հաւա-տացեալներու երեսին հետուած խաբէութիւն մը պիտի ըլլայ անիկա: Ուրեմն մեր աչքին տուչև կը գտնուի կամ ակներև հակասութիւն մը, անիմաստ գրութիւն մը, և կամ նկնդութիւնով արատաւարուած խորամանկ ու սը-խալ հնարագիտութիւն մը: Զեր պաշխուսը Պ. Տօքթ. կամ մին է կամ միւսը: Այդ կերպով դուք պիտի մըտ-նէք ա՛յնպիսի անել յոզոց մը՝ ուրիշ էջ Աճ. և ոչ ալ ստանան պիտի կարողանան ձեզ դուրս հանել: Միթէ դուք չէ՞ք զարհուրիր ձեր խոշոր հակասութիւններէն՝ որոնք իրր թէ սահմանուած են ազատել հաւատքը? :

Երբ մէկը ձեզի պէս, Յեղաշրջումի գեանին վրայ կ'ուզէ կանգնիլ, այդև չի կրնար և չպիտի աշխատի

Մովսէսը պաշտպանել: Ինչպէս կարելի է հաշտեցնել ծագման թէորիան առաւածնչական Ագամի «հողակոյսին» հետ... Ո՛չ ուղղմանարար, ո՛չ սոփիստականութիւնը և ո՛չ այլ գեղեցիկ նախադասութիւնները կրնան այդպիսի հաշտութիւն մ'առաջ բերել: Կամ մին՝ կամ միւրը: Կամ ճշմարտապէս դուք ծագման թէորիային կողմնակից էք — բնականաբար այդ պարագային մովսէսական ստեղծագործութեան պիտի հակառակիք, քանի որ տնիկա մարդը ուղղակի հողակոյսէ մ'առաջ կը բերէ — և կամ պատուաւոր հաւատացեալ մըն էք, համոզուած վերջին թէորիային և եթէ ճշմարիտ է այս վերջինը, անց ատեն իրատ ձախող քայլ մ'առած էք, մեզի խօսելով ձեր «գիտութեան» ու ձեր «յեղաշրջումի» վարդապետութեան մասին: Միայն թէ զգուշացէ՛ք երկու տարբեր ջուրերու մէջ երկուր տանն լողալէ:

Ժամանակն է այլևս որ դիմակները վար տանուին, դուք չպէտք է միանգամայն երկու դեր խաղաք, միևնոյն ատեն թէ հաւատարի պաշտպան և թէ տարվիտական: Եթէ հանրութիւնը ճանչնար կռուելու ձեր եղանակը, չա՛տ չուէ՛ր պիտի նշմարէր ձեր լարած անհամեստ ու գռեհիկ ծուղակը և արհամարհելով ձեզ, երես պիտի դարձընէր ձեր նորօրինակ գիտութեանէն:

Այժմ ուրիշ կէտ մը:

Տօքթ. Պէք բացարձակապէս կը ստէ երբ կ'ըսէ թէ՝ Առնոյտ — Տոտկ կ'արհամարհէ Աստուածաշունչը, ասոր հակառակը միայն ճշմարիտ է: Թէև 20 տարիներէ ի վեր այլևս չեմ հաւատար Աստուածաշունչի բովանդակութեան, և սակայն անիկա միշտ սիրելի մնացած է ինձ համար իր կարգ մը իմաստային աւածներովն ու բանաստեղծական գեղեցիկութիւններովը, յաճախ սիրայօժար կերպով ձեռք կ'առնեմ դաշն, թէև չպիտի վստահէի անիկա տղու մը և կամ մտքով աղքատի մը ձեռքը աւել: Արդարեւ Աստուածաշունչը ա՛յնպիսի հետաքրքրական հակասութիւն-

ներով լի է որ ինչ տեսակ մտքի տէր ալ ըլլայ մարդ, դարձեալ կրնայ անոր մէջէն յիշատակել անցքեր՝ որոնք լիովին կրնան գոհացում տալ իրեն, ո՛չ միայն ճշմարիտ մարդ տէրը, այլ նաեւ գերեզմաճառը, ո՛չ միայն զժրագղըն ու աղքատը, այլ նաեւ երկրիս ամենաուժեղն ու ամենահարուստը, ո՛չ միայն հոգեպաշտը, այլ նաեւ նիւթապաշտը, ումենքն ալ կրնան օգտուիլ անիէ:

«Մարդը կը մեռնի ու կը կորսնցնէ իր ամբողջ ուժը, անիկա կ'աւանդէ իր հոգին. բայց յետոյ, ո՛ւր անդ է արդեօք: — Ինչպէս որ ծովի ջուրերը կը պակսին, ինչպէս որ դետակը կը չորնայ ու կը ցամքի, նոյնպէս ալ մարդը գետինը կը պտակի ու չ'իջնի և չ'պիտի կնէ ու ո՛չ ոք պիտի արթնցնէ դաշն իր քունէն, մինչև որ երկինքը գոյութիւն չ'ունենայ այլևս: Եթէ մարդը մեռնի, արդեօք պիտի վերապրի?» (Յորի գիրք, գլուխ 14, տուն 10, 11, 12, 14)

Մտքի ուղղութիւն տուող այս կերպ անհաւատալի պէսպիսութիւններն են որ Աստուածաշունչը հետաքրքրեալան կ'ընծայեն, պիտի բռնմ նոյնիսկ երբեմն ալ օգտակար: Թող թէ մենք չի կարենանք հաւատալ այն բոլորին՝ որոնք կը ներկայանան մեզ Ս. Գրքի մէջ. ամենէն մոլեւանդ հաւատացեալներն իսկ, չեն կրնար հաւատալ այդ գրքի ամբողջութեանը, և սուղիւ, Յորի վերոյիշեալ մէկ քանի տունները, նուիրական գրքի ջերմեամեղ աշակերաներուն համար ոչ մէկ արժէք ունին:

Տօքթ. Պէքը և իր բոլոր անապաշտ բարեկամները կը նեղուին ու կը բարկանան երբ կը յանդգնիմ բռնել թէ «կրօնական» գործը ո՛չ մէկ կերպով կախում ունի հաւատքէն ու դաւանանքէն: Եւ սակայն, միշտ նշմարած եմ ամենէն ունիկ անոնք են որ գնահատումով մը կը խօսին իրենց հաւատքին վրայ ու մեծամտութեամբ մը կը յառաջանան թարթիլ-ֆեան մանուածապատ ճամբա-

ներէն, որոնք կրօնականութեան աննշան Տոգ մ'ունին: Ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս ըսած է անմեղանալի ուսուցիչս՝ Վիշեր:

«Միլիանաւոր հոգիներ՝ որոնք երբեք անհունին նախազգացումը ունեցած չեն և ո՛չ ալ բմբռնած կեանքի տարօրինակ ողբերգութիւնը, այնպէս կը կարծեն և կ'ուզեն ուրիշներն ալ համոզել թէ՛ իրենք կրօնք ունին, ուրովհետեւ ունին հաւատք մը: Այս ծագրելի խաբկանքը ընդհանուր նախապաշարում մը դառնալով, մասնաւոր իշխանութեան մը ձեւը առած է: Անիկա շատ շատերը տանջած է, այրած, խաչած, ցից հանած, մորթազիրծ ըրած, աչքերը խճած, ողջ ողջ թաղած, թունաւորած վերջապէս կարելի չէ՛ երեւոյցել դիւալին կերպով նըրբացած վայրենի անգթութիւն մը՝ որ արուեստական կատարելագործութեամբ մը ի գործ դրուած է՝ ըլլալ հաւատքի պաշտպաններուն կողմէ: Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ, Հաւատք եւ Կրօն սարքեր բաներ են: Առաջինը միշտ աւելի վնասակար եղած է երկրորդին, քան՝ օգտակար:» Կը լսէք յարգելի Տօքթ. Պէք, «Հաւատքը» աւելի վնասակար եղած է կրօնին քան օգտակար: Վիշեր՝ մի քիչ աւելի վարը հետեւեալը կ'աւելցնէ. — «Ինչպէ՞ս պիտի կարենայինք դեռ քաջալերել հաւատքը: Հեռու մեզմէ ո՛վ սառնաւ, թո՛ղ հաւատքը ջնջուի և այն ատեն ԿՐՕՆԸ ՊԻՏԻ ԿԱՐԵՆԱՅ ԱՊՐԻԼ:»

Այո՛, յարգելի Տօքթ. ԹՈՂ. ՅԻՄԱՐ ՈՒ ԱՆՄԻՏ ՀԱՒԱՏԻԸ ԶՆՋՈՒԻ, ԵՒ ԿՐՕՆԸ ՊԻՏԻ ԿԱՐԵՆԱՅ ԱՊՐԻԼ, Կերպասի այն լաւագոյն կտորը՝ զոր մենք կ'ուզենք հըրամցնել ժողովուրդին, փոխանակ Տօքթ. Պէքի և իր համախոհներուն անպիտան խառնալից, (քաղիքօ) ՃՇՄԱՐԻՏ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆ է և ո՛չ թէ հաւատք:

Արեւակի նման յստակ է թէ՛ մենք պիտի հասնինք մեր նպատակին և արդէն պէ՛տք է որ հասնինք, հակա-

ռակ անոր որ՝ տակաւին Մովսէսը կարգ մը դիմակաւորներու աջակցութեամբ, կը շարունակէ ու թիւեւ երկար ատեն պիտի շարունակէ մուտ գտնել դպրոցներէն ներս: Այս մէկ քանի մէջը երուամեկուսն անդեակ ըլլալէ յետոյ, դուք այլեւս կրնաք հասկնալ սիրելի ընթերցողներ թէ՛ մտքէս իսկ չ'անցնիր մանրամասնօրէն պատասխանել Տօքթ, Պէքի գիտական ընդդիմախօսութեան: Ինչպէս նաեւ Տօքթ. Տէննէրի բանավիճական մէկ պզտիկ գրքուածքին՝ որմէ քանի մը մէջը երուամեկուսն բրինք արդէն: Տօքթ. Տէննէրի, իր երեմիականը վերջացնելէ յետոյ, հետեւեալ առաջնապալից աշտաղկը կը բարձրացնէ. — «Տարվինականութիւնը երբ իր լոյսը հետեւութիւններով միասին կիրարկուի, այնատեն, ամեն ինչ յեղափոխութեան ու ընկերացին հանրաշարժեան պիտի դիմէ ինչպէս նաեւ բարոյական ոգնականութեան:» — Օ՛հ, նախազգացումի քաղցր հրեշտակ: Տարվինականներու բանակէն չէր սակայն որ 1890 ին կէս միլիոն ծախեր բարձրացան ի նպատակ ընկերացին ժողովրդապետութեան:

Բայց հանրային վարժարաններու վաւերացնելը թող բարեհաճին լա՛ւ ըմբռնել այն իրողութիւնը թէ՛ երբ դիմութեան կողմէ սխալ ճանչցուած բան մը իրրեւ սուրբ ճշմարտութիւն կը ներշնչացուի ուսանողութեան, անիկա միշտ գէշ ու բացասական արդիւնք մը յառաջ պիտի բերէ: Իրաւունքի և ճշմարտութեան ջերմ պաշտպան Զուիցերիայի խիստ կրթեալ ձեռն պարսն մը, վերջերս յետագայ պատմութիւնը բրաւ լինձ: Ընտանեկան երեկոյթի մը մէջ պատմական հետազոտութիւններ, մասնաւորապէս Կուխյոմ Թէլի տոտապեր, մէջտեղ նետուեցան: Մէկ քանի պարկիշտ քաղաքացիներ կը սկսէին թէ՛ Կուխյոմ Թէլի պատմութիւնը վաւերական չէ՛, այլ իսկ բանասերիքական արտապելի մը արձագանքը: Թեք ու գէմ վիճաբանութիւններէ յետոյ, երբ քննադատական հասա-

գոտութիւնը յաղթող հանդիսացաւ, ապացուցանելով թէ իրօք այդ պատմութիւնը վաւերական չէ՝ այլ առասպել մը, այն առեւն, չափահաս անձ մը, սօքրի կտու և իր շուրջիններուն հետեւեալ խօսքերը ուղղեց. — «Մտիկ ըրէ՛ք թէ ի՞նչ պիտի ըսեմ այդ մասին: Եթէ ստոյգ է թէ Կ. թէի պատմութիւնը իրական չէ՝ այլ գեղեցիկ բայց անհիմն առասպել մը, ինչպէս որ ապացուցին հիմա մէկ քանի գիտուններ, այդ պարագային, իմ ուսուցիչս նենգաւոր խաբեբայ մ'եղած է լոկ և կամ աւելի ճիշտ պակասամիտ մը:»

Այս դաւաճատկան անէքթաւը կարող է մեզ օգտակար ըլլալ այն խնդրոյն մասին՝ որ մեզ կ'զբաղեցնէ «Մովսէս թէ Տարվին» երկստորանութեան մէջ: Ի՞նչ պիտի ըսեն արդեօք քանի մը տարիներ յետոյ այն հազարաւոր, հարիւր հազարաւոր դպրոցականները, երբ օրին մէկը, հասկնան թէ հանրային վարժարաններուն մէջ կարգ մը ակներև սխալներ իրրև անբռնարարիկ ճշմարտութիւններ հրամցուած են իրենց, հակառակ անոր որ իրենց փռօփէսէօսները 20 կամ 30 տարիներէ ի վեր արդէն ըմբռնած էին այդ նշանաւոր քիւնցերու արժէքը: Միթէ իր ամենասիրելի աշակերտներէն չէ՝ որ ուսուցիչը պիտի լսէ օր մը հետեւեալ խօսքը: — «Ի դուր տեղը մի՛ ջանար հաստատել թէ՝ դպրոցական օւկանդիմին մէջ յառաջդիմութիւն կայ, ուսուցիչներն ալ աշակերտներուն պէս, դեռ միջին դարու մէջ կը գտնուին, իրենց գործածած ալը այլևս անհամ է? Վս'յ անոր որ կը ստէ:» Այն որ մանկութեան սրտին մէջ կը մտնէ ճշմարտութեան սէրը, օր մը, այդ միեւնոյն մանկութեան կողմէ հեզնանքով մը պիտի արհամարհուի: Սուրբ միշտ հակառակ արդիւնք մը յառաջ կը բերէ:

Այժմ վերջացնելէ առաջ հաճոյալի թապլոյ մը ևս: Գործաւորներու և հասարակ քաղքենիներու կողմէ մեծ ընդունելութիւն գտնող այս բանախօսութիւններէս վերջ

գտնողուն կողմերէ հալածանք մ'սկսաւ ինձ հանդէպ, որու ընթացքին հայհայտներն ու ծաղրանքները հազմահատ մեկզմէկ գերազանցեցին: Յառաջդիմասէր բողոքականներու եկեղեցականներն ալ յուզուեցան այդ մասին: Այդ տառնները, «Ազատ Քրիստոնէութեան Միութիւնը» թերթին մէջ, հրաւեր մը ուղղուեցաւ հանրութեան, ներկայ գտնուելու Տարվինականութեան ու Սոցիալիզմի մասին կատարուելիք բանախօսութեան մը, հանրութիւնը խառն բազմութեամբ մը գլխից որոշուած տեղը, այն ատոման՝ որ այլևս տեղ չի մնաց: Զիւրիխի Ս. Պետրոս եկեղեցւոյ հովիւը, Տօքթ. Ք. Ֆիւրր, խնամուած բանախօսութիւնով մը պարզեց թէ ինչ զիրք պիտի բռնեն իրենք օրուայ երկու մեծ հարցերուն, Տարվինականութեան ու Սոցիալիզմի հանդէպ: Ես որ այդ բանախօսութիւնը անձամբ լսելու հաճոյքն ունեցայ, կըրնամ ըսել թէ՝ յարգելի բանախօսը ամեն կերպով քաջարի ու լաւ գործ մը կատարեց իր այդ բանախօսութեամբ: Պաշտօնը հետազօտող այդ բնապատումը, հաստատեց թէ՝ սոսկածագործութեան մովսիսական պատմութիւնը պէտք է նկատել բանաստեղծական ոճով գրուած, արեւելիան վստ երեւոյթութեան մը արտադրութիւնը, որուն նպատակն եղած չէ՝ անպայման իր ըսածները իբրև անբռնարարիկ տվմեր ընդունել տալ: Յարգելի հովիւը հաստատեց թէ՝ տիեզերքի կազմութեան մասին, մովսիսական պատմութիւնը գիտականօրէն կարելի չէ՝ ընդունիլ: Յետոյ, սոսկածագործութեան մասին Քանթ — Լարստան թէորիան ուրաւագոյն և հաստատեց թէ՝ ինչպէ՞ տիեզերական մէկ կամ մէկէ աւելի ջրհեղեղներու գաղափարը չ'ընդունուիր և թէ ինչպէս չորհիւ Տարվինի բացած ճամբուն, յեղաշրջումի և ծագման թէորիաները յաղթանակած են այսօր: Բանախօսը ուղղամբ տօրէն ու անսկիզբա՞ն կերպով մը փռատրանեց յիշաչորջուսի մեծ ու ազնուացնող գաղափարը, այն գաղափար

ըր թէ՛ ամէնէն պարզը հեազհեազ կը բարձրանայ բաղադրեալին, անկատարը կատարեալին: Անիկա միեւնոյն անկեղծութեամբ գոյութեան կախը ներկայացուց իբրեւ յառաջդիմութեան գործարար ազգակ մը, որովհետեւ չընորհիւ անոր, լուսադոյնները կ'ընարուին՝ իսկ ակարները կ'անհետան, անիկա հռոմեացի խօսքերով դովեց նաեւ այն դժգոհանքը՝ զոր ցոյց կը տրուի մինչեւ հիմա ձեռք բերուած բաներուն հանդէպ, զանոնք անբաւական նկատելով, գովեց յառաջմղող այն հռոմեղը՝ որ մեզ կառաջնորդէ միշտ դէպի լաւը, դէպի յառաջդիմութիւն և ցոյց տուաւ թէ՛ ինչպէս մենք պէտք է մխիթարուիմք և յոյս քանենք մարդկային և բնական կեանքի չարահալական յեղաշրջումին մէջ: Ատենարանը միեւնոյն համակրանքը ցոյց տուաւ նաեւ Բնկերութեան հանդէպ, որուն ամբողջ գործին ոյժը կը կայանայ ըստ, անչահատէր սիրոյ, և արդարութեան բաղձանքին մէջ: Ըստ բանախօսին, ո՛չ մէկ պահաւ կրնայ բռնադատել Քրիստոնէութիւնը բռնամական դիրք մը բռնելու մեր դաւաճեցանի երկու մեծ ու թիւով գաղափարներուն՝ Բնկերութեան ու Տարվինականութեան հանդէպ:

Ահա՛ թէ ինչպէս խօսեցաւ քրիստոնէայ աստուածաբան մը: Եթէ աւետարանի բոլոր սպասաւորներն ալ այս կերպ մտածէին, եթէ ամէնքն ալ անվերապահօրէն այս կերպ հաստատումներ ընէին, կը կարծեմ թէ՛ մինչեւ հորիզոնի ամենահեռաւոր սահմանները քրիստոնէութիւնը պիտի ներկայացնէր աւելի յանկուցիչ երևոյթ մը: Ստույգ է թէ, հոս ու հոն կը գտնուին լուսաւորուած եկեղեցականներ, որոնք ըմբռնած են յեղաշրջումի թէորիային փրկարար սղին, որոնք օր մը հարկաւ քաջութիւնը պիտի ունենան բացէ ի բաց իրենց համոզումը յայտարարելու: Յուսովի է թէ՛ այդ աստուածաբանները ստիժը ներկայացած պահուն, բաւական արդար ու արամաբանող պիտի ըլլան վարժարաններէն զուրս ձգելու ստեղ-

ծագործութեան մովսիսական պատմութիւնը, որովհետեւ չի՛ բաւեր միմիայն հաստատել թէ՛ այն պատմութիւնը կեղծիք մըն է, որ բնաւ անհեթեմ չունի: Բացարձակ ճշմարտութեան հետ, այլ, սկզբունքի տէր ըլլալու համար, պէտք է նաեւ արդիւի հրատարակութիւնը այն զրքերուն՝ որոնց մէջ, իբրեւ յայտնուած (révélé) ճշմարտութիւն մը ներկայացուած է մովսիսական պատմութիւնը: Ժամանակն ու պատահութիւնը այնքան սուղ են որ, նախնական վարժարաններու մէջ զիջաբանութիւն զատուանդելու վիճակին մէջ չենք գտնուիր դեռ:

Ուրեմն, բացարձակապէս տեղ չտանք այլեւս մեր վարժարաններու ծրագրին մէջ աւստպելներու և երևաւորական բաներու, այլ՝ ո՛ւժ տանք՝ իրական ու նշմարիտ եղելութիւններու ուսուցման:

Առաքինութիւնը միշտ գիտութեան ծառին վրայ փքրած է:

Բանախօսութիւններս սկսայ հին ու արմատացած սրբալի մը դէմ կուռելով՝ այժմ կը վերջացնեմ զանոնք նոր սխալ մը ևս հերքելէ յետոյ:

Յաճախ, ո՛չ միայն կ'ընդհատուի գաղափարներով տագործուած հակառակորդներ, այլ նաեւ տարվինեան վարդապետութեան կողմնակիցներն իսկ կառարկեն թէ՛ այս նոր թէորիան անկարող է մխիթարել աղքատները, թըշուառները, խեղանդամները, մէկ խօսքով մարդոց ամենէն յետինները: Կ'ըսեն թէ այս բոլոր պարագաներուն մէջ, Յս. ի ուսուցումը չա՛տ աւելի օրհնեալ ու մըլխիթարիչ է և հեռեւարար պէտք չէ՛ խեղճ ժողովուրդէն յալիւսակել իր հաւատքը, քանի որ անոր տեղը չենք կտրնար աւելի լաւը դնել. և ի հաստատութիւն իրենց ըսածին. քանի մը մէջբերումներ կ'ընեն Աստուածաշունչէն:

«Անիկա (Սողոմոնին համար) թո՛ղ ժողովուրդին աղքատներուն իրաւունք ընէ, թո՛ղ անանկին զաւակ-

ւակները ազատէ ու բռնաւորը խոնարհեցնէ: (Սաղմոս ՀԲ. տուն 4.)

«Ինձի՛ եկէք ս'վ յոգնածներ ու բռնաւորութեանը և ես պիտի հանգչեցնեմ ձեզ»: (Աւետարան ըստ Մատթէոսի Գլուխ 11.)

Գործերու ընթացքին հետզհետէ ձեռնախուռն կրօնի մը այս բոլոր մարգարէութիւնները, որոնց նպատակն է ընկերակրութիւնը փառարանել, զժրագոյարար 2000 տարիներէ ի վեր գեա իրականացած չեն:

Այժմ ժամանակն եկած է և մարդկութիւնը սկըսած է արդէն բմբռնել թէ՛ «Թշուառ ժողովուրդը» ինքն է որ աէր պիտի կանգնի իր իրաւունքներուն և «աշխարհի դորուսը» իր կարգին, կատարելապէս բմբռնած է թէ՛ ազգաբար իրաւունք ունի օժանդակուելու (1):

Ասիկա գեա մարդկային ողջմտութեան մասնակի մէկ ճանաչումն է որ մեր դարու պայքարներէն բխած է և հետզհետէ խիստ բնական բան մը դարձած: Հասարակ գաւառներով բիւրեղացած քրիստոնէութեան քով, երկրային ուրիշ նոր կրօն մը ես մուտ գաած է ժողովուրդի հոգիին մէջ, ինչպէս նաեւ կառելիութիւն ունեցող երանութեան մը գաղափարը, որուն իրականացմանը պէտք է ձգտին անյատաղ բոլոր մարդկային միջոցները, քանցի այդ երանութիւնը սահմանուած պիտի ըլլայ ամբողջ մարդկութեան համար, բուն իսկ այս երկրի վրայ և ս'չ թէ հանդերձաւի մէջ: Ժամանակակից խելային մասը կը կազմէ այդ երանութեան գաղափարը և արդէն անյաղթելի ու ամենազօր բնա-

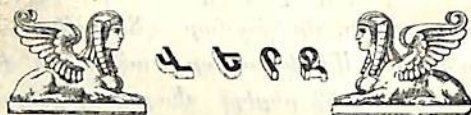
(1) Գժրագոյարար մենք լատական յուստիս ենք այս մասին, քանզի չենք կրնար երբեք հաւատալ թէ հարուստը, կամ «աշխարհի դորուսը» կրնայ կատարելապէս ըմբռնած ըլլալ, իրաւունքի հրամայական վարդապետութիւնը:

կան ոյժի մը չնորհիւ, անիկա սկսած է հետզհետէ աւելի ծաւալ գտնել: Եւ մօտաւոր հորիզոնի մը վրայ, արդէն կը տեսնենք «խոստացուած երկրին» սկստագրւելիքը, ուր՝ մարդկային զգացումները անասնային եռասիրութեան պիտի յաղթեն, ուր ամբողջ ընկերութիւնը ուժեղ կերպով մը միացած պիտի ըլլայ, միակ և անզրոյրդելի կամքով մը ինքնիրմէ բօրապիլու իր լուծը, և երբ այդ պահը գայ, անկասկած մարդկային ընկերութիւնը պիտի գիտնայ տաանց ս-րիշի մը աջակցութեանը ազատագրուել:

Ինչ տեսակ երկիւղներ կրնան արդեօք պատճառել ս'եէ խեղացի մէկու մը համար, Տարվինակոնութեան հետեւութիւնները: Մեզի համար, ահա թէ ինչ կրնայ անիկա իրողութիւն ստաջ բերել: Ժողովուրդներու կեանքին մէջ, բնական ընտրողութեան սկզբունքի դարձական կիրառութեամբ, այնպիսի ստատութեամբ մը պիտի փթթին բնական ու ընտիր յատկութիւններ, որոնց բարերար գործունէութեամբն է որ ամբողջ ընկերութիւնը պիտի ըլլայ ճոխ փարթամութեան մը մէջ և գերմ պիտի մնայ ամէն տեսակ թշուառութենէ: Գիտութիւնն ու արուեստները, թէքնիքան և աշխատութեան կերպը հետզհետէ ս'յն տատիճան պիտի կատարելապէս ըմբռնեն որ այլևս չպիտի տեսնուին մարդիկ՝ որոնք ապրելու համար պարտաւորուին մեռնելու տատիճան աշխատիլ և աշխատելով թաքախտէ ու այլ հիւսնողութիւններէ վարակուելու հարկին տակ զանուին: Ամէն մարդ երջանիկ պիտի զգայ ինքզինք իր աշխատութեան բաժինը կատարած ըլլալուն համար և եթէ զանուին այնպիսի զժրագոյ էտիներ՝ որոնք աշխատելու անընդունակ ըլլան, անհոյ ու անվրդով կեանք մը պիտի վարեն անտեք, որովհետեւ ընկերակրութեան ճշմարիտ ու իրական սկըզբունքովը պիտի պաշտպանուին: Այն տատին, մաքր կամ մարմնի զժրագոյ սճրագործներու թիւը չստ յան-

ցառ պիտի բլայ, որովհետեւ, այն որ գինովութեան կամ ժառանգական հիւանդութեան մը ազդեցութեանը տակ ծնունդ տայ մարդկային սաղմի մը, այնպիսին տաժանելի աշխատութիւններով պիտի պատժուի:

Այս, անտարակուսի է թէ՛ Տարգմանականութիւնը մարդկային ցեղի բարոյականը բարձրացնելու սահմանաւոր ազդեցութիւնը միայն կրնայ տալ: Այն որ ուրիշ կերպ կ'ըմբռնէ մրցակցութեան այս թէորիան, այնպիսին գեւ իրապէս ըմբռնած չէ՛ անոր խելութիւնը:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	ՏգոթԱն է	ՊԻՏԻ ԼԻՆԻ
12	Վարէն 1	Թէրմուրիս	Թէրմութիւս
14	« 5	ստրկութենէն	տիրապետութենէն
32	Վերէն 14	մասնակցութիւն	մասնաշատկութիւն
32	Վարէն 9	կը քալելիք	կը քալենք
41	« 9	Լսւնթագ	Լրեակ
44	Վերէն 6	ծանրանային	ծառանային
52	Վարէն 11	պարսաւատեսներու	պարսաւատեարներու
53	Վերէն 1	բնակէին	բանակէին-(camqer)
87	Վերէն 5	կգած են	իզած են
105	Վարէն 2	կը խօսին	կը խօսիս
129	Վերէն 1	Այն	Այո
146	Վարէն 15	գարեբով	գասերով
159	Վարէն 5	տանձը	տանձեր
162	« 13	ապարժէք	անարժէք
174	Վերէն 15	բլլաու	բլլալու
178	« 1	է	է.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0266109

12454

